

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

**ԱՔԽԱԶԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ
1917 - 1921 թթ.**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՄ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

ԱԲԽԱԶԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ

ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ

1917 - 1921 թթ.

ԵՐԵՎԱՆ
ԼՈՒՍԱԿՆ
2008

A 94076

ՀՏԴ. 94/99
ԳՄԴ. 63.3
Մ 159

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմանը

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 50-ԱՄՅԱԿԻՆ

Գիրքը տպագրվում է պետական պատվերով

Գիտական խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Պ. Ա. Չոբանյան

Մախյան Բենիամին Վիկտորի
Մ 159 Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը 1917-1921 թթ.: Եր.:
Լուսակն, 2008, -160 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է վրաց-աբխազական առնչությունների պատմության ուսումնասիրությանը: Աշխատությունում լուսաբանված են Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցի առաջացման պատճառները և նրա զարգացման հիմնական փուլերը: Հեղինակը, վերլուծելով Աբխազիայում ազգամիջյան և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, նոր մոտեցում է ցուցաբերում քննարկվող հիմնահարցին, ուսումնասիրում է խնդիրը իրավական ու արտաքին քաղաքական գործոնների ազդեցության համատեքստում:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ԳՄԴ. 63.3

ISBN 978-99941-48-96-7

© Մախյան Բենիամին, 2008 թ.

*«Գեղեցիկ խօսքեր միշտ կարելի է գրել ազգերի
համերաշխության եւ եղբայրության մասին...
բայց նրանց արժեքը սպառնում է քանակի
արժեքից մեծ չէ: Ազգերի մէջ իրական
համերաշխություն եւ եղբայրություն հաստատելու
համար, պէտք է անհամերաշխություն եւ
ատելություն առաջացնող պատճառները
վերացնել եւ ոչ թէ լեզուի կամ
գրչի մարզանքներ կատարել»:*

ԱՐՇԱԿ ԶԱՄԱԼԵԱՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1917 թ. Ռուսաստանում հեղափոխական ցնցումներն արմատապես փոխեցին քաղաքական իրադրությունն Այսրկովկասում: Կայսերական լծից ազատագրված ժողովուրդների մոտ սկիզբ առան ինքնորոշման և ազգային պետությունների ձևավորման գործընթացները:

Ազգամիջյան բարդ հարաբերությունների հետևանքով առաջացած հիմնահարցերի շարքում էր Աբխազիայի կարգավիճակի խնդիրը 1917-1921 թթ. և նրա հետ կապված վայրիվերումները: Հիշյալ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետազոտման գործում էական նշանակություն ունի Աբխազիայում քաղաքական իրադրության և վրաց-աբխազական հարաբերությունների պարզաբանումը: Ժամանակակից Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը առաջացել է վրաց-աբխազական պատմականորեն չկարգավորված ազգամիջյան հարաբերությունների հետևանքով: Արդի պատմության շրջանում այն մեծ հնչեղություն է ձեռք բերել՝ վերածվելով վրաց-աբխազական խոր հակամարտության:

Հիմնահարցի զարգացումը կարելի է բաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների: Առաջինը՝ 1917-1921 թթ., երբ ձևավորվում էին Վրաստանի Հանրապետության սահմանները և Աբխազիան ընդգրկվել էր նրա կազմի մեջ ինքնավարությունից օգտվելու պայմանով: Երկրորդը՝ 1921 թ. մարտից մինչև 1985 թ.: Այդ ընթացքում Աբխազիան ստացել էր ինքնավար հանրապետության կարգավիճակ Խորհրդային Վրաստանի կազմում, սակայն դրա վերանայման հարցը ժամանակ առ ժամանակ առաջ էր քաշվում աբխազ հասարակության կողմից: Եր-

րորդը՝ 1985 թ. մինչև մեր օրերը, այսինքն՝ «Վերակառուցման», ԽՍՀՄ կազմալուծման, Վրաստանի անկախության հռչակման հետևանքով Աբխազիայի կարգավիճակի վերանայման փորձը և դրա արդյունքում վրաց-աբխազական զինված հակամարտության առաջացումը, որի հետևանքով Աբխազիան հայտնվեց անորոշ կարգավիճակի մեջ: Ծավալված գործընթացների վախճանը դարձան 2008 թ. օգոստոսյան իրադարձությունները և Ռուսաստանի կողմից Աբխազիայի անկախության ճանաչումը:

Մենագրության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են Ռուսական կայսրության անկման և Վրաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման միջև ընկած շրջանը, թեպետ հետազոտության տրամաբանությամբ թելադրված մենագրության մեջ հիշատակված որոշ փաստերը և իրադարձությունները դուրս են գալիս ժամանակագրական շրջանակներից: Հատկապես դա վերաբերում է Աբխազիայի կարգավիճակի ձևավորմանը խորհրդային պետականության պայմաններում: Ուստի վերջին բաժնում համառոտակի ներկայացվել է մաս Աբխազիայի կարգավիճակի հաջորդ փուլի՝ 1921-1931 թթ. պատմությունը, ինչը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է խնդրի զարգացման ամբողջական ընթացքը պատկերացնելու համար:

Աբխազիայի կարգավիճակի հարցին առնչվող աշխատությունները աչքի են ընկնում հիմնականում միակողմանի մոտեցումներով, փաստերի և հանգամանքների ընտրովի հետազոտությամբ: Ուստի մեր խնդիրն ենք համարել տալ վրաց-աբխազական հարաբերությունների անկողմնակալ և անաչառ լուսաբանում: Աշխատության մեջ ներառված են թե՛ աբխազ և թե՛ վրաց ուսումնասիրողների մեկնաբանությունները, այսինքն՝ համակարգման են ենթարկվել հակադիր դիրքորոշումները, իրար հակասող փաստարկներն ու մոտեցումները: Եվ այս տեսակետից սույն աշխատանքը նման առաջին փորձն է:

Հետազոտության ընթացքում գիտական շրջանառության մեջ են դրվում դեռևս չլուսաբանված արխիվային նոր նյութեր: Այս տեսակետից բավականին արժեքավոր են Վրաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվում (ՎԿՊՊԱ) գտնվող նյութերը: Ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևոր են Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կառավարության քարտուղարության փաստաթղթերը¹, որոնք բացահայտում են Վրաստանի պետական հիմնարկների քաղաքականությունն Աբխազիայում: Հետազոտության ամբողջացման համար պահանջ էր առաջացել իրազեկ լինել մասն այն նյութերին, որոնք լույս են սփռում Աբխազիայի հայ համայնքի կացութ-

¹ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 1, նաև՝ ց. 2:

յան վրա: Այս տեսակետից արժեքավոր են Հայաստանի Ազգային Արխիվում (ՀԱԱ) պահվող Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը²: Հետազոտվել են նաև 1917-1921 թթ. Վրաստանում լույս ընծայված պարբերական մամուլի էջերում տպագրված բազմաթիվ արժեքավոր նյութեր, որոնք, ըստ էության, ունեն սկզբնաղբյուրի նշանակություն: Մասնավորապես վիրահայ մամուլում տեղ գտած վիթխարի բանակությամբ լրատվական նյութերի ուսումնասիրությունը մեծապես նպաստում է ինչպես ողջ քեմայի, այդպես էլ նրա առանձին կողմերի նորովի ուսումնասիրությանը և նոր եզրահանգումներին:

Աշխատությունը գրելիս առաջնորդվել ենք պատմական ժամանակահատվածում երևույթների, միտումների, գործընթացների և իրադարձությունների համադրման մեթոդով: Համեմատվել են տարբեր հարցերի շուրջ եղած զանազան, հաճախ իրարամերժ ու հակասական մոտեցումներ և դրանց հիման վրա կատարվել են նոր եզրահանգումներ ու մեկնաբանություններ: Կատարված է նաև վիճակագրական տվյալների վերլուծություն:

1917-1921 թթ. վրաց-աբխազական հարաբերությունների և Աբխազիայի կարգավիճակի հետ առնչվող խնդիրների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատությունները հաճախ կրում են միտումնավոր և հակասական բնույթ, որոնք դժվարություններ են ստեղծում հիմնահարցի ընկալման համար: Նրանք շրջանառության մեջ են դրել նաև մեծաքանակ փաստաթղթեր և վավերագրական նյութեր: Վերլուծություններ պարունակող հետազոտությունների մեծ մասը, կենտրոնացված լինելով որոշակի հարցերի քննման վրա, արտահայտում են կամ վրաց, կամ էլ աբխազ պատմաբանների հակադիր տեսակետները, իսկ որոշ դեպքերում բանավիճակն խնդիրները գերակայում են գիտական պահանջների նկատմամբ³:

Հետազոտողներից քչերն են անդրադարձել հիմնահարցին իր զարգացման մեջ և մեծամասամբ անտեսում են Աբխազիայի կարգավիճա-

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1: Հիշյալ խնդիրը մասնակիորեն լուսաբանվել է հեղինակի գիտական հոդվածներում: Տե՛ս ՄԱԽԼՅԱՆ Բ. *Քաղաքական իրադրությունը և համընդհանրային կացությունը Աբխազիայում 1918-1920 թթ.* – ՊԲՀ, 2005, N 1, էջ 125-140: Նույնի՝ *Համընդհանրային համայնքը Վրաստանում 1918-1920 թթ.* – «ՀԱՅԿԱԶԵՄՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՅԵՄ»., 2006, ԻԶ հատ., էջ 157-193: Նույնի՝ *Համընդհանրային համայնքը որպես ռազմաքաղաքական գործոն Սոչի-Գաղրա տարածաշրջանում 1919 թ.* // ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԻ III՝ պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու). Եր., 2006, էջ 87-94: Նույնի՝ *Հայկական դպրոցները Վրաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ.* – ՊԲՀ, 2006, N 1, էջ 181-200:

³ Տե՛ս ЛОРДКИПАНИДЗЕ М. *Абхазия и Абхазы* (на груз., русск., и англ. яз.). Тб., 1990. Նաև՝ МАРЫХУБА И. *Об Абхазах и Абхазии* (историческая справка). Второе, дополненное издание (на русск. и англ. яз.). Сухум (Майкоп, изд. "Адыгея"), 1993.

կի հիմնահարցի ծագումը, որպես Ռուսական կայսրության կազմալուծման հետևանք: Եթե արխագ պատմաբանները Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կազմում Աբխազիայի հայտնվելը դիտում են իբրև մի շարք պատահական դեպքերի հետևանք և միանշանակ գնահատում են դա որպես բռնագրավում, ապա վրաց հետազոտողները, ժխտելով այս պնդումը, համարում են դա բնական զարգացումների արդյունք: Վրացական պատմագրության մեջ Աբխազիան համարվում է Արևմտյան Վրաստանի անքակտելի մաս, նրա պատմական բաղադրիչ, ինչպես Մեգրելիան կամ Իմերեթը: Վրացական հին պետականության կազմում գտնվում էր նաև Աբխազիայի տարածքը և դրանով իսկ հիմնավորվեց նրա կապի անհրաժեշտությունը նորակազմ Վրաստանի Հանրապետության հետ: Խոսելով վրացական նոր պետականության ձևավորման անհրաժեշտության մասին Նոյ Ժորդանիան 1918 թ., սակայն, արձանագրում էր. «Մեր պետությունը վախճանվել էր հարյուր տարի առաջ և նրանից որևէ բան չի մնացել...»⁴:

Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո վրացական նոր պետականության կազմում Աբխազիայի հայտնվելու գործում ուրույն դեր էին ունեցել մի շարք պայմանագրեր, որոնք 1918 թ. կնքվել էին արխագ ժողովրդի ներկայացուցիչների և վրացական կողմի միջև: Պայմանագրերի նկատմամբ գոյություն ունեն հակասական տեսակետներ. արխագ պատմաբան Ստանիսլավ Լակոբան այս խնդրում ստեղծված կացությունը խճճված է համարում և նկատում, որ նույնիսկ վրաց հետազոտողների մոտ չկա միակարծություն՝ մի մասը հղում է 1918 թ. հունիսի 8-ի դաշնագիրը, իսկ մյուսը՝ նույն թվի հունիսի 11-ի⁵: Վրաց պատմաբան Լաշա Բաբրաձեն ևս կարծում է, որ «[1918 թ.] հունիսի 11-ի դաշնագիրը հանդիսանում է վիճելի արխագ և վրաց պատմաբանների համար, ինչը պահանջում է հետազոտություն»⁶, ինչպես նաև «...երկու [դաշնագրերի] որոշակի տարբերվող տեքստերի գոյության փաստը պիտի լինի հետագա հետազոտությունների առարկա»⁷: Այդ դաշնագրերը խոստանում էին տրամադրել Աբխազիային ներքին ինքնուրույնություն, որի չափն ու ծավալը պահանջում էր լրացուցիչ պարզաբան-

⁴ ЖОРДАНИЯ Н. Н. *За два года (1 марта 1917 — 1 марта 1919)*. Доклады и речи. Тифлис, 1919, с. 112.

⁵ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй (XIX-XX вв.)*. Очерки // Славяно-Евразийские исследования. Вып. 2. Центр славянских исследований при Университете Хоккайдо (Саппоро, 2004). Москва, 2004, с. 54.

⁶ БАКРАДЗЕ Л. *Абхазия 1918 года в документах германского МИДа* // В сб.: *Аспекты грузино-абхазского конфликта 5*. (Материалы грузино-абхазской конференции: "Преемственность культур в контексте государственного строительства". Адлер 26-28 августа 2000 г.). University of California, Irvine, 2001, с. 339.

⁷ Նույն տեղում, էջ 341:

նում⁸: Խնդրի բարդությամբ էր պայմանավորված, որ մինչև անգամ միննույն վրաց պատմաբանը հայտնում է երկու չզուգադիպող տեսակետ նույն խնդրի վերաբերյալ: Այսպես, Ավթանդիլ Մենքեշաշվիլին նախ գտնում էր, որ 1918 թ. հունիսի 8-ի դաշնագիրը խոստանում էր «տրամադրել ինքնավարություն Աբխազիային, թեև դրա գործնական իրականացումը հետաձգվել էր»⁹, «բովում էր, թե դրանից հետո չկար որևէ խոչընդոտ Աբխազիայի ինքնավարության իրավական կարգավորման համար: Այնուամենայնիվ դա տեղի չունեցավ»¹⁰: Հետագայում նա արդեն պնդում է՝ «Հունիսի 8-ի դաշնագրով Աբխազիային տրամադրվել էր լայն ինքնավարություն»¹¹: Ներկա աշխատությունում մենք փորձել ենք պարզաբանել հիշյալ հարցերը և նրանց շուրջ ծագած խնդիրները:

Տարբեր գնահատականներ տվող կողմերը գերադասում են վկայակոչել միայն այն նյութերն ու փաստաթղթերը, որոնք հաստատում են իրենց առաջադրած տեսակետները, սակայն երբեմն անտեսում են կարևոր նշանակություն ունեցող այլ աղբյուրների առկայությունը: Միաժամանակ հնարավոր չէ չհամաձայնել Ս. Լակոբայի հետ, որն անտեղի է համարում այն կշտամբանքները, թե աբխազ գիտնականների աշխատությունները տառապում են ոչ պատշաճ վավերագրական հիմնավորմամբ, քանի որ 1992 թ. վրաց-աբխազական զինված հակամարտության հետևանքով ոչնչացվել էին Աբխազական Պետական Կենտրոնական Արխիվը, ինչպես նաև Աբխազական Մարզկոմի և Աբխազական Դ. Ի. Գուլիայի անվ. լեզվի, գրականության և պատմության գիտահետազոտական ինստիտուտի արխիվները¹²: Այդ անդառնալի վնասի մասին հայտնում են նաև այլ հեղինակներ¹³: 2003 թ. Մոսկվայում կայացած վրաց և աբխազ պատմաբանների հանդիպման ժամանակ բարձրացվել էին մի շարք խնդիրներ, որոնցից էր նաև Թբիլիսիի պատմական արխիվ-

⁸ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. — "СВОБОДНАЯ ГРУЗИЯ" (այսուհետև՝ СГ), 2.VII.1991.

⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии 1917-1921 гг.* Тб., 1987, с. 117-118. Նաև տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. — СУРГУЛАДЗЕ А. *Только факты и документы.* — "ЛИТЕРАТУРНАЯ ГРУЗИЯ" (այսուհետև՝ ЛГ), 1989, N 11, с. 151.

¹⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 119.

¹¹ Նույնի՝ *Грузино-абхазские отношения в первой четверти XX века* // В сб.: *Разыскания по истории Абхазии / Грузия*. Тб., 1999, с. 266.

¹² ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 45. Նաև տե՛ս *История Абхазии*. Учебное пособие под ред. ЛАКОБА С. З. Гудаута, 1993, с. 406-407.

¹³ Տե՛ս КРЫЛОВ А. Б. *Постсоветская Абхазия*. М., 1999, с. 251. Նաև՝ ШНИРЕЛЬМАН В. А. *Война памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. М., 2003, с. 413. Նաև՝ КОЛБАЯ Г. *Грузино-абхазское противостояние.* — "АЗИЯ И АФРИКА СЕГОДНЯ", 1995, N 3, с. 24.

ներից արխագ գիտնականների օգտվելու պահանջը, քանզի Սովետի արխիվների ոչնչացման հետևանքով լուրջ դժվարություն է առաջացել հետագա գիտահետազոտական աշխատանքների համար¹⁴:

Վրաց և արխագ պատմաբանների ուշադրությունն ամբողջովին սեռվում է փոխադարձ հարաբերությունների վրա, միաժամանակ անտեսվում է Արխագիայում բնակվող այլ ազգությունների դերակատարումը: Հեղինակներից քչերն են անդրադառնում ուսումնասիրվող հիմնահարցի խորքային կողմերին, իսկ մի մասը հակված է վրաց-արխագական հարաբերությունները ներկայացնել միայն բացասական հետևանքների տեսակետից: Հետազոտվող ժամանակաշրջանում Արխագիայի կարգավիճակի խնդիրը դարձել էր միջազգային հարաբերությունների առարկա: Այդպես, վրաց և արխագ պատմաբանները տարբեր գնահատական են տալիս Օսմանյան Թուրքիայի գործոնին և Արխագիայի նկատմամբ երիտթուրքական կառավարիչների ոտնձգություններին: Արխագ հեղինակները հակված են լինում անտեսել 1918 թ. թուրքական վտանգն Արխագիայի ժողովուրդների համար և փորձում են գտնել Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականության մեջ դրական միտումներ արխագ ժողովրդի պատմության համար¹⁵: XX դարի սկզբին տեղի ունեցած քաղաքական զարգացումների մնայուն և շարունակական բնույթի մասին¹⁶ են վկայում նաև արդի իրավիճակին տրվող գնահատականները, որ «...թուրք-արխագական հարաբերությունների զարգացումն ամմիջականորեն առնչվում է նաև Արխագիայի հայ համայնքի անվտանգության և բարեկեցության հիմնախնդիրներին»¹⁷:

1917-1921 թթ. Արխագիայի կարգավիճակի հիմնահարցի, ինչպես նաև այդ համատեքստում Վրաստանի կառավարության վարած քաղաքականության վերաբերյալ որոշակի հետազոտական աշխատանքներ կատարած հեղինակները մշակել են երկու հիմնական հայեցակարգ՝ «վրացական» և «արխագական»: Ըստ վրաց հետազոտող Ջ. Շատիրիշվիլու, «չկա միասնական արխագական պատմություն: Առկա է հատկապես արխագական տեսակետից գրված արխագական պատմություն: Եւ կա վրացական տեսակետների վրա հիմնված Արխագիայի «վրացական» պատմություն»¹⁸:

¹⁴ *Аспекты грузино-абхазского конфликта 10. Время перемен*. University of California, Irvine, 2005, с. 280-281.

¹⁵ *История Абхазии*, с. 299-300.

¹⁶ Դրա մասին են խոսում նաև արխագ պատմաբանները՝ ասելով. «Сейчас очень многое переключается с событиями "смутного времени" 1917-1921 гг.». Տե՛ս նույն տեղում, էջ 405:

¹⁷ ՎԵՐԱՆՅԱՆ Կ. *Արխագիան աշխարհաքաղաքական շահերի խաչմերուկում*. – «21-րդ դար», 2005, քիվ 4 (10), էջ 61:

¹⁸ *Аспекты грузино-абхазского конфликта 10. Время перемен*, с. 29.

Խորհրդային ժամանակաշրջանում վրաց պատմաբանների ուշադրությունից դուրս էր մնացել XX դարում Աբխազիայի իրավական կարգավիճակի շուրջ ծագած խնդիրների ուսումնասիրությունը: Միայն «Վերակառուցման» շրջանում, հայտնի իրադարձությունների հետևանքով, վրաց պատմաբաններ Ա. Մենքեշաշվիլին և Ա. Սուրգուլաձեն փորձ կատարեցին գիտականորեն վերլուծել այդ հարցերի մի մասը¹⁹: Հետագայում իր աշխատություններում Ա. Մենքեշաշվիլին գիտական շրջանառության մեջ դրեց նոր նյութեր, որոնք խորհրդային ժամանակաշրջանում անհայտ էին լայն հասարակության համար²⁰: 1917-1921 թթ. Աբխազիայում իրադարձությունների հետազոտման Ա. Մենքեշաշվիլու կողմից մշակված սկզբունքները և մոտեցումները դարձել են «վրացական» հայեցակարգի հիմնաքարը²¹: Վրաց-աբխազական հարաբերություններին նվիրված Ա. Մենքեշաշվիլու աշխատությունները, ինչպես հետազոտվող նյութով, այնպես էլ վերլուծություններով ու խնդրի նկատմամբ հեղինակի մոտեցումներով զգալիորեն քաղաքականացվել են²²:

Պատմաբաններ Ջենալ Գամախարիայի և Բադրի Գոգիայի հետազոտության մեջ ընդգրկված են զգալի ծավալով նյութեր և փաստաթղթեր²³: Դրանց մի մասը վերաբերում է 1917-1921 թթ. ժամանակահատվածին: Հետազոտությունում տեղ գտած փաստաթղթերի մի մասը գրքի հեղինակների կողմից հրապարակվել է կրճատ տեսքով: Առանձին դեպքերում նյութերի բովանդակությունը կամ չի հաստատում, կամ էլ ուղղակի հակասում է հեղինակների եզրահանգումներին: Հրապարակված նյութերն ըստ էության չեն արժանացել հետազոտողների կողմից խորն ուսումնասիրության:

Հետազոտող Ջուրաբ Պապասքիրիի գրքի շարադրանքը գրեթե ամբողջությամբ գտնվում է Ա. Մենքեշաշվիլու, Ջ. Գամախարիայի և ուրիշ հեղինակների ջանքերով արդեն մշակված վրացական հայեցակարգի շրջանակներում: Նրա ուսումնասիրության մեջ մեծ ծավալով ընդգրկված են այլ հետազոտություններում մինչ այժմ լույս տեսած գիտական

¹⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. — СУРГУЛАДЗЕ А. *Только факты и документы.* — ЛГ, 1989, N 11.

²⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов (1918-1921 гг.).* Тб., 1990.

²¹ Նույնի՝ *Грузино-абхазские отношения в первой четверти XX века* // В сб.: *Разыскания по истории Абхазии / Грузия.* Тб., 1999.

²² Նույնի՝ *Исторические предпосылки современного сепаратизма в Грузии.* Тб., 1998.

²³ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. *Абхазия — историческая область Грузии (исторические документы, материалы, комментарии с древнейших времен до 30-х годов XX века).* Тб., 1997.

նյութերը, որոնց նկատմամբ, այնուամենայնիվ, Ջ. Պապասքիրին դրսևորում է յուրովի վերաբերմունք: Առավելապես աչքի են ընկնում վավերագրերի արհեստական կրճատումները՝ այն մասով, որոնք չեն տեղավորվում հեղինակի կառուցած ուրվագծի մեջ: Կարևոր նշանակություն ունեցող աղբյուրների մի ամբողջ շարքը դուրս է մնացել հետազոտության դաշտից: Բացի այդ, գոյություն ունեն առանձին փաստագրական սխալներ, օրինակ՝ որոշակի խառնաշփոթ է տիրում Աբխազիայի ներկայացուցչական մարմնի անդամների քաղաքական և ազգային պատկանելիության հարցում²⁴:

Պատմաբան Գեորգի Չիծարիան առաջինն էր փորձել ամբողջացնել XX դարի սկզբներին վերաբերող Աբխազիայի պատմությունը: Նրա աշխատությունները հիմնված են զանազան աղբյուրների վրա²⁵: Հեղինակը, սակայն, իր ուշադրությունը հիմնականում սեռեղ էր այն խնդիրների վրա, որոնք դուրս չէին գալիս «հեղափոխական շարժման» հետազոտության շրջանակներից: 1917-1921 թթ. ժամանակահատվածում նա հիմնականում հետազոտում է խորհրդային իշխանության համար պայքարի պատմությունը²⁶: Գ. Չիծարիայի ուսումնասիրություններում տեղ գտած տեղեկությունները, իրենց կարևորությամբ հանդերձ չեն տալիս 1917-1921 թթ. իրադարձությունների ամբողջական պատկերը: Խորհրդային պատմաբանի աշխատություններում միանշանակ բացասական է գնահատվում Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության «մենշևիկյան» կառավարության քաղաքականությունը Աբխազիայում, հետևապես Գ. Չիծարիայի հետազոտությունները կարելի է դասել «աբխազական» հայեցակարգն արտահայտող գործերի շարքին:

Հետխորհրդային շրջանում Աբխազիայում 1917-1921 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները շարունակել է ուսումնասիրել Ս. Լակոբան, որն արդի պատմագրության մեջ կարող է համարվել «աբխազական» հայեցակարգի հիմնադիրը²⁷: Ս. Լակոբան չի նկատում թուրքա-

²⁴ Տե՛ս პაპასკირი ჯეორგი. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან 1917-1993. ნაკვეთი II. თბილისი, 2007.

²⁵ ДЗИДЗАРΙΑ Г. А. *Очерки истории Абхазии (1910-1921 гг.)*. Тбилиси, 1963. Նույնի՝ *Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции*. Сухуми, 1979. Նաև՝ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, под ред. ДЗИДЗАРΙΑ Г. А. Сухуми, 1983.

²⁶ Նույնի՝ *Роль Советов и "Киагара" в истории революционной борьбы в Абхазии (1917-1921 гг.)*. Сухуми, 1971. Նույնի՝ *Советская власть в Абхазии в 1918 году*. Сухуми, 1972. Նույնի՝ *"Киагара" (Об Абхазской революционной крестьянской дружине 1917-1921 гг.)*. Сухуми, 1981.

²⁷ ЛАКОБА С. З. *Очерки политической истории Абхазии*. Сухуми, 1990. Նույնի՝ *Столетняя война Грузии против Абхазии*. Гагра, 1993. Նույնի՝ *Абхазия после двух империй (XIX-XX вв.)*. Очерки // Славяно-Евразийские исследования. Вып. 2.

կան վտանգի գործոնը Աբխազիայի ժողովուրդների համար: Այդ դրվածքը բխում է պատմաբանի պնդումից, թե 1918 թ. թուրքական աջակցությամբ հռչակված հյուսիսկովկասյան լեռնականների հանրապետության կազմի մեջ մտել էր նաև Աբխազիան²⁸: Հետևապես Աբխազիայի հայտնվելը Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության սահմաններում նա դիտում է իբրև բռնազավթում²⁹: Այդ սկզբունքը դարձել է «աբխազական» հայեցակարգի հիմնաքարը³⁰, որը հնչում է նաև պաշտոնական փաստաթղթերում³¹:

«Աբխազական» հայեցակարգի շրջանակներում է գտնվում նաև իրավաբան Տարաս Շամբայի և կենսաբան Ալեքսանդր Նեպրոշինի համատեղ աշխատությունը, որը նվիրված է Աբխազիայի պետական ինքնուրույնության իրավական հիմքերի հիմնավորման խնդրին³²: 1918 թ. մայիսից մինչև 1921 թ. փետրվարը Աբխազիան, ըստ նրանց, դիտվել է իբրև Վրաստանի Հանրապետության կողմից «զավթված» երկիր: Հեղինակները որոշակի հակասությունների մեջ են հայտնվում, հայտարարելով Աբխազիան որպես և՛ լեռնականների անկախ հանրապետության դաշնային անդամ, և՛ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, իսկ նրա բնակչությունը՝ որպես Ռուսաստանի քաղաքացիներ: Չլինելով մասնագետներ պատմության ասպարեզում՝ Տ. Շամբան և Ա. Նեպրոշինը թույլ են տալիս մի շարք վրիպումներ³³: Հեղինակները հիմնականում հղում են անում նյութերը, որոնք արդեն լուսաբանվել են գրականության մեջ:

Центр славянских исследований при Университете Хоккайдо (Саппоро, 2004). Москва, 2004.

²⁸ Նույնի՝ *К вопросу о Кавказской конфедерации. Абхазия и Грузия: Вместе или врозь?* // В сб.: *Грузины и абхазы: путь к примирению*, под ред. КОППИТЕР-СА Б. Москва, 1998.

²⁹ Նույնի՝ *Предисловие. — Материалы по истории Абхазии*. Вып. 1-й. Сухуми, 1990. Վրաց հետազոտողները հավանաբար են այս տեսակետին՝ ասելով. «Необходимо отметить, что сама постановка вопроса об "оккупации" несостоятельна ни с научной, ни с политической, ни с правовой точек зрения, ибо Абхазия — историческая область Грузии, её неразрывная часть». Տիւ ԴԱՄԱԽԱՐԻԱ Դ. — ԳՈԴԻԱ Բ. Նշվ. աշխ., էջ 75:

³⁰ *Генерал Мазниев и оккупация Абхазии (§7)* // *История Абхазии*, с. 296-299.

³¹ Տիւ *Постановление Верховного Совета Абхазской АССР "О правовых гарантиях защиты государственности Абхазии" (25 августа 1990 г.)* // В сб.: *Абхазия: Хроника необъявленной войны*. Часть 1-я, Москва, 1992, с. 17.

³² ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. *Абхазия: Правовые основы государственности и суверенитета*. Изд. 2-е, переработанное. М., 2004.

³³ Այսպես, հակադրվելով պատմական փաստերին, զրքի հեղինակները գրում են, թե տեղի է ունեցել «изгнание в 1920 г. грузинских войск с территории Абхазии силами Добровольческой армии генерала А. И. Деникина». Տիւ նույն տեղում, էջ 117:

Ավարտելով Կովկասյան պատերազմը 1864 թվականին՝ Ռուսական կայսրությունը վերջնականորեն ամրապնդեց իր կազմում Կովկասին հարակից Սև ծովի ափը։ Դրա հետևանքը եղավ նաև հազարավոր լեռնականների հեռանալը դեպի սուլթանական Թուրքիա։ Բազմաթիվ աբխազներ, դժգոհ լինելով Աբխազական ինքնավար իշխանապետության վերացումից, արտագաղթեցին իրենց պատմական հայրենիքից՝ նաև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում³⁴։ Միաժամանակ մվաճված երկրամասն արագորեն բնակեցվում էր էթնիկ տարբեր խմբերով (ռուսներ, հույներ, մեգրելներ, էստոնացիներ, գերմանացիներ), այդ թվում Թուրքիայից գաղթած հայերով³⁵։ XIX դարի վերջերին հայոց ներգաղթը զգալի աճեց, մանավանդ 1894-1896 թթ. կոտորածների հետևանքով։ Տրապիզոնի վիլայեթից եկած հայ գաղթականները հիմնականում բնակվում էին Սուխումի և Սոչիի շրջաններում։ Թուրքիայի հայության երկրորդ նշանավոր արտահոսքը դեպի Աբխազիա պայմանավորված էր 1915 թ. Հայոց Մեծ եղեռնով։ Հայերի վերաբնակեցմանը նպաստում էր ռուս գործարարների աջակցությունը, քանի որ նրանք լավատեղյակ էին ծխախոտագործության ասպարեզում համշենահայերի ունեցած համբավին³⁶։ Հայ գյուղացիները կապալա-

³⁴ АНЧАБАДЗЕ З. В. *Очерк этнической истории Абхазского народа*. Сухуми, 1976, с. 85.

³⁵ Մինչ օրս Աբխազիայի հայերից շատերը, հատկապես տարեցները, կոչում են իրենց տրապիզոնցի, օրդուցի, սամսոնցի և ճանկիցի։ Տե՛ս КРБИЛОВ А. Б. Նշվ. աշխ., էջ 12։ Աբխազիայի հայերի մի մասը հայտնի է նաև իբրև «համշենցի»։ Համշենահայերն ապրել են պոնտական անենաբարձր լեռնալանջերին, Քաջքար կոչվող լեռան ստորոտում, կիսանկախ և ինքնուրույն կյանքով։ Թուրքական ազգահալած քաղաքականության հետևանքով համշենահայերի մեծ մասը ստիպված է եղել հեռանալ իր հայրենի ոստաններից՝ Համշենից և նրան հարակից Սյուրմենե գավառներից ու հիմնական բնակություն հաստատել Տրապիզոն, Օրդու, Սամսոն գավառներում։ Տե՛ս ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ. Ս. *Հօրե համշինահայ պատմությունից*. — «ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ», 1969, N 2, էջ 115-144։ Նաև՝ ՄԵԼԻՔՆԵԱՆ Ա. Ա. *Համշեն՝ պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դարեր)* // *Համշեն եւ համշենահայություն*. Երեւան-Պլեյդուր, 2007, էջ 25-37։ Նաև՝ ԹՈՌԱԼԱՔՅԱՆ Բ. *Համշենահայեր*. - «ԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ», 24. V. 1968։ «Համշենահայեր» եզրը գրականության մեջ երբեմն գործածվում է ինչպես ողջ Տրապիզոնի, այնպես էլ ամբողջ աբխազահայության հասցեին։ Տվյալ դեպքում, քերևս այդ տեղմիները կարելի է կիրառել միայն վերապահումով՝ նկատի առնելով ողջ տրապիզոնահայության (ի դեպ, աբխազահայության մեջ իբրև «տրապիզոնցի» են հայտնի ոչ քե Տրապիզոն քաղաքի, այլ նրա շրջակա գյուղերի բնակիչները, որոնք Համշենից են գաղթել. մինչդեռ Տրապիզոնի բնիկ հայ քաղաքացիները Անիի գաղթին էին վերաբերում) և աբխազահայության միջավայրում համշենական բարբառի երեք ճյուղի գործածության հանգամանքը։ Տե՛ս ԱՃԱՌՅԱՆ Հ. *Ջննդություն Համշենի բարբառի*, Եր., 1947, էջ 5-10։

³⁶ ЧУМАЛОВ М. Ю. *Этнокультурное развитие армян в Абхазии* // В сб.: *Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР*. М., 1985, с. 106-107, 109.

վարձի հիմունքներով կալվածատերերից վերցրած հողատարածություններում կարճ ժամանակամիջոցում կառուցեցին բնակավայրեր, չորացրին ճահճուտները, խիտ անտառներից մաքրած տարածքներում հիմնեցին ծխախոտի տնկարաններ: Աբխազիայում հաստատված հայերի մասին ազգագրական իր ուսումնասիրության մեջ* Հ. Մուրադյանն այսպես է բնորոշում նրանց դերը այդ երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում. «Կարելի է ասել, թե Կովկասյան ափերի ծաղկելն ու առաջ գնալը սկսվում է հայ գաղթականների գալու օրից: Այդ հաստատապես նկատվում է այսօր Սուխումի շրջանում, որ ութսունական թվերի սկզբներին, երբ դեռ նոր էին սկսվել հայերը գաղթել այդ կողմերը, մի աննշան, հետ ընկած, ամայի ու ավերակ տեղ էր. այնինչ այսօր Կովկասյան ափերի ամենածաղկած տեղերից է, իսկ թուրքումի արդյունաբերությունով՝ առաջինն է ամբողջ Ռուսիայում...

Հայերի գալուց հետո՝ ամեն տեղ Կովկասյան ափերում, շարժում, կենդանություն է ընկնում: Հետզհետե առաջվան դարևոր ճահիճներն ու անտառները մաքրվելով, նոր նոր սիրուն արտեր ու պլանտացիաներ են բացվում. հարյուրավոր դեսյատիններով նոր վարելահողեր են ավելանում այդ վայրի ու խիտ անտառներով ծածկված երկրի մեջ: Եւ ամենա մեծ մասով այդ բոլոր արտերը թուրքահայերի ձեռքովն են փորվել ու բացվել...»³⁷: Հայ գյուղացիների ձեռքում, քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ, կուտակվել էին Սուխումի շրջանի լավագույն հողաբաժինները, և նրանք կարողացան առավելապես բարձր եկամտտով ապահովել հողատեր աբխազ իշխաններին³⁸: Տրապիզոնահայերն առաջինն էին, որ ծխախոտամշակությունը ներդրեցին Աբխազիայում: Նրանց շնորհիվ ծխախոտը դարձավ երկրագործական տեղի արտադրության առաջնակարգ և ամենաշահութաբեր բնագավառներից մեկը³⁹: Մի քանի տարում հայերի շնորհիվ Աբխազիայի ծխախոտագործությունն այնպիսի բուռն զարգացում ապրեց, որ նրանց աճեցրած բարձրորակ ծխախոտը «նվաճեց» ոչ միայն Ռուսաստանի շուկան, այլ նաև վերջինս սկսեց ծխախոտ արտահանել Եվրոպա: Հայերը մեծ դեր ունեցան

* Համշենցի հայեր, Թիֆլիս, 1901:

³⁷ Տե՛ս ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ. Ս. Նշվ. աշխ., էջ 143: Վերաբնակություն հաստատած հայերի մասին նաև տե՛ս *Черноморские армяне* // В сб.: *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам*. 2-е издание. Москва, 1898, с. 556-559.

³⁸ «ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ», 28. III. 1919:

³⁹ Տե՛ս *ФОН-ДЕРВИЗ Н. В. Сухумский округ* (Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества. Кн. XXV, вып. 8-й). Тифлис, 1906, с. 34, 50.

ինչպես Աբխազիայի, այդպես էլ Սև ծովի ողջ հյուսիս-արևելյան երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում⁴⁰:

Աբխազիայի հայ բնակչության թվաքանակը, ըստ տարբեր տեղեկությունների, տատանվում էր 25000⁴¹ մինչև 30000⁴²: Ռուսական իշխանությունը, սակայն, երկրամասի հայ բնակչությանը համարում էր ժամանակավոր վերաբնակիչ և ռուսաստանյան հպատակություն չէր տրամադրում⁴³: Ավելին, նրանց կարող էին, ըստ ցարական կառավարության 1898 թ. մայիսի 29-ի որոշման, ցանկացած ժամանակ ետ ուղարկել Թուրքիա: «Ռուս օտարատեսաց կառավարութիւնը ամենէն վնասակար մրցակիցը կը համարէ հայերը: Անոնք տեղաւորուած են մեծ ու փոքր մասնաւոր ու լաւագոյն հողերու վրայ ու իրենց ծխախոտագործութեամբ անուղղակի կերպով արգելք կ'ըլլան ռուս գաղթականներու տեղաւորման, ասպարէզը բռնած են: Ռուս գաղթականները պետական հեռու հողերու վրայ կրնան տեղաւորուիլ եւ իրենց կաղամբի ու գետնախնձորի մշակութեամբ չեն կրնար մասնաւորներու հողերու վրայ բնակիլ եւ վարձ վճարել հողատէրերուն»⁴⁴: Յարական իշխանությունները, ունենալով հատուկ նպատակ՝ ռուսացնել Սև ծովի ափը, մեջընդմեջ ձեռք էին առնում հալածական միջոցներ վարձակալ հայ և հույն թուրքահպատակ գաղթականների դեմ, նրանց արհեստական միջոցներով դուրս հանելու համար⁴⁵: «1904-ին Սուխումի եւ Սօչիի շրջանի հայ գիտագիներուն կը յայտարարուի թէ հունձքը առնէլէն յետոյ, այլեւս չեն կրնար գիւղերը մնալ ու պէտք է հեռանան»⁴⁶: Վարչակազմը մերժում էր տեղի հայ գյուղացիների դիմումները, առաջարկելով Սիբիր

⁴⁰ МИНАСЯН М. Переселение амшенских армян на Черноморское побережье Кавказа и первые шаги их хозяйственной деятельности (последняя четверть XIX века). — «ВЕСТНИК ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК АН АрмССР», 1977, N 1, с. 64-73. Ըստ ռուս հետազոտողի, «աբխազահայության 87 %-ը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ: արևտրում, արհեստավորական և արդյունաբերական արտադրություններում ընդգրկված [հայազգի] անձանց մասնաբաժինը համապատասխանաբար չէր գերադասում 7 %-ը... աբխազահայերի 1/6 բնակվում էր ք. Սուխումի սահմանագծում, արևտրադյուրնաբերական խավը երբեք չի եղել այդ խմբի կորիզը, ինչպես [դա եղել է] հայերի միջև Կովկասի այլ քաղաքներում» (Տե՛ս ЧУМАЛОВ М. Ю. Նշվ., էջ 108-109):

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 11:

⁴² Նույն տեղում, ք. 60:

⁴³ Նույն տեղում, ք. 11-12:

⁴⁴ Արևմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ. — «ՀԱՅՐԵՆԻԺ» (Բոստոն), 1930, դեկտեմբեր, էջ 148:

⁴⁵ 1895 թ. շրջպետ գնդ. Բրակերը առաջարկում էր անհապաղ դադարեցնել նաև մեզրելների վերաբնակեցումը, որպեսզի Աբխազիայի հողային ֆոնդի մեծ մասը պահպանվի ռուս ազգության մարդկանց համար (История Абхазии, с. 208): 1897 թ. մարդահամարը ցույց տվեց, որ Աբխազիայում բնակվող 25875 վրացիներից՝ 23810 մեզրելներ էին (նույն տեղում, էջ 209):

⁴⁶ Արևմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ. — «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1930, դեկտեմբեր, էջ 149:

գաղթել և այնտեղ հող ստանալ: Քանի որ այդ բանը խոշոր կալվածատերերի շահերին վնասակար էր, ապա օտարահայատակ հայերի և հույների դիմումները պաշտպանություն էին գտնում նրանց կողմից⁴⁷: Կայսերական Գյուղատնտեսական Ընկերության Կովկասի ճյուղի մի շարք անդամներ, մեծահարուստ աբխազական իշխան Ալեքսանդր Շերվաշիձեի գլխավորությամբ, դիմել էին փոխարքային: «Իշխան Շերվաշիձե անկեղծ ու խրոխտ շեշտով մե յայտնեց, որ հայ երկրագործ գաղթականները կեանք ու ջիղ տուին մեռած շրջանի մը: Եթե անոնք չըլլային, կալուածատերերը դրամի երես պիտի չտեսնէին եւ շատոնց սնանկացած պիտի ըլլային: Կ'ուզուի ռուս գաղթականներ բերել ու տեղատրել անոնց տեղ, բայց ի՞նչ կրնան տալ ռուս գաղթականները մեզ՝ հողատերերուս: Աւելորդ անտառ չմնաց որ փայտ կտրեն ծախեն. կը մնայ որ կաղամբ տնկեն...»⁴⁸: Այս միջամտության շնորհիվ, բարեբախտաբար, արտաքսումն անորոշ ժամանակով հետաձգվել էր, իսկ տարիներն այդպես անցնում էին...

Փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումը նպաստում էր աբխազ հողատերերի և հայերի միջև բարիդրացիական կապերի ամրապնդմանը: Եւ ոչ միայն այդ պատճառով: Այսպես՝ աբխազ ազգագրագետ և լուսավորիչ Սիմոն Բասարիան XX դարի սկզբին գրում էր, որ «հայերը... շատ զգույշ են աբխազների նկատմամբ, ընդունում են աբխազների պատմական, իրավական և բնիկության իրավունքները տարածքի նկատմամբ, իրենց Աբխազիայում համարում են հյուր, հաճույքով բացում են իրենց դռները աբխազների առջև և ամեն կերպ փորձում են ընդօրինակել նրանց հյուրասիրությունը: Հայերի մեծ պատվին պետք է վերագրել նաև այն, որ այն միակ ազգն էր Աբխազիայում, որը խնամքով էր վերաբերվում հնագույն աբխազական տեղանուններին. նրանց բոլոր գյուղերը կրում են հնագույն աբխազական տեղանուններ»⁴⁹: Հայկական և աբխազական համայնքների միջև հարաբերությունները, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ դրական էին: Աբխազների և մեզրելների շահերը, սակայն, բախվում էին, քանի որ վերջիններս, մշակելով եգիպտացորեն, չկարողացան շահավետ հարաբերություններ հաստատել աբխազ հողատերերի հետ: Մեզրել գյուղացիների միջավայրում նպաստավոր ասպարեզ էր ստեղծվել հեղափոխական և սոցիալիստական քարոզչության համար, ինչը ևս անընդունելի էր աբխազ ազնվականների համար⁵⁰: 1905 թ. իրադարձությունները

⁴⁷ «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 13. V. 1919:

⁴⁸ *Արևմտահայ գաղութը մը Կովկասի մէջ*. – «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1930, դեկտեմբեր, էջ 151:

⁴⁹ Տեն ՍԿԱՆՈՎ Ա. *Աբխազիայի հայերը անցեալում եւ ներկայում* // *Համշէն եւ համշէնահայրիւն*. Նրեան-Պէյրութ, 2007, էջ 82:

⁵⁰ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 393-395, վավ. N 213.

աբխაզներն ընկալեցին իբրև «վրացական հեղափոխություն» և աջակցություն էին ցուցաբերում ցարական կառավարության հակահեղափոխական միջոցառումներին⁵¹: «Սուխումի և ընդհանրապես ամբողջ շրջանի համար սուր հարց է վրաց-աբխազական հարաբերությունը»⁵², - գրված է վրաց թերթի էջերում:

1864-1917 թթ. Աբխազիան հետզհետե ներքաշվեց Ռուսական կայսրության ընդհանուր քաղաքական և տնտեսական համակարգի մեջ, ունենալով սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զգալի առաջընթաց:

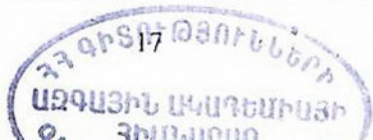
⁵¹ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 13.

⁵² «ახსიალხო ფურცელი», 25 ოქტომბერი 1915.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՔԽԱԶԻԱՅԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ
(ԱՔԽԱԶԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ)

Ռուսական կայսրության անկումից հետո նրա ամբողջ տարածքում, այդ թվում՝ Այսրկովկասում, հրատապ հարց է դառնում ազգային խնդիրը: 1917 թ. ապրիլի 12-ի ՕԶԱԿՈՄ-ի հռչակագրով ազգային խնդրի լուծումը հետաձգվել էր մինչև Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի գումարումը⁵³: Այս մեկնաբանության հետ համերաշխ

⁵³ 1905-1907 թթ. Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին առաջ քաշվեցին ազգային-էթնիկ վարչատարածքային նոր բաժանման, Այսրկովկասում և ամբողջ կայսրությունում դաշնային կառուցվածք ստեղծելու ծրագրեր: Այսրկովկասի տարածքի վերաձևավորման հարցը, ըստ էթնիկական պատկանելիության, պաշտոնապես արժանացել էր քննարկման դեռևս կայսերական Ռուսաստանի անկման շեմին: 1916 թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում գումարվեց խորհրդակցություն, որը նվիրված էր երկրամասում զենսովայական մարմինների ստեղծման խնդրին: Միջոցառմանը մասնակից էր նաև պատվիրակություն Սուխումի շրջանից՝ իշխան Ալեքսանդր Շերվաշիձեի գլխավորությամբ: Անհանգստացած լինելով պատվող լուրերով, թե նախապատրաստվում է շրջանի միավորումը Սևծովյան նահանգին, Աբխազիայի բանագնացներն իրենց հերթին առաջարկեցին Սուխումի շրջանից ստեղծել առանձին նահանգ («თავჯირო და ცხვრეკბა», 1916. N 23, ձգ. 4): Ա. Շերվաշիձեն, լինելով Սուխումի քաղաքագլուխը, հանդիսանում էր այդ տարբերակի հիմնական ջատագովներից մեկը (ШЕРВАШИДЗЕ А. Г. О преобразовании отдельного Сухумского округа в губернию. — «ЧЕРНОМОРСКОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО». Сухум, 1914, N 10-11, с. 581-586. — Տե՛ս ԴՅԻԴՅԱՐԻԱ Գ. Ա. *Формирование...*, с. 274), քանի որ 1914 թ. քաղաքային դուռնան դիմել էր Կովկասի փոխարքային սույն առաջարկով («ЧЕРНОМОРСКОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО». Сухум, 1914, N 7-9, с. 477-484; «СУХУМСКИЙ ВЕСТНИК», 6. XII. 1915; «КУТАИССКИЕ ВЕСТИ», 19. XII. 1915. — Տե՛ս ԴՅԻԴՅԱՐԻԱ Գ. Ա. *Формирование...*, с. 274): Հաջորդ անգամ նույն բնույթի հարցերը քննարկման նյութ էին դարձել 1917 թ. հուլիսի 1, 2 և 8-ին Պետրոգրադում: Խորհրդակցությունները հրավիրվել էին Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության ներքին գործերի նախարարի գլխությամբ՝ Այսրկովկասի համար զենսովայական կառավարման սկզբունքները մշակելու նպատակով: Ամփոփապես հարց ծագեց, թե արդյոք զենսովաներ պետք է մտցնել Այսրկովկասի արդեն իսկ գոյություն ունեցող վարչական միավորներում, թե անհրաժեշտ է կատարել երկրամասի վարչական վերաբաժանում: Այսրկովկասի ներքին վարչական սահմանների փոփոխության հարցին մասնակիցները տվեցին դրական պատասխան, և բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներն առաջին անգամ ընդունեցին, որ հարցը պետք է լուծվի էթնիկական սկզբունքով: Խորհրդակցության ընթացքում ընտրվեց հանձնաժողով, որը պետք է մշակեր երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման նախագիծը: Նրա նախագահ էր ընտրվել պետական իրավունքի պրոֆեսոր Ջուրաբ Ավարովը (նաև՝ Ավալիշվիլի): Այդ հանձնաժողովի կազմում ընդգրկված էին Գ. Լորքքիպանիձեն, Ս. Ավալիանին՝ վրացիներից, Ա. Շախխանովը, Ա. Խատիսյանը՝ հայերից, Ֆ. Խան Խոյսկին, Ս. Շելխուխիսլամովը՝ Կովկասի

էին վրաց սոցիալ-դեմոկրատները (մենշեիկներ)⁵⁴: Նրանց առաջնորդ Նոյ Ժորդանիան առաջարկում էր երկրամասում ստեղծել վարչական միավորների երկու տեսակ: Առաջինը՝ ազգային-տարածքային, որը պետք է ներկայացված լիներ երեք ինքնակառավարվող մարզերով՝ հայկական, վրացական և թաթարական, որոնց սահմանների հարցը պետք է որոշվեր տեղի ազգությունների իրական բնակությամբ: Երկրորդ տեսակի մեջ առանձնացվում էին խառը բնակչություն ունեցող տարածքները, որտեղ յուրաքանչյուր ազգության պետք է տրամադրվեր մշակութային ինքնավարություն: Այս թեզերը հավանության արժանացան 1917 թ. հուլիսի 1-ին Կովկասի Խորհուրդների համագումարում⁵⁵: Այսպիսով, վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, իրենց առաջնորդի բերանով հայտարարեցին, թե կբավարարվեն ենթադրվող դաշնության մեջ վրացաբնակ մարզի համար ինքնակառավարման սկզբունքով: Այդ պարագայում, իշխանությունը Վրաստանի տարածքում ենթադրվում էր հանձնել զեմստվայի բնույթ կրող վարչությանը, որի գործունեության իրավական հիմքերը պիտի սահմանեին Ռուսաստանի դաշնության կենտրոնական մարմինները: Այլ կերպ էր դիտվում ինքնավարությունը: Այն կարող էր լինել երկու հիմնական տեսակի՝ վարչական (սահմանափակ) և քաղաքական (լայն): Ըստ տարածված տեսակետի, ինքնավարությունն արտոնում էր սեփական օրենսդրական համակարգի գոյության իրավունքը⁵⁶:

Վրացական սոցիալիստ-ֆեդերալիստների կուսակցությունը պահանջում էր մինչև համառուսաստանյան դաշնության ստեղծումը տրամադրել Վրաստանին ազգային-տարածքային ինքնավարություն⁵⁷: Ըստ ֆեդերալիստների կոնֆերանսում ընդունված բանաձևի՝ ապագա ինքնավար Վրաստանը պետք է ընդգրկեր վրաց բնակչության մեծա-

րաքարներից, Վ. Ջաբախիև, Ա. Նամիտովը՝ լեռնականներից (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 1-3: Նաև՝ ТУНЯН В. *Кавказский конфликт*. Ер., 1999, с. 16): Ժամանակավոր կառավարությունը հանձնարարել էր ՕԶԱԿՈՄ-ին քննել հարցը, որի համար էլ 1917 թ. հոկտեմբերի 14-15-ին իրավիքվել էր միջկուսակցական խորհրդակցություն: Չնայած, որ հիմնական ազգությունները կողմ էին արտահայտվել էթնիկական սահմանազատման սկզբունքի օգտին, վերջնական համաձայնությունը չիրականացավ հայ-թաթարական հակադրությունների պատճառով (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 61, ք. 7: նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 104, ք. 2-8: Նաև՝ ՋԱՄԱԼԵԱՆ Ա. *Հայ-վրացական կոնֆլիկտ* — «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1928, մարտ, էջ 88-89: Նաև՝ *Административный передел в Закавказье*. — «МОЛОТ», 18.X.1917. Նաև՝ *Земство на Кавказе*. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 17. X. 1917. Նաև տես ШАХА-ТУНЯН А. *Административный передел Закавказского края*. Тифлис, 1918):

⁵⁴ "БОРЬБА", 12. V. 1917.

⁵⁵ ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 29-30:

⁵⁶ *Ств Автономия*. — ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ Т-ва "Бр. А. и И. Гра-нат и К°", т. 1-й, (1910 г.), с. 326.

⁵⁷ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская ...*, с. 46.

մասնությունն ունեցող գավառները, այդ-թվում Սուխումի շրջանի մեգրելաբնակ⁵⁸ հատվածը (Սամուրգականը): Վիճելի տարածքների հարցը առաջարկվում էր լուծել հանրաքվեի միջոցով, ուստի Սուխումի շրջանի մնացած մասը (Աբխազիա) որպես այդպիսին չէր դիտվում⁵⁹:

Վրացական ազգային շարժման արմատական զանգվածը հանդես եկավ երկրամասի վրացաբնակ շրջաններին քաղաքական ինքնորոշման իրավունք տալու օգտին: Վրաց ազգային-դեմոկրատների կուսակցությունն առաջարկում էր անհապաղ վերականգնել 1801 թ. խախտված վրաց ժողովրդի քաղաքական իրավունքները: Ի տարբերություն նախորդ երկու կուսակցությունների՝ վերջինս պահանջում էր լայն քաղաքական ինքնավարություն Վրաստանի համար և անդրանիկ համագումարում հայտարարել էր իր երկրի հնարավոր սահմանները, որոնք պետք է ընդգրկեին Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթ, Սվանեթ, Սամցխե-Սաաքաբադո, Գուրիա, Մեգրելիա, Աբխազիա «աշխարհները»⁶⁰: Ազգային-դեմոկրատները գումարում էին այդ տարածքին նաև Ջաբաթալայի, Օլթիի և Արդահանի շրջանները: Նրանք խոստանում էին Վրաստանի կազմում ինքնակառավարում տրամադրել վրաց մահմեդականներին և Աբխազիային⁶¹: Ազգային-դեմոկրատների մտադրությունը՝ ընդգրկելու Աբխազիան վրացական ինքնավարության մեջ, հանդիպել էր բշնամական վերաբերմունքի: Աբխազ գործիչները պահանջում էին Վրաստանից անջատ ազգային ինքնորոշում, քանի որ աբխազները «վրացական ցեղ չեն և բացարձակապես չեն հասկանում վրացերեն լեզուն»⁶²:

⁵⁸ Մեգրելները, ինչպես նաև վրացիները (բուն քարթվելներ), սվանները, լազերը՝ քարթվելական լեզվախմբին պատկանող ժողովուրդներից են:

⁵⁹ *Армяно-грузинский вооруженный конфликт*. Баку, 1919, с. 6.

⁶⁰ ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 86: Աբխազներն անվանում են իրենց երկիրը Ափսուա, իսկ Սուխումը՝ Ակուա:

⁶¹ «საქართველო», 22 ივნისი 1917. Շուրջ 70 տարի անց Վրաստանի առաջին նախագահ Զվիադ Գամսախուրդիան, դիմելով աբխազ ժողովրդին, նույնպես խոստանում էր տրամադրել Աբխազիային «լիակատար ինքնակառավարում»: Տե՛ս *Конфликты в Абхазии и Южной Осетии*. Документы 1989-2006 гг. (Составление и комментарии ВОЛХОНСКИЙ М. А. — ЗАХАРОВ В. А. — СИЛАЕВ Н. Ю.). М., 2008, с. 50, док. N 18. Աբխազիայի խորհրդարանի նախագահ Վլադիսլավ Արծիբեբան պատասխան խոսքում նշում է, որ «Վրաստանի Հանրապետության օրենքների իմաստը բնորոշվում է բացահայտ ձգտումով՝ փաստացի հավասարեցնել Աբխազիան... հասարակ վարչատարածքային միավորի» (նույն տեղում, էջ 119, վավ. N 62):

⁶² *По Кавказу: Абхазия*. — «БОРЬБА», 21.V.1917. Ազգային-դեմոկրատների տեսակետներն արտահայտող մանուկը պնդում էր, թե. «...абхазцы с древнейших времен, с момента появления национального самосознания на Кавказе, входили в семью картвельских народов и составляли вместе с кахетинцами, имеретинцами, мингрельцами и проч. одну грузинскую нацию. Следует твердо и определенно заявить, что

Ապագա Վրաստանի կարգավիճակի և նրա սահմանների շուրջ վրաց հասարակությունում գոյություն ունեցող տեսակետները ի մի բերելու նպատակով՝ հրավիրվեցին միջկուսակցական խորհրդակցություններ: 1917 թ. ապրիլի 16-ին վրաց կուսակցությունների ներկայացուցիչները համաձայնության եկան Վրաստանի ենթադրյալ սահմանների շուրջ, նրա հնարավոր տարածքը բաժանելով «ամփիճեյի» և «վիճարկվող» շրջանների: Վերջիններիս ընդգրկումը պետք է որոշվեր տեղի բնակչության հանրաքվեի միջոցով⁶³: Այս առումով Աբխազիան դասվեց վիճարկվող շրջանների կազմում: Ուշագրավ է, որ 1917 թ. վրացական քաղաքական վերնախավը, առժամանակ մի կողմ դնելով ազգային-դեմոկրատների պնդած «պատմական» սկզբունքը, այսրկովկասյան ապագա ազգային միավորների վարչական սահմանները գծելիս որպես հիմք ճանաչեց նրանց էթնիկական կազմը⁶⁴: Վերջինս վրաց սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկն էր: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ականավոր գործիչ Արշակ Ջամալյանն իրավացիորեն նկատել է, որ Ն. Ժորդանիան և նրա կուսակիցները, սակայն, «գործնական քաղաքականութեան մեջ, որքան քիչ կարեւորութիւն են տալիս սկզբունքներին, երբ նրանք չեն համապատասխանում Վրաստանի ազգայնական շահերին...»⁶⁵: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, ավաղ, այս ամենն արվում էր այլ քաղաքական ուժերին մոլորեցնելու և տարածքների հարցում անկախացումից հետո առավել շահեկան վիճակում հայտնվելու նպատակով: Իրականությունն այն է, որ վրաց քաղաքական գործիչները էթնիկ սկզբունքի մասին խոսում էին միայն ռուսական միապետության տապալումից հետո նոր քաղաքական դաշտում ժողովրդավար երևալու և երկրամասի մյուս ազգային ուժերի հետ առերես համերաշխվելու նպատակով: Վրաց քաղաքական շրջանակները հետևողական երբեք չեն պաշտպանել այդ սկզբունքը և սահմանների հարցում միշտ խոսանափող քայլերով փորձել են հնարավորինս ավելի ընդարձակ, էթնիկապես ոչ վրացաբնակ տարածքներ ընդգրկել ապագա վրացական պետության կազմի մեջ՝ ընդ որում շահարկելով նաև պատմական սկզբունքը⁶⁶:

Վրաց Միջկուսակցական խորհրդում մշակվել էին «նվազագույն» պահանջներ. 1) Այսրկովկասի տարածքը բաժանել տեղի բոլոր ազ-

абхазцы в национально-культурном отношении грузины..." (ИМЕРИ С. *Абхазский вопрос*. — "ГРУЗИЯ", 13.VI.1919).

⁶³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская..*, с. 65.

⁶⁴ "БОРЬБА", 21. VI. 1917.

⁶⁵ Տե՛ս ՋԱՄԱԼՅԱՆ Ա. *Հայ-վրացական կնճողը*. — «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1928, մարտ, էջ 76:

⁶⁶ Տե՛ս ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ա. Ա. *Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին*. Եր., 2003, էջ 267-270:

(իմա՝ աջարացիներին և մեսխեթցիներին) սիրաշահում էին նրանց համար առանձին ընդարձակ տարածքային ինքնավարություն ստեղծելու ծրագրով⁷⁰։ Նույնպիսի կարգավիճակից պիտի օգտվեին նաև այն ծայրագավառները, որոնց բնակչությունը ցանկություն կհայտներ մտնել Վրաստանի հետ միության մեջ⁷¹։ Վրացական խորհրդաժողովում ներկա էր բազմազգ պատմիրակություն, որն ընտրվել էր Սուխումի շրջանի գյուղացիության անդրանիկ համագումարում⁷²։ Ասլանբեկ Շերիփովը, իբրև Աբխազական ժողովրդական խորհրդի (այսուհետև՝ ԱԺԽ) ներկայացուցիչ, իր ելույթում բացահայտեց այդ կազմակերպության դիրքորոշումը։ «Աբխազները մտնելով իրենց հյուսիսային եղբայրների հետ միության մեջ, - ասաց նա, - համոզված են..., որ մոտ ապագայում կհանդիպեն ազնիվ վրաց ժողովրդին Կովկասի բոլոր ժողովուրդների ընդհանուր միության մեջ։ Եւ այդ ապագա միության կազմում արխազ ժողովուրդը դիտում է իրեն որպես Համախմբված լեռնականների միության լիիրավ անդամ»⁷³։ Հակառակ դրան, Սուխումի շրջանի Սամուրզականի գավառի⁷⁴ (այժմ՝ Գալիի շրջան) պատմիրակ Ի. Գեգիան հայտարարեց, որ իր գավառը չմիացավ արխազների ցանկությանը՝ լիցնելու միության մեջ հյուսիսկովկասյան լեռնականների հետ և կամե-

⁷⁰ «Մահմեդական Վրաստանի ազատության կոմիտեի» (նախագահ Սեմեդ բեգ Աբաշինե) անդամները լցոդրեն էին ընդունել այս խոստումները և ծրագրում էին «ինքնավարության» մեջ ընդգրկել Բարումի մարզը, Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները։ «Նախնական քննարկումներ» (1918, N 105) քերքից արտատպված հոդվածը տես *Կոչ վրացի մահմեդականներին*։ - «ՆՈՐ ՀՈՐԻԶՈՒՆ», 4. XII. 1918։

⁷¹ Տես *Վրաց համագումարը*։ - «ՀՈՐԻԶՈՒՆ», 26. XI. 1917։ 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Թիֆլիսում գումարված համահայկական խորհրդաժողովը որոշեց հավանություն տալ Ժամանակավոր կառավարության կազմված նախագծին՝ ըստ էրնիկական սկզբունքի Այսրկովկասում վրացական, հայկական ու բարբարական վարչական խոշոր միավորների ստեղծելու մասին (*Административный передел в Закавказье*. - "МОЛОТ", 18.X.1917)։ Անդրկովկասի կոմիսարիատում վրացական կողմը միասնական էր բոլոր-բարբարների ներկայացուցիչների հետ։ Վիճելի տարածքներ համարվեցին Երևանի նահանգն ամբողջությամբ, Տիֆլիսի մարզի նահանգի հայաբնակ լեռնային մասը, Կարսի և Կաղզվանի շրջանները, Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառները։ Նրանք փաստացի հանդես եկան Հայկական կանտոնի ստեղծման դեմ (*Земство на Кавказе*. - "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 17. X. 1917. Նաև՝ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Է. *Հայկական հարցը 1918 թվականին*. Տր., 1997, էջ 20-21)։

⁷² *История Абхазской АССР (1917-1937)*, с. 22.

⁷³ ЦГВИА РФ, ф. 1300, оп. 1, д. 130, л. 135 об. - Տես ЛАКОБА С. 3. *К вопросу о Кавказской конфедерации...*, с. 155. Նույնի՝ *Абхазия после двух империй*, с. 47. Նաև՝ ШАМБА Т. М. - НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 85.

⁷⁴ «Սամուրզականը հասնում է մինչև Օչամչիր, որի բնակչության մեծ մասը մեգրելներ են... Օչամչիրը այսօր գոտ մեգրելական աժան է...», - տեղեկացնում էր վրացական մամուլը։ Տես «Նախաձեռն» *Վրացական*, 25 օգոստոսի 1915.

նում էր Սուխումի շրջանը միավորել ապագա Վրաստանին, որտեղ Աբխազիան պետք է օգտվեր մշակութային ինքնավարությունից⁷⁵:

1917 թ. Ռուսաստանի ծայրամասերում սկսվեց քաղաքական քաոս: Փետրվարյան հեղափոխությունը արմատապես փոխեց քաղաքական իրադրությունն Այսրկովկասում, որտեղ ժամանակավոր կառավարության իշխանության մարմին ՕԶԱԿՈՄ-ը երկար ժամանակ ազգային շրջաններում չէր կարողանում ստեղծել իր ենթակա մարմինները: Մինչև ՕԶԱԿՈՄ-ի ձևավորումը Սուխումի շրջանում հայտային կարգով սկսեցին առաջանալ նոր տեղական իշխանության մարմինները՝ քաղաքային գործադիր կոմիտեները, որոնց կազմում էին կուսակցությունների և կազմակերպությունների լիազորները, բացառությամբ բոլշևիկների: Առաջին կոմիտեն ձևավորվեց Սուխումում մարտի 3-ին, որին հետևեցին Գուդաուտան և Օչամչիրան: Մարտի 10-ին կոմիտեների ներկայացուցիչների խորհրդակցության արդյունքում առաջացավ ժամանակավոր կառավարության տեղական մարմին՝ «Հանրային անվտանգության շրջանային կոմիտե»՝ արխագական գահակալ իշխանների շառավիղ Ալեքսանդր Շերվաշիձեի (նաև՝ Չաչբա) գլխավորությամբ: Մամուլը հայտնում էր, որ նա համբավ է վայելում ինչպես արխագների մոտ, այդպես էլ եկվոր բնակչության զանգվածներում⁷⁶: Կոմիտեն որոշում կայացրեց տեղական միլիցիայի կազմավորման մասին, որի պետ ընտրվեց մեկ այլ արխագական մեծատոհմիկ՝ Տատաշ Մարշանիան (նաև՝ Ամարշան)⁷⁷: Այս որոշումներին հաջորդեց Ա. Շերվաշիձեի նշանակումը ՕԶԱԿՈՄ-ի շրջանային կոմիսարի պաշտոնում: Հետագայում առաջնությունն անցավ Անվտանգության կոմիտեի այլ անդամներին՝ սոցիալ-դեմոկրատներ Դ. Էմուխվարիին և Դ. Ջախարովին⁷⁸: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների ներկայացուցիչներն այդ իրադարձություններում գործում մասնակցություն ունեցան: Նրանց առաջնորդներից մեկը՝ Ակակի Չխենկելին, 1917 թ. հունիսին հատուկ շրջազայություն էր կատարել Աբխազիայում, զբաղվելով Սուխումի քաղաքային դումայի ընտրություններով և գյուղացիական առաջիկա համա-

⁷⁵ «Абхазия», 30 հոկտեմբեր 1917. Մամուրզական բնակչության վրացամետ դիրքը չէր փոխվել և հետագայում, երբ Աբխազիայում հաստատվել էին խորհրդային կարգեր: 1921 թ. ամռանը Գալիի գավառի «աշխատավորության» համագումարում Հեղկոմի նախագահ Ե. Էշբան հայտարարել էր, թե «բոլշևիկյան կուսակցության համար Աբխազիայի Ռուսաստանին, թե խորհրդային Վրաստանին միացման հարցը... չունի որևէ նշանակություն, [ինչը] չբավարարեց հասարակությանը: Համագումարում ակներևաբար արտահայտվեց հակում դեպի միություն Վրաստանի հետ» (տե՛ս ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 129)։

⁷⁶ По Кавказу: Абхазия. — "БОРЬБА", 21. V. 1917.

⁷⁷ ДЗИДЗАРΙΑ Г. А. Очерки..., с. 61. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. Очерки..., с. 62.

⁷⁸ ДЗИДЗАРΙΑ Г. А. Очерки..., с. 62-63, 68.

գումարի գումարման գործերով: Սուխումի դումայի նոր կազմում սոցիալ-դեմոկրատները ստացան մեծամասնություն և հուլիսի 2-ին քաղաքագլուխ ընտրվեց տեղի նրանց առաջնորդ Վենիամին (Բենիա) Զիսկվիշվիլին⁷⁹:

Աբխազ գյուղացիության միջավայրում մեծ համբավ վայելող բուլշևիկ Նեստոր Լակոբան, որն ընտրվել էր Գուդաուտայի կոմիսարի պաշտոնում, իր համախոհների աջակցությամբ, փորձ կատարեց հաստատել գավառում խորհրդային իշխանություն, որը պայմանականորեն կոչեցին «Գուդաուտայի հանրապետություն»⁸⁰:

1917 թ. մայիսի 1-ին Վլադիկավկազում գումարված լեռնականների անդրանիկ համագումարում առաջ քաշվեց համակովկասյան միասնականության մասին թեզը: Համագումարում ձևավորվեց Կովկասի համախմբված լեռնականների միությունը (այսուհետև՝ ՍՕԳԿ), որը գլխավորում էին չեչեն Տ. Չերմեռը, կումիկ Ռ. Զափլանովը, կաբարդին Շ. Կոցիևը, ինգուշ Վ. Ջաբաթիևը: Աբխազ ժողովրդի շահերը այդ կազմակերպությունում ներկայացնում էր Սեմյոն Աշխագավան⁸¹: Ա. Շերվաշիձեի գլխավորած պատվիրակությունը, որպես աբխազ ժողովրդի ներկայացուցիչներ, մասնակցել էր 1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին Վլադիկավկազում գումարված համագումարում, որտեղ հիմնադրվեց կազակների և Կովկասի լեռնականների Հարավ-Արևելյան Միությունը: Միութենական պայմանագրի հիման վրա նոյեմբերի 16-ից Եկատերինոդարում (այժմ՝ Կրասնոդար) սկսեց գործել միասնական կառավարությունը, որը հանդես եկավ հռչակագրով՝ Միությանն անդամակցող ժողովուրդներին վերապահելով լիիրավ անկախություն ներքին կյանքում: Նրանց բնակության տարածքները նախատեսվում էր դարձնել ինքնավար նահանգներ ենթադրվող Ռուսաստանի դեմոկրատական դաշնային հանրապետության կազմում⁸²: Ենթադրվում էր նաև, որ Հարավ-Արևելյան Միությանը կանդամակցի «Սուխումի շրջանի լեռնական ժո-

⁷⁹ Սուխումի դումային անդամակցել էր նաև ՀՅԴ-ի մեկ ներկայացուցիչ (Տեն Լո Կավկազ: *Сухум.* – "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 26.VII.1917):

⁸⁰ ЛАКОБА Н. А. *Статьи и речи. Сухуми*, 1987, с. 5.

⁸¹ *Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918). Горская республика (1918-1920)*. Сб. док. и мат. Махачкала, 1994, с. 4, 5, 134. Համագումարում ներկա էր նաև վրաց պատվիրակությունը, որին լեռնականները դիմավորել էին բուռն ծափահարություններով. ինչպես նաև աղոթքով օրհնեցին Գուրջիստանը՝ վրացիների և լեռնականների բարեկամական հարաբերությունները (ВАЧНАДЗЕ Д. *Проблема Кавказа*. Париж, 1933, с. 35).

⁸² *Казак и горцы.* – "МОЛОТ", 25.X.1917. Նաև տե՛ս Հարավ-Արևելյան Միության կառավարության հռչակագիրը (28 նոյեմբերի 1917 թ.). – ЛАКОБА С. З. *Очерки...*, с. 62-63. Նաև՝ КОЛБАЯ Г. *Грузино-абхазское противобостояние.* – "АЗИЯ И АФРИКА СЕГОДНЯ", 1995, N 3, с. 24.

դովորողը (աբխազներ)»⁸³։ Միության շրջանակներում ձևավորված լեռնականների տարածքային ժամանակավոր կառավարությունը 1917 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Թիվ 1 դեկրետով» որոշեց տարածել իր իշխանությունն անդրկովկասյան Սուխումի և Ջաբաթալայի շրջաններում՝ միայն տեղի լիիրավ մարմինների համապատասխան որոշումից հետո⁸⁴։ Ա. Շերվաշիձեն մեկնել էր Վլադիկավկազ առանց որևէ լիազորությունների և չի բացառվում, որ ՕԶԱԿՈՄ-ի կողմից նրա պաշտոնագրվումը և հոկտեմբերի 27-ին Դ. Ջախարովին շրջանային կոմիսար նշանակելը, ուղղակի կապ ունի նշված փաստի հետ⁸⁵։

1917 թ. նոյեմբերի 7-ից 9-ը Սուխումում գումարվեց շրջանային գյուղացիական անդրանիկ համագումարը։ Համագումարի գումարման օրը Ա. Չխենկելու զխավորությամբ Սուխում ժամանեց պատվիրակություն։ Վրացական կողմը տեղեկացված էր հյուսիսկովկասյան լեռնականների պետության հետ Աբխազիայի նախապատրաստվող միավորմանը և ժամանել էր այդ ծրագրի ձախողման հատուկ առաքելությամբ։ Համագումարում ներկա վրաց պատվիրակության կազմում էր նաև հայտնի հասարակական գործիչ Ի. Գոմարթելին⁸⁶, որը հաշվետվության մեջ գրում էր. «Աբխազների ներկայացուցիչները ոչ միայն սառը, այլև գրեթե բռնամարար ընդունեցին վրացական պատվիրակությանը։ Նրանք նախապես որոշել էին մերժել [վրաց] պատվիրակության խորհուրդները և չգնալ զիջումների, ամուր պահպանելով իրենց դիրքերը»⁸⁷։ Այդ իրադարձությունների մասին վերհիշում էր նաև Ն. Լակոբան։ «Ակակի Չխենկելին, - ասում է նա, - գործի որեց սեփական դիվանագիտական հմտությունը՝ համագումարին ապացուցելով Այսրկովկասից Աբխազիայի մեկուսացման կործանարար հետևանքները՝

⁸³ Юго-Восточный союз (текст договора). — "МОЛОТ", 2.II.1918.

⁸⁴ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 397, վավ. N 214: «Դեկրետը» բխում էր ՍՕԳ-ի Կենտկոմի 1917 թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշումից՝ «В отношении Закатальского и Сухумского округов постановлено, что горское правительство, несомненно, распространяет на них свою компетенцию по вопросам национально-культурного и политического характера, вопрос же о распространении теперь же полностью государственной власти горского правительства на эти округа или же временном оставлении их в сфере компетенции временного закавказского правительства... предоставить на разрешение закатальского и абхазского народных советов» (Территория горского штата. — "МОЛОТ", 16. XII. 1917). Վրաց պատմաբանները համոզված գրում են, րե «Абхазский Народный Совет никогда не принимал решения о распространении государственной власти Горского правительства над территорией Абхазии. Это можно смело утверждать, хотя не сохранились протоколы Народного Совета того периода» (ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. "Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 30.IV.1991).

⁸⁵ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. Очерки..., с. 68, 87-88.

⁸⁶ Նրա մասին տե՛ս Վրաց կեանք՝ դոկտոր Գոմարթելին. — «ՄՇԱԿ», 6. II. 1919:

⁸⁷ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 392, վավ. N 213:

նրբանկատ ընդգծելով այն հանգամանքը, որ կիրք Վրաստանի համեմատությամբ՝ լեռնական միությունը ոչինչ է: Իսկ լեռնական պատվիրակները դիմում էին արխագներին՝ շեշտելով բոլոր լեռնականների պատմության, կենցաղի և եղբայրական կապերի ընդհանրությունը»⁸⁸: Տարածայնությունների բնույթի մասին Գոմարթեյին ասում է, որ արխագները լավատեղյակ լինելով Սամուրզականի մեգրելների (ըստ արխագական հայեցակարգի մեգրելացված արխագներ)⁸⁹ վրացամետ դիրքորոշման մասին, այնուամենայնիվ ներկայացրել էին նրանց վերջնագիր՝ լեռնականների դաշնությանը միանալու հարցում իրենց հետ համերաշխության մասին: Սամուրզականի լիազորները, սակայն, մերժեցին այն⁹⁰: Այդ դիրքորոշումը ևս մեկ անգամ հաստատվեց Այսրկովկասյան կոմիսարիատի անդամ Ա. Չխենկելիին հղած հեռագրում՝ «Սամուրզականացիները կամենում են կապ ունենալ Կովկասի բոլոր ժողովուրդների հետ: Վրացիների հետ քաղաքական կապերը խզել չենք ուզում: Հարցի լուծումը հանձնարարում ենք Ձեզ, որպես բնիկ սամուրզականցու»⁹¹:

Համագումարում ձևավորվել էին երկու հակադիր ճամբարներ: Հյուսիսկովկասյան ներկայացուցիչները քարոզում էին ՍՕԳ-Կ-ի հետ դաշինք կապելու օգտին: Սամուրզականի պատվիրակները, օգտվելով վրացական ներկայացուցիչների աջակցությունից, սպառնում էին տարանջատվել Սուխումի շրջանից: Սակայն ճնշումը ապարդյուն եղավ և արխագ պատվիրակների մեծ մասը, առանձնանալով՝ արտահայտվեց հյուսիսկովկասյան կողմորոշման օգտին⁹²: Արխագների հեռանալուց հետո Չխենկելին փորձեց շարունակել միստը, կոչելով այն «մասնա-

⁸⁸ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 49:

⁸⁹ История Абхазии, с. 209. Նաև՝ ШНИРЕЛЬМАН В. А. Նշվ. աշխ., էջ 443-444: Այս հարցի շուրջ արխագ և վրաց աղբյուրները խիստ հակասական են: Արխագ հեղինակների կարծիքով Սամուրզականում բուն մեգրելների թվաքանակը XX դարի սկզբին կազմում էր 13 տոկոս, իսկ տեղի բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր այսպես կոչված «սամուրզականացիներից» (80 տոկոս), որոնց երնիկական պատկանելիությունը մինչ օրս մնում է անորոշ և վիճելի գիտական գրականության մեջ: Հայտնի է, սակայն, որ սույն սահմանամերձ տարածքում կատարվում էր արխագ և մեգրել տարրի ակտիվ միաձուլում: Տե՛ս ИНАЛ-ИПА. Ш. Д. Об изменении этнической ситуации в Абхазии в XIX-начале XX века. — «СОВЕТСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ», 1990, N 1, с. 40, 42. Սամուրզականացիների գերակշռող մասը, այնուամենայնիվ, իբրև խոսակցական լեզու էր օգտագործում մեգրելները: XX դարի սկզբին լույս տեսած տեղեկատվական գրականության մեջ սամուրզականացիները հաշվառվում են արխագների հետ համատեղ, սակայն մեգրելներից և վրացիներից չոկ: Տե՛ս БРОКГАУЗ Ф. А. — ЕФРОН И. А. Сухум. — ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ. Т. XXXII. С.-Пб., 1901, с. 150.

⁹⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 393:

⁹¹ «Նախագիտություն», 28 օգոստոս 1918.

⁹² История Абхазии, с. 283. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. Абхазия после двых империй..., с. 47-48.

վոր խորհրդակցություն», սակայն բուլշևիկները ձախողեցին նրա աշխատանքը⁹³:

Աբխազ պատվիրակները որոշեցին ստեղծել Աբխազական ժողովրդական խորհուրդ⁹⁴: Նրանք ընդունեցին «Աբխազական ժողովրդի համագումարի հռչակագիր»⁹⁵ և «Աբխազական ժողովրդական խորհրդի սահմանադրություն»⁹⁶, որոնց մշակմանը գործուն մասնակցություն ունեցան՝ համագումարի ու ԱԺԽ-ի նախագահ Ս. Բասարիան, արխազ պատվիրակներ Ա. Շերվաշիձեն, Տ. Մարշանիան, Մ. Յագուրիան, Դ. Ալանիան, Մ. Թարնավան և ՍՕԳԿ-ի լիազոր չեչեն Ա. Շերիփովը: Վերջինս հանդիսանում էր հիմնական զեկուցող և իր ճառում հնչած թեզերի զգալի մասը վերաբերում էր Աբխազիայի ընդգրկմանը հյուսիս-կովկասյան լեռնականների նախագծվող պետության մեջ: Տեղի բուլշևիկների առաջնորդ Եֆրեմ Էշբան վկայում էր, թե Աբխազիա Շերիփովի գալու պատճառներից էր նաև թուրքական կառավարության հետ կապ հաստատելու մտադրությունը⁹⁷: «Հռչակագիրը» շեշտում էր, որ ԱԺԽ-ն հանդիսանում է «աբխազ ժողովրդի ներկայացուցիչը և կամքի արտահայտողը կառավարական և վարչական մարմինների հետ շփումներում...», և նրա պահանջներն էին՝ «աբխազ ժողովրդի քաղաքական իրավունքների և ազգային ու տնտեսամշակութային շահերի պաշտպանություն; աբխազ ժողովրդի ինքնորոշման համար նախապատրաստական աշխատանքների իրականացում; աբխազ ժո-

⁹³ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Очерки..*, с. 93. Նաև տե՛ս ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 51:

⁹⁴ Աբխազ պատմաբանները տարբերում են երեք ԱԺԽ. 1) 1917 թ. նոյեմբերի 8-ից – 1918 թ. ապրիլը; 2) 1918 թ. մայիսի 20-ից – մինչև Գ. Բ. Խոկտեմբերի 10-ը; 3) 1919 թ. մարտի 18-ից – 1921 թ. մարտի 8-ը (*История Абхазии*, с. 285): Վրաց աղբյուրները ճանաչում են երկու ԱԺԽ՝ 1917–1918 թթ. գործող և 1919 թ. ընտրված (*Абхазский вопрос*. – “КАВКАЗСКОЕ СЛОВО”, 25.VII.1919):

⁹⁵ St'us БАСАРИЯ С. *Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении*. Сухум-Кале, 1923, с. 86-89.

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 89-90:

⁹⁷ ЭШБА Е. *Асланбек Шерипов*. Грозный, 1929, с. 94. Նաև տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 80. Նաև՝ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Формирование..*, с. 293. Թուրքամետ տրամադրությունները չեչեն հասարակության ներսում ունեին խոր արմատներ, որի վկայություններից մեկն է 1922 թ. սեպտեմբերին կայացած համագումարի որոշումը՝ ստեղծել անկախ Չեչենիա՝ Թուրքիայի հովանավորության ներքո (ГАТАГОВА Л. С. *Революция 1917 г. и этнополитическая ситуация на Кавказе* // В сб.: *История народов России в исследованиях и документах*. Москва, 2004, с. 156): Այդ տրամադրությունների արմատական բնույթի մասին կարելի է խոսել նաև Աբխազիայի պարագայում: 1922 թ. հունվարին Գուդաուտայի Հեղկոմի նախագահ Ջոսիմ Բենիան տրտմում էր, որ աբխազ գյուղացիությունը չի ճանաչում կոմունիստական կուսակցությունը և նրա միջավայրում գորել է թուրքական ազդեցությունը (ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 112):

ղովրդի և Կովկասի լեռնականների միության միջև կապերի ամրապնդում և զարգացում»։ Ժամանակակից աբխազ պատմաբանները պնդում են, թե ԱԺԽ-ն դարձել էր տեղում իշխանության իրական մարմին⁹⁸, կամ էլ «աբխազ ժողովրդի համագումարը 1917 թ. նոյեմբերի 8-ին ձևավորել էր ԱԺԽ-ն որպես լեռնականների միության տեղական իշխանության մարմին»⁹⁹։ Հակառակ այս տեսակետի՝ ԱԺԽ-ի «Սահմանադրությունը» «ճանաչում է համապատասխան վարչական մարմինների իշխանությունը և լիազորությունները...», «շրջանային կոմիտեն, կոմիսարները և այլ վարչական հիմնարկներն ու անձինք պահպանում են նախկին կառավարչական ֆունկցիաները...»։ «Հռչակագրում» ցանկություն էր հայտնվում իշխանությունների հետ շփման մեջ գործելու մասին և, եթե տեղի իշխանությունների գործունեությունը չէր հակասի ժողովրդավարությանը և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին, ապա ԱԺԽ-ն խոստանում էր աջակցել նրանց։ Այսպիսով ԱԺԽ-ն դարձավ ևս մեկ ազգային հասարակաքաղաքական կազմակերպություն¹⁰⁰, ինչպես էին այդ պահին Այսրկովկասում վրացական, հայկական և մահմեդական խորհուրդները։ Արտահայտելով աբխազ հասարակության մեջ տիրող տրամադրությունները, ԱԺԽ-ն հանդես եկավ Հարավ-Արևելյան Միությանը միանալու օգտին։

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը կտրուկ կերպով ազդեց ազգային գործընթացների վրա, որոնք 1917 թ. սկզբից ծավալվում էին Այսրկովկասում։ Երկրի տարբեր մասերի միջև խախտվեց պետաիրավական կապը։ 1918 թ. հունվարի 6-ին բոլշևիկների կողմից Սահմանադիր ժողովի ցրումը Ռուսաստանից Այսրկովկասի բաժանման խթան դարձավ։ Ինքնավարության կարգախոսն ինքնին վերածվում էր անկախության պահանջի, որի կողմնակից էին դառնում մինչ այդ չափավոր վրացական ազգային ուժերը։ Այսրկովկասի ժողովուրդների ինքնորոշման հարցը դարձավ առաջնային, ետ մղելով սոցիալականը։ Տեղի ունեցավ քաղաքական ուժերի համախմբում ազգային հիմքի վրա՝ բացառությամբ բոլշևիկների։ Վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջնորդները մերժել էին դասակարգային պայքարի մասին բոլշևիկների ծայրահեղ կարգախոսները և ընտրել էին վրաց ազգի միասնականության գաղափարը¹⁰¹։

⁹⁸ ЛАКОБА С. З. *Очерки...*, с. 63-64.

⁹⁹ *История Абхазии*, с. 283.

¹⁰⁰ «Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը հանդիսանում է ազգային քաղաքական կազմակերպություն, որը համախմբում է աբխազ ժողովրդին»՝ արձանագրում է ԱԺԽ-ի «Սահմանադրության» առաջին կետը (տե՛ս БАСАРИЯ С. Նշվ. աշխ., էջ 89).

¹⁰¹ Այսրկովկասում փորձը ցույց էր տվել, որ ազգային գործունե «արտահայտվում է համարյա բոլոր հարցերում և նույնիսկ ինտերնացիոնալիստական պատմունքն հազաժկուսակցությունները մեծ չափով համակված են ազգային ոգով», - գրում էր «Հորիզոն»-ը։

1918 թ. փետրվարին Ն. Ժորդանիան Սեյմի ամբիոնից առաջարկեց անհապաղ իրականացնել Այսրկովկասի բաժանումն ազգային գավառների¹⁰² (կամ՝ կանտոններ)¹⁰³: Ապագա Վրաստանի սահմանների որոշման գործում Վրացական ազգային խորհուրդը (այսուհետև՝ ՎԱԽ) կարևորում էր փոխհարաբերությունները Աբխազիայի հետ: Վրացական բաղաբաղական շրջանակները բողոքում էին ՍՕԳ-Կ-ի և Հարավ-Արևելյան Միության կազմն Աբխազիայի հնարավոր ներգրավման առթիվ¹⁰⁴: Սակայն Հարավ-Արևելյան Միության կազմալուծման և Ռուսաստանի հարավում 1918 թ. սկզբին բաղաբաղական պատերազմի առաջացման պատճառով Համախմբված լեռնականների կառավարության իշխանության տարածումն Աբխազիայի վրա այլևս իրական չէր: 1918 թ. սկզբին ՎԱԽ-ը նպատակահարմար էր գտել առաջարկել ԱԺԽ-ի ներկայացուցիչներին ժամանել Թիֆլիս հունվարի 20-ին՝ բանակցություններ վարելու համար¹⁰⁵: Նամակում մասնավորապես ասված էր. «Վրացիները... անկեղծ կամենում են գտնել աբխազների հետ երկկողմ ըմբռնման և եղբայրական միասնականության հաստատման ուղին: Վրաստանի և Աբխազիայի միջև փոխհարաբերությունների պարզեցման համար Վրացական ազգային խորհուրդը առաջարկում է խորհրդակցություն կազմակերպել աբխազ ժողովրդի ներկայացուցիչ-

իբրև պերճախոս օրինակ, խմբագրական հոդվածում օրաբերքը բերում էր զեմստվայի շուրջ 1917 թ. հոկտեմբերին ծավալված պայքարը, որի ժամանակ «բոլոր վրացիները՝ բոլշևիկ, մենշևիկ, սոցիալ-ֆեդերալիստ, մացիոնալ-դեմոկրատ, պրոլետար և իշխան, միացած ձայն տվին ընդդեմ բոլոր հայ ներկայացուցիչների՝ նույնպես առանց կուսակցական խորականության» («ՀՈՐԻԶՈՆ», 7. X. 1917: - Տե՛ս ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Ն. Նշվ. աշխ., էջ 30-31):

¹⁰² ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 66-68:

¹⁰³ Տե՛ս А. Ш[АХАТУНЯН]. *Закавказские кантоны и их взаимоотношения.* — «МОЛОТ», 7. XI. 1917.

¹⁰⁴ ЖОРЖОЛИАНИ Г. — ЛЕКИШВИЛИ С. — ТОИДЗЕ Л. — ХОШТАРИЯ-БРОССЕ Э. *Исторические и политико-правовые аспекты конфликта в Абхазии.* Тбилиси, 1995, с. 20.

¹⁰⁵ 1918 թ. հունվարի 20-ին Աբխազիայի պատմական կենտրոն Լիխնի ավանում (Գուդաուտայի գավառ) կայացել էր աբխազ ժողովրդի հավաք, որը հրավիրվել էր ինքնորոշման խնդիրը քննելու համար: Հայկական համայնքի կողմից միջոցառմանը մասնակից էր Մեփր Եղիսեյանը (Տե՛ս *Գուդաուտ.* — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 7. II. 1918: Նաև՝ *Телеграммы: Гудаут.* — «МОЛОТ», 6. II. 1918): «Աբխազներն էլ, ինչպես և Կովկասի բոլոր ազգերը, ուզում են ստեղծել ազատ Աբխազիա, տարածելով իրենց սահմանները Ինգուր գետից մինչև Գագրի: Այդ ոգին նրանց մեջ այնքան զարգացած է, որ Գուդաուտում գոմարած գիղացիական համագումարում են կազմել, նրանք ստիպել են ժողովականներին հողային խնդրի վերաբերմամբ անցկացնել այն բանաձևը, ինչ որ կառաջարկեն իրենք՝ աբխազները, պատճառաբանելով, որ Աբխազիան պետք է կառավարեն աբխազները և ոչ ուրիշները» (ԱՐՇԱԼԱՅՍ Գ. *Թիֆլիսից — Հիսիսային Կովկաս.* — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 24. IV. 1918):

ների հետ, ինչպես նաև համագործակցության միջոցով կապ հաստատել մեր ժողովուրդների ապագա միասնական կյանքի համար»¹⁰⁶։ Առանձին հրավեր եղավ Սամուրզականի ներկայացուցիչների համար¹⁰⁷։ Վրացական կողմից հանդիպմանը ներկա էին Ա. Չխենկելին, Կ. Մեսխիան, Պ. Սաղվարեթիձեն, Գ. Գվազավան, Ն. Կարցիվաձեն։ ԱժԽ-ն - ներկայացնում էին Ա. Շերվաշիձեն, Ն. Մարգանիան, Ռ. Չխոտուան, Բ. Յագուրիան։/Արխագները ցանկանում էին հասնել քաղաքական ինքնուրույնության, միաժամանակ ունենալով Վրաստանի հետ միայն բարիդրացիական հարաբերություններ՝ ինչպես հավասար հարևանի, և ԱժԽ-ի պատվիրակները պնդում էին այդ պահանջը¹⁰⁸։ Սամուրզականի ներկայացուցիչ Մ. Էմուխվարին, որը հարել էր վրացական կողմին, հայտարարեց՝ «Ի նկատի ունենալով Արխագական ժողովրդական խորհրդի որոշումը՝ մտնել Կովկասի համախմբված լեռնականների միության մեջ, Սամուրզականը խզել է բոլոր հարաբերությունները Արխագիայի հետ»¹⁰⁹։ Օգտվելով ընձեռնված առիթից, Չխենկելին առաջ քաշեց ՍՕԳԿ-ից արխագների տարանջատման հարցը, խոստանալով աջակցել Սուխումի շրջանի ամբողջականության վերականգմանը, իբրև պատմական Արխագիայի¹¹⁰։ «Ա. Չխենկելին սերտ կապ ունենալով Սամուրզականի հետ... փորձում էր շանտաժի ենթարկել արխագ պատվիրակներին Սամուրզականի արհեստականորեն ուռճացրած խնդրով»¹¹¹։/1918 թ. փետրվարի 9-ին, ԱժԽ-ի լիազոր Ա. Շերվաշիձեի մասնակցությամբ, ՎԱԽ-ի նախագահության նիստում վերջնականապես մշակվեցին հետևյալ դրույթները. «1) Վերստեղծել մի անբաժան Արխագիա՝ Ինգուր գետից մինչև Մզիմբա գետի սահմանները, որի մեջ մտնելու են Արխագիան և Սամուրզականը, կամ ներկայ Սուխումի շրջանը; 2) Միացնել Արխագիայի ապագա քաղաքական կազմակերպության ձևը մշակում է ազգային ինքնուրույնության սկզբունքներով և դեմոկրատական հիմունքներով գումարած Արխագիայի Սահմանա-

¹⁰⁶ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1836, ց. 1, գ. 19, ք. 30։ Նաև տե՛ս ШАМБА Т. М. — НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 88։

¹⁰⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1836, ց. 1, գ. 19, ք. 28։

¹⁰⁸ МЕНТЕШАШВИЛИ А. — СУРГУЛАДЗЕ А. *Только факты и документы.* — ЛГ, 1989, N 11, с. 146. "Представители Национального Совета Грузии не соглашались с идеей политической независимости Абхазии и выразили желание о вхождении её в состав Грузии с оставлением широких политических прав", - գրում են վրաց պատմաբանները (ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. "Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 30.IV.1991).

¹⁰⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Исторические предпосылки...*, с. 16.

¹¹⁰ Տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 11. Նույնի՝ Исторические предпосылки..., с. 16-17. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. "Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 30.IV.1991.

¹¹¹ Տե՛ս ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 48.

դիր ժողովը; 3) Եթե Աբխազիան, կամ Վրաստանը ցանկանան քաղաքական պայմանագրով կապել ուրիշ ազգերի կամ պետությունների հետ՝ փոխադարձաբար պայմանաւորում են ունենալ իրար հետ այդ մասին նախնական բանակցություններ»¹¹²: Փաստաթուղթը չի պարունակում որևէ տեղեկություն, որի հիման վրա կարելի է ասել, թե «1918 թ. փետրվարի 9-ին Աբխազիայի ներկայացուցիչներն ի վերջո հավանություն տվեցին Ա. Զխենկելի ծրագրին, որը նախատեսում էր Վրաստանի կազմում լայն ներքին ինքնավարություն Աբխազիայի համար...»¹¹³: Հնարավոր չէ հերքել, որ վրացական կողմն ուներ այդպիսի մտադրություն: Դեռ 1917 թ. Ի. Գոմարթելին հայտնում էր արխագների և Սամուրզականի մեզրելների միասնական ինքնավարություն ստեղծելու ցանկության մասին, կանխամտածված շրջանցելով Վրաստանի և Աբխազիայի հնարավոր վարչական կապի մասին հարցը¹¹⁴: Քանզի արխագ հասարակությունն անհանդուրժողականությամբ էր լցված վրացական քաղաքական շրջանակների ձգտման նկատմամբ՝ ունենալու որևէ վարչական կապ Աբխազիայի և ապագա Վրաստանի միջև, ապա վրաց չափավոր գործիչները, չէշտելով վերը նշված ցանկությունը, գերադասում էին փուլ առ փուլ իրականացնել որդեգրված ծրագիրը: Փետրվարի 9-ին վրացական կողմը հրաժարվեց Սամուրզականն ապագա Վրաստանի մեջ անմիջականորեն ընդգրկելու մտքից և դիմացը ստացավ արխագների խոստումը՝ ժամանակավոր ձեռնպահ մնալ ՍՕԳ-Կ-ին Աբխազիայի միանալու պահանջից¹¹⁵: Ապագայում Սուխու-

¹¹² *Աբխազիայի ինքնավարության շուրջը*. — «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 27. XI. 1920:

¹¹³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская..*, с. 117. Վերջինիս պնդումը բառացիորեն կրկնում են նաև այլ վրաց պատմաբանները, թե «представители Абхазии в конце концов согласились с проектом А. Чхенкели, который предусматривал широкую внутреннюю автономию Абхазии в составе Грузии». St'u ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. *"Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?* — СГ, 30.IV.1991.

¹¹⁴ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 396-397, վավ. N 213:

¹¹⁵ Այս վայրիվերումների մասին Ս. Բաաբիան գրում էր. «После русской революции, когда абхазский народ явно выявил свою национальную суть, столь неприятную для грузинских шовинистов и стал сговариваться с самурзаканским населением о вхождении в союз объединенных горцев... последовало [из Тифлиса] распоряжение о выделении из Абхазии Самурзакани и присоединении ее к Кутаисской губернии с подчинением губернскому комиссару В. Чхиквишвили. Но в виду протеста населения этого уезда... через два месяца Самурзакань опять вернули в родное русло» (БАСАРИЯ С. *Самурзаканцы или мурзаканцы*. // В сб.: *Материалы по истории Абхазии*. Вып. 1. Сухуми, 1990, с. 30-31): Փաստերը վկայում են, որ Սամուրզականը վերադարձվել էր Սուխումի շրջանի վարչական տարածքը դժվարին բանակցությունների արդյունքում, իբրև փոխհատուցում արխագական կողմի գիշողական կեցվածքի: Այս «քաղաքական գործարքի» էությունը չեն պարզաբանում նաև վրաց հետազոտողները: Հայտնի վրաց պատմաբանը գրում է. «...Связь Абхазского Народного Совета с Союзом объединенных горцев Кавказа и участие представителей Абхазии в правительстве образовавшейся в ноябре 1917 года Горской республики... с

մի շրջանի ճակատագիրը դարձյալ պետք է վճռվեր նրա Սահմանադիր ժողովում, և այդ հարցում, համաձայն 3-րդ կետի, իր ուրույն դերը պիտի ունենար Վրաստանը: Արխագների դիրքերի մեղմացումը կարելի է դիտել որպես ՍՕԳ-Կ-ից գործուն աջակցություն չստանալու արդյունք, ինչպես նաև փոխզիջում վրացական կողմին Սամուրզականի և բուն Արխագիայի միասնականության պահպանման համար: Արխագ ժողովրդի ներկայացուցիչների մասնակցությունը Հյուսիսկովկասյան լեռնական ժողովուրդների միությունում չէր նշանակում այդ կառույցի մեջ Արխագիայի ներգրավում: >

Ավանդաբար արխագական ազնվականությունը գործուն ազդեցություն ուներ ամբողջ արխագ հասարակության վրա: Նրա ներսում սոցիալական հակասությունները գրեթե բացակայում էին՝ արխագների սակավության և նրանց պատկանող հողի առատության հետևանքով¹¹⁶: Ընդհակառակը, բախում կար արխագ կալվածատերերի և հողագուրկ մեզրել գյուղացիների միջև: Օգտվելով հեղափոխությունից, վերջիններս հրաժարվում էին մուծել հողավարձը: Ազգամիջյան հարաբերությունները ավելի սրվեցին, երբ տարածվեց հողի վերաբաշխման մասին սոցիալիստական քարոզչությունը: Մի կողմից բոլշևիկները, մյուս կողմից վրաց սոցիալ-դեմոկրատները փորձում էին հրահրել սոցիալական պայքար արխագ հասարակության ներսում: Դրա դիմաց սակավաթիվ արխագ մտավորականության ներկայացուցիչները մարտնչում էին հանուն ազգային գաղափարի շուրջ արխագ ժողովրդի բոլոր խավերի միասնականության: Սակայն դա հաջողվել էր երկու արխագաբնակ գավառներից միայն մեկում՝ Կոդորիում¹¹⁷: Արխագական քաղաքական գիտակցությունը պատրաստ չէր ազգի առաջ ծառացած խնդիրների լուծմանը: Ջիրխուա գյուղում և Մչիշտա գետի ափին կայացած Գուդաուտայի գավառի արխագ գյուղացիության հավաքները, հետևելով Ն. Լակոբայի կոչին՝ ողջունեցին բոլշևիկների կարգախոսները: Այդ ամենի պատճառով արխագ ազնվականությունը և մտավորականության մի մասն ընտրել էր հյուսիսկովկասյան լեռնականների հետ միության կողմնորոշումը, որոնք խոստանում էին չմիջամտել Արխագիայի ներքին գործերին և հովանավորել փոքրաթիվ արխագ ժողովրդին: Հակառակ դրան մեզրելներն ընտրել էին վրացա-

самого начала носило формальный характер и длилось всего несколько месяцев, а связи между АНС и СОГК уже в начале февраля 1918 «оказались ослабленными» (ХОШТАРИЯ-БРОССЕ Э. *Кавказский политический узел в прошлом и настоящем* // В сб.: ქართველი დიდებულები. წგნები 9. თბილისი, 2002, გვ. 54).

¹¹⁶ «Սուխումի շրջանի հողը կալվածատիրական է և մեծագոյն մասը արխագներին է պատկանում ու կապալով տրուում է հայերի և մինգրելների շահագործման» (ԱՐՇԱԼՈՅՍ Գ. *Թիֆլիսից - Հյուսիսային Կովկաս*. - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 24. IV. 1918):

¹¹⁷ *Абхазия*. - "СЛОВО", 4. VIII. 1920.

մետ ուղին, քանի որ այնտեղից ծավալվում էր հեղափոխական քարոզչությունը, որը խոստանում էր հող: Հողագործի մեգրելներին սիրաշահելու քաղաքականությունն էին վարում նաև տեղի բոլշևիկները: Վերջիններիս հաջողվեց գալթակոել հրապուրիչ կարգախոսներով մեգրել գյուղացիության մի մասը ոչ միայն Սովխումի շրջանում, այլ նաև դրացի Ջուգոդիդի գավառում: Առաջացավ վտարանդի աբխազ-մուհաջիրների հայրենադարձության ծրագիրը, որպես հակակշիռ մեգրելներին: Տարածվել էին լուրեր, թե նրանց վերաբնակեցման համար աբխազներն անհրաժեշտ էին գտնում վտարել մեգրելներին Աբխազիայից¹¹⁸: Աբխազիայի պայմաններում սոցիալական հակասությունները հանգեցրին ազգամիջյան հարաբերությունների լարման:

Մուհաջիրների վերադարձի գաղափարը թելադրում էր սերտ կապ հաստատել Թուրքիայի հետ: Աբխազների բուրքամետությունն ամրապնդվում էր նաև կովկասյան լեռնականների միջև նույն տրամադրությունների հետևանքով, որոնք ավանդաբար տոգորված էին համախալամական քարոզչությամբ և կապ էին հաստատել Օսմանյան Թուրքիայում գտնվող հյուսիսկովկասյան համայնքի՝ «չերքեզների» հետ:

1917 թ. վերջում – 1918 թ. սկզբին վրացական քաղաքական շրջանակների պայքարն ընդդեմ ՍՕԳԿ-ի կողմից ծրագրավորվող պետության մեջ Աբխազիայի ընդգրկմանը նպատակ ուներ նաև զերծ պահել Սովխումի շրջանի մեգրելներին աբխազների և նրանց դաշնակից լեռնականների հնարավոր ոտնձգություններից: Վրաց գործիչներն աբխազներին առաջարկում էին լեռնականների փոխարեն դաշինք կապել մեգրելների հետ: Աշխատելով միություն ստեղծել Սովխումի շրջանի երկու հիմնական ազգությունների միջև, վրացական կողմը հույս էր փափայում, որ դրա շնորհիվ երկրամասում կունենա լուրջ ազդեցության լծակներ: Սամուրզականի մեգրելների ցանկությունն՝ ընդգրկվել ապագա Վրաստանի կազմի մեջ նպաստում էր աբխազների միջավայրում լուրջ հակավրացական տրամադրությունների առաջացմանը:

1918 թ. փետրվարի 16-ից 21-ը Աբխազիայի բոլշևիկները խորհրդային կարգերի հաստատման անհաջող փորձ կատարեցին¹¹⁹: Բոլշևիկյան վտանգը, որը դիտվում էր իբրև հողի վերաբաշխում տեղի մեգրելների օգտին¹²⁰, խթանեց աբխազների բուրքամետ դիրքորոշմա-

¹¹⁸ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 396, վավ. N 213:

¹¹⁹ Սովխումի դեպքերը. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 8. III. 1918: Նաև՝ События в Сухуме. – «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 23. II. 1918.

¹²⁰ «Երեւոյժ», 17 ափրիլ 1918.

նը և, ինչպես վկայում է Վ. Չխիկվիշվիլին, ցանկություն էր առաջացել բոլշևիկների դեմ թուրքերից դեսանտ խնդրել¹²¹:

1918 թ. մարտի 4-ից 9-ը գումարվեց Սուխումի շրջանի Երկրորդ գյուղացիական համագումարը: Երկրամասի բոլոր ազգություններից ներկա էր 300 պատվիրակ: Տեղի սոցիալ-դեմոկրատները, ունենալով անդրանիկ համագումարում իրենց ձախողման փորձը, և օգտվելով վրաց կուսակիցների աջակցությունից, իրենց ձեռքը վերցրին նրա նախապատրաստական աշխատանքները և ընթացքը: Գրեթե միաձայն համագումարի նախագահ էր ընտրվել Վ. Չխիկվիշվիլին: Պատվիրակներն Աբխազիան հայտարարեցին «ինքնուրույն»: Միաժամանակ բարձրագույն օրենսդրական մարմին էր ճանաչվում Այսրկովկասի Սեյմը: Որոշվել էր ձևավորել Աբխազիայի ժողովրդական խորհուրդ, կազմված շրջանի բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներից¹²²: Սոցիալ-դեմոկրատների ջանքերով հրավիրված Երկրորդ գյուղացիական համագումարը անտեսեց 1918 թ. փետրվարի 9-ի վրաց-աբխազական համաձայնագիրը, երբ Աբխազիայի ապագա բաղադրական կարգավիճակը պետք է վճռեր նրա ենթադրյալ Սահմանադիր ժողովը: Շրջանցելով վերջինիս լիազորությունները նախնորք որոշվել էր միանալ Այսրկովկասում ձևավորվող պետական մարմնին, որպես ինքնավար մաս: Այդպես էր ցանկանում վրացական կողմը: Կայացրած որոշումների մասին վրաց սոցիալ-դեմոկրատների «Էրթոբա» պաշտոնաթերթը հայտնում էր. «Այս համագումարում վերջնականորեն պարզ եղավ աբխազների վերաբերմունքը դեպի մեզ՝ վրացիներս... Աբխազիան որոշեց մտնել որպես հավասար անդամ այսրկովկասյան ազգերի ընդհանուր ընտանիքը և ժողովրդավարական Վրաստանի հետ համատեղ կոփել իր ճակատագիրն ու լավագույն ապագան...»¹²³:

1918 թ. ապրիլի 22-ին հռչակվեց Այսրկովկասի անկախությունը: Թեև բոլշևիկները մինչև իշխանության գալը չէին մերժում ազգերի ինքնորոշման գաղափարը, տվյալ փաստը հիվանդագին ընդունվեց նրանց կողմից: Այդպիսի վերաբերմունքը բխում էր 1917 թ. 7-րդ (ապրիլյան) կուսկոնֆերանսի որոշումից, որն արձանագրում էր, թե «ազգերի տարանջատման իրավունքի հարցն անթույլատրելի է շփոթել այս կամ այն ազգի տարանջատման նպատակահարմարության հարցի հետ այս կամ այն պահին: Վերջին հարցը կուսակցությունը ... պետք է վճռի յու-

¹²¹ По Кавказу: Сухум. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 27.II.1918.

¹²² «Երթոբա», 14 մարտի 1918.

¹²³ «Երթոբա», 24 մարտի 1918. Տրապիզոնի բանակցությունների առաջին փուլում՝ մարտի 7-ին այսրկովկասյան պատվիրակությունը վստահաբար հիշատակում էր Սուխումի շրջանն Այսրկովկասի կազմի մեջ (ԱՎԵՏԻՄՅԱՆ Հ. Նշվ. աշխ., էջ 118-119).

րաքանչյուր դեպքում միանգամայն յուրովի...»¹²⁴ 1918 թ. այսրկովկասյան բոլշևիկները դեմ էին ինչպես երկրամասի տարանջատմանը Ռուսաստանից, այդպես էլ նրա տրոհմանը տեղի ազգությունների միջև: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը, ի տարբերություն Ֆինլանդիայի և Ուկրաինայի ճանաչման, մերժեց Այսրկովկասի անկախության գաղափարը, հիմնավորելով այն Աբխազիայում և Բաքվում խորհրդային իշխանության գոյությամբ:

Այսրկովկասի անկախությունը Ռուսաստանից, խիստ ձեռնատու էր Թուրքիայի համար, քանզի նա արդեն գործ ուներ միայն թույլ, ազգային տեսակետից անմիատարր և անմիաբան պետության հետ, որի նկատմամբ ցանկացած ժամանակ կարող էր վարվել իր ուզածի պես... Վերջապես, պանթուրքական և պանիսլամական ծրագրերի իրականացման ճանապարհին առաջին ու ամենամեծ արգելքներից մեկը վերանում էր...

Այսրկովկասը անկախ հռչակելու պահին՝ Աբխազիայի տարածքը չէր վերահսկվում այսրկովկասյան նորաստեղծ կառավարության կողմից: 1918 թ. ապրիլի 8-ին Աբխազիայում, բացառությամբ Կոդորի (Օչամչիրայի) գավառի, հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, սակայն առանց պետականության վերականգման¹²⁵: Սուխումի Ջինհեղկունը Ե. Էշբայի գլխավորությամբ իրեն չհռչակեց որպես ազգային պետականության մարմին: Ռ-ՄՖՍՀ-ի կազմում Կուրանա-Սևծովյան հանրապետության ձևավորումից հետո ՋՀԿ-ն դիմել էր Եկատերինոդարում գտնվող խորհրդային իշխանություններին՝ առաջարկելով ընդգրկել նաև Սուխումի շրջանը¹²⁶: Ուստի աբխազների մեծամասնությունը հրաժարվեց բոլշևիկյան կուսակցությանն աջակցելուց: Աբխազ ժողովուրդը, որը դարերով ապրում էր յուրահատուկ սովորույթներով և ղեկավարվում էր ազգային ավանդույթներով չգայթակղվեց բոլշևիկների հրապուրիչ կարգախոսներով: ԱԺԽ-ն ցրվել էր¹²⁷ և նրա անդամների ո-

¹²⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть 1-я. Москва, 1954, с. 345-346.

¹²⁵ Բոլշևիկները Սուխումում. - «ՀՈՐԻՋՈՆ», 13. IV. 1918. Վրաց պատմաբանը նկատում է՝ "Автор главы Б. Сагария (տե՛ս История Абхазии, с 289) несколько неохотно признает, что большевики в 1918 году мало заботились о самоопределении абхазского народа и собирались просто включить её [Абхазию] в состав России в качестве "обычной административной единицы", как это сделали с Баку во время т. н. коммуны" (ХОШТАРИЯ-БРОССЕ Э. Նշվ. աշխ., էջ 54). Նաև տե՛ս ДЗИДЗАРИЯ Г. А. Советская власть в Абхазии в 1918 году. Сухуми, 1972.

¹²⁶ ՎԳՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 41, ք. 1. Նաև տե՛ս ДЗИДЗАРИЯ Г. А. Очерки..., с. 162. Նաև՝ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 17.

¹²⁷ 1918 թ. ապրիլի 22-ին ՋՀԿ-ի նիստում Ն. Լակրբան պահանջում էր արգելել շրջանում գործող բոլոր ազգային կազմակերպությունները (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. Очерки..., с. 152-153):

րոշ մասը ձերբակալվել էր, այդ թվում նրա ղեկավարներ Ս. Բասարիան և Գ. Զուխրայը¹²⁸։ Կալանավորվել էին նաև տեղի սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդները՝ Իսիդոր Ռամիշվիլին և Վարլամ Շերվաշիձեն¹²⁹։ Վ. Չխիկվիշվիլին թաքնվում էր հայերի տներում¹³⁰։ Դեռևս 1918 թ. փետրվարին վերջինս կոչ էր արել ՎԱԽ-ին՝ անհապաղ միջոցների դիմել և վրացական ռազմիկների գոնե մեկ գումարտակ ուղարկել Սուխում՝ այդպիսով կանխել ռուսական հեղափոխական նավաստիների միջամտությունը շրջանի գործերում¹³¹։ Ապրիլ ամսին այդ խնդրանքին միացել էին նաև ԱԺԽ-ի մի շարք անդամներ Կոդորի և Սամուրզականի գավառներից¹³²։ Այսպիսով, բոլշևիկների իշխանության հաստատումը Սուխումում խթանեց արխագ հասարակության ներսում ձևավորելու նաև «վրացամետ» կողմնորոշում և ստիպեց ապավինել վրացական զինված ջոկատների օգնությանը։ Օչամչիրայում կայացել էր Կոդորիի բնակչության ներկայացուցիչների հավաք. որոշվել էր Այսրկովկասյան կառավարությունից բոլշևիկների դեմ զինված աջակցություն ստանալ¹³³։ Հավաքը լիազորել էր քահանա Գ. Թումանովին մեկնել Թիֆլիս՝ խնդրելու «ազատագրել Աբխազիան բոլշևիկներից»¹³⁴։ 1918 թ. ապրիլի 18-ին Սամուրզականի կոմիսար Վլադիմիր Էմուխլարին հեռագրել էր Ա. Չխենկելին. «Տեղի ուժերով բոլշևիկներին ճնշելու մասին Ձեր կարծիքը բացարձակապես չեմ կիսում... Տեղի ուժերով պայքարը կրեթի ազնվական տարրի գերիշխանությանը... ինչպես նաև կարող է հրահրել ազգային թշնամության բոց... Տեղի ուժերով պայքարը կրեթի անհամեմատ մեծ... զոհերի, կառաջացնի ավելի մեծ արյունահեղություն և ի վերջո կավարտվի մեր պարտությամբ, քանի որ բոլշևիկները հենվում են զինվորական զանգվածի վրա, որն ավելի կազմակերպված տարր է... Անհապաղ օգնություն է պահանջվում»¹³⁵։ Այս առթիվ, վրացական քաղաքական գործիչների շփոթության աստիճանը լուսաբանում է Ա. Չխենկելու դիմումը՝ Աբխազիայի և Սամուրզականի ժողովուրդներին, «իբր ձեր հայրենակիցն ու դեռ Պետ. Դումայում ձեր շահերի ներկայացուցիչն ու պաշտպանը»¹³⁶։ «Ես ձեզ խնդրում եմ, - հորդո-

¹²⁸ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 72: Նաև տե՛ս ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Формирование...*, с. 302.

¹²⁹ «Երտովձ», 17 აპრილი 1918.

¹³⁰ «ԱՇԽԱՍՏՆՈՐ», 1. IV. 1919:

¹³¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 404, վավ. N 219.

¹³² *Абхазия*. — «СЛОВО», 4. VIII. 1920.

¹³³ МАТАРАДЗЕ Н. И. *Страницы прошлого*. Сухуми, 1957, с. 29-30.

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 35:

¹³⁵ ШАФИР Я. М. *Очерки грузинской Жиронды*. М.-Л., 1925, с. 47.

¹³⁶ Չխենկելու կողմ Աբխազիայի և Սամուրզականիայի ժողովուրդներին. — «ՀՈՐԻ-ՋՈՆ», 11. V. 1918:

րում էր այսրկովկասյան վարչապետը, - ամեն միջոց ձեռք առնել՝ անմիջապես դադարեցնելու անիշխանությունը. գումարեցէք ժողովրդական համագումար և Թիֆլիս ուղարկեցէք ձեր ներկայացուցիչներին, մասնակցելու մեզ և Հիւսիսային Կովկասի լեռնցիների հետ, որոնք միացել են մեզ¹³⁷, սահմանադրությունը մշակելու և պետութեան սահմանները որոշելու, որպէսզի ձեր բոլոր ակնկալիքները և ցանկութիւնները լայն արձագանք գտնեն և ստանան լիակատար իրագործումն, իբրև կովկասեան ֆեդերացիայի իրաւահաւասար անդամի»¹³⁸: Այսրկովկասյան կառավարությունը, որտեղ վրաց նախարարները թեև առաջին ջութակի դերն էին կատարում, չէր կարող անմիջապէս իր ունեցած զինված ուժերի որոշ մասն ուղղել դէպի Աբխազիա: Միայն, երբ կանգ առավ թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Վրաստանի վրա, 1918 թ. մայիսի 10-ին Օչամչիրա ժամանեց ավելի շատ ՎԱՄ-ի, քան այսրկովկասյան կառավարության հեղինակությունը ճանաչող վրացական «կարմիր գվարդիայի» ջոկատ՝ ծնունդով սուխումցի Վալիկո (Վալերիան) Ջուղեւլիի հրամանատարությամբ¹³⁹: Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհրդի նախագահ Խաչատուր Հայրապետի Ավդալբեգյանը հետևյալ կերպ էր նկարագրում այս անցուդարձը՝ «[Բուլշևիկների դեմ] կռիւը [Վրաստանը] վարում էր Աբխազիայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդները»:

¹³⁷ 1918 թ. ապրիլի 11-ին Ն. Ժողդանիան հաղորդում էր, թե Թիֆլիս մի պատվիրակություն էր ժամանել, որն առաջարկում էր ընդգրկել Դադաստանը և Հյուսիսային Կովկասն Այսրկովկասյան հանրապետության կազմը (ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 90).

¹³⁸ *Չխենկելիի դիմումը Աբխազ և Սամուրզականի ժողովուրդներին*. - «ՄՇԱԿ», 9. V. 1918: Թիֆլիսի մամուլի էջերում Չխենկելու կողմ մեկնաբանվեց իբրև «ինքնազուխ բայը»: «Ենթադրենք, - գրում է քաղաքական մեկնաբանը, - որ Չխենկելին, որպէս սամուրզականիացի, «խորը կսկիծով» իմացաւ հայրենիքում կատարող «կործանարար անշիջանութեան» մասին, ուզում է օգնութեան հասնել և իր հեղինակաւոր կոչով ժողովրդին գիտակցութեան բերել: Բայց ինչո՞վ բացատրել այն փաստը, որ դեռ կոչի պատասխանը չստացած, այդ կոչից մի երկու օր յետոյ կարդում ենք՝ «բուլշևիկների դեմ Սուխում ուղարկեց մի զօրամաս, որի մէջ է Ջուղեյին և Թիֆլիսի կարմիր գվարդիան»: Կոչի խաղաղասիրական տոնը և զօրամաս ուղարկելու հրամանը այնքան իրար հակասական են, որ հենց իր հայրենակիցները կապշեն: Եթէ «սոցիալիստ» միմիստր-նախագահը կարծում էր, որ իր պատմական կոչը առանց զենքի ազդեցութիւն չի գործի և նպատակին չի ծառայի, այն ժամանակ առանց կոչի կարելի էր զօրամաս ուղարկել, մաքրելու շրջանը [բուլշևիկներին]: Բայց չէ՞ որ դրանով պատերազմ ենք յայտարարում Աբխազիայի դեմոկրատիային... Սուխումեան շրջանում... զուլի են անցել արխազ երիտասարդ և ժողովրդավարութիւն վայելող անհատներ, որոնք ի գարմանս բոլորի... կռիւ յայտարարեցին բեզական շովինիստական խորհրդի [իմա՝ ԱԺԽ. - Բ.Մ.] դեմ, տապալեցին նրան և շրջանային ժողովրդական համագումարները իրենց փտահութեան քիւն աօին խորհուրդների իշխանութեան և անջատեցին Անդրկովկասից: Որեմն այնտեղ խաղաղ կերպով [?] կատարեց այն, որ անւանում է «ազգերի ինքնորոշում»: Եւ Անդրկովկասը, ուղարկելով զօրամաս, կռիւ է յայտարարում Աբխազիայի ինքնորոշման» (ՓԱՐԱՋԱՆԵԱՆ Գ. *Արշավանք դէպի Սուխում*. - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 17. V. 1918):

¹³⁹ «KABKA3», 22.V.1918.

րի ցանկութեամբ ու աջակցութեամբ: Պատմական փաստաթղթերով կարելի է հաստատել, որ այդ շրջանում արխագ ժողովրդի ներկայացուցիչներն ամեն օր բաղխում էին վրաց կառավարութեան դուռը և խնդրում էին ազատել Աբխազիան բոլշևիկներից: Այս գործում երկրի բոլոր ազգութիւններին պատկանող գիտակից ու առողջ ոյժերի բացարձակ համակրանքը վրաց կառավարութեան կողմն էր»¹⁴⁰:

Բոլշևիկները տեղի հայերի աջակցությունը ստանալու նպատակով քարոզչություն էին տանում, խոստանալով, թե նրանք խորհրդային իշխանության օգնությամբ, առանց հպատակության ստանալու, կարող են տիրել կապալավարձով մշակվող հողատարածքներին¹⁴¹: 1918 թ. գարնանը բոլշևիկներին օժանդակում էր Յերեղա ավանում Ղազար Կերսեյանի և Հակոբ Ջեթոնյանի ջանքերով գումարված 200 հոգանոց հայկական ջոկատը: Աբխազիայի ղեկավար մարմինների անդամ էին հանդիսանում՝ Գևորգ Աթաբեկովը (Ջինհեդկոմի նախագահի տեղակալ), Ղ. Կերսեյանը (բոլշևիկյան կարմիր զվարդիայի ղեկավար), Ա. Շահգեղյանը, Լ. Անանովը, Գ. Թոփչյանը: Հայերի մի մասն աջակցում էր բոլշևիկներին, քանի որ սարսափում էր թուրքական վտանգից¹⁴² և բավական էր կեղծ լուր տարածվեր Սուխումի ծովափում թուրքական դեսանտի ցամաք իջնելու մասին, որ «հայ ազգաբնակչությունը գրավեր մեծամասնականների խոստումներով և տանիկից ազատելու գրախ՝ հեռապատկերը նրան ձգէր մեծամասնականութեան գիրկը...»¹⁴³: Միաժամանակ, Գուդաուտայի գավառի հայաբնակ Կավաքլուր (խորհրդային տարիներին Ազարակի, այժմ՝ Ամժիկուխուա) գյուղի բնակչության ելույթը բոլշևիկների դեմ վկայում է տարբեր բաղադրական ճամբարներում Աբխազիայի հայերի բեռնացման մասին¹⁴⁴:

¹⁴⁰ «ՄՇԱԿ», 28. III. 1919:

¹⁴¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 411, վավ. N 221:

¹⁴² Հայերը պարտադրված են եղել պաշտպանելու խորհրդային կարգերը, քանի որ նրանք 1918 թ. ընտրություն էին կատարում ոչ թե սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի՝ այլ ցեղասպան Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այս միտքը հնչում է Բաբվի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահության անդամ Բ. Բայկովի հուշերում: Նա գրում է. «Армяне в течение всего процесса русской революции не скрывали своей приверженности к России, видя в ней естественную и единственную защитницу от полного их физического истребления, и в этом их инстинкте самосохранения лежит и объяснение непротивленчества армян русскому большевизму и порою даже фактического их сотрудничества с большевиками. Армяне откровенно и многократно заявляли: ... «лучше большевики, они все же русские, чем турки» (БАЙКОВ Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.) // В сб.: АРХИВ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ. Т. IX, Берлин, 1923, с. 191).

¹⁴³ Սուխումի ապստամբության տարիվ. - «ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ», 26. X. 1919:

¹⁴⁴ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. "Кавказ", с. 39.

Մայիսի 11-ին Էշբան դիմել էր Լենինին և Ռուսաստանի Հարավի կոմիսար Սերգո Օրջոնիկիձեին, անհապաղ օգնություն ցուցաբերելու մասին խնդրանքով: Նա նշում էր, որ «Այսրկովկասի անկախության հռչակումը տեղի է ունեցել Սուխումի շրջանի բնակչության կամքին հակառակ: Սուխումի շրջանը ճանաչել է խորհրդային իշխանությունը¹⁴⁵: Այսրկովկասյան կառավարությունը հղել է պատժիչ ջոկատներ Սուխումի Սովդեպի դեմ, համարելով այս ճանաչումը որպես խռովություն...»¹⁴⁶: Այսրկովկասյան կառավարության հավակնությունները հենվում էին նաև Սուխումի շրջանի Երկրորդ գյուղացիական համագումարի որոշումների վրա, որոնք կցել էին Աբխազիան Այսրկովկասի կազմը: Գործնականում չստանալով որևէ աջակցություն, ՋՀԿ-ն նահանջել էր Գագրա: Մինչև խորհրդային կարգերի վերացումը՝ մայիսի 17-ը, Աբխազիան համարվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի մասը:

¹⁴⁵ Ե. Էշբան վկայակոչում էր շրջանի ամբողջ բնակչության կամքը, այնինչ միայն Գումիստայի գավառի գյուղացիական համագումարը, որը կայացել էր 1918 թ. ապրիլի 22-26-ը, ճանաչել էր խորհրդային իշխանությունը և անհրաժեշտ էր գտել միավորել շրջանը ՌՍՖՍՀ-ին (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Очерки...*, с. 141):

¹⁴⁶ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921)*. Сб. док., Сухуми, 1967, с. 72.

II

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ ԱՔԽԱԶԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՅ-ԱՔԽԱԶԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ

Վրացական զինված ջոկատների հրամանատարությունը, որն ավելի ճանաչում էր ՎԱԽ-ի հեղինակությունը, քան այսրկովկասյան կառավարության իշխանությունը, գրավելով Սուխումը, իր ձեռքը վերցրեց շրջանի կառավարման գործը: Մայիսի 20-ին Սուխումի պարետ էր նշանակվել սպա Լ. Տումարկինը, որը հրաման էր արձակել՝ «Մինչև երկրամասի լիովին հանդարտվելն ամբողջ իշխանությունը կենտրոնանում է Այսրկովկասյան կարմիր գվարդիայի ջոկատի շտաբի ձեռքերում»¹⁴⁷: Այս առիթով ԱԺԽ-ի անդամ Մ. Թարնավան գրում էր. «Բոլշևիկների պարտվելուց և Թիֆլիսից եկած մենշևիկյան զորքերի միջոցով (Վ. Ջուդեիի հրամանատարությամբ «կարմիր գվարդիայի») ջոկատը ենթարկվում էր Թիֆլիսի Բանվորական պատգամավորների խորհրդին, որի նախագահությունը վարում էին Ն. Ժորդանիայի գլխավորած վրաց սոցիալ-դեմոկրատները. - Բ. Մ.) Աբխազիայի նվաճումից հետո վրացական մենշևիկյան կուսակցության ու [այսրկովկասյան] կառավարության առջև կանգնեց Աբխազիայի քաղաքացիական կառավարման և բնակչության հետ կապ հաստատելու հարցը: Հիշեցին մինչ այդ գոյություն ունեցած Աբխազական ժողովրդական խորհրդի մասին... և որոշեցին վերականգնել այն նոր կազմով և նոր (վրացական) ազդեցության ներքո...»: ԱԺԽ-ի հին կազմը նույն չափով «ձգտում էր վերսկսել գործունեությունը նոր պայմաններում՝ նպատակ ունենալով իր ձեռքը վերցնել Աբխազիայի կառավարումը»¹⁴⁸: Սակայն վրաց գվարդիականների հրամանատարությունը շուտով կասեցրեց այդ միտումը: Աբխազական քաղաքական գործիչների որոշ մասը, ովքեր ԱԺԽ-ի հին կազմն էին ներկայացնում և իրենց հույսերը կապում էին Թուրքիայի հետ՝ հավաքվել էին Մոկվայի մենաստանում: Այստեղ որոշում էր կայացվել պատվիրակություն ուղարկել Թուրքիա՝ օգնություն խնդրելու նպատակով¹⁴⁹:

Աբխազ հասարակության մի մասը ցանկանում էր երկրամասը տեսնել հյուսիսկովկասյան ժողովուրդների հետ միասնական պետության

¹⁴⁷ ДЗИДЗАРΙΑ Г. А. *Очерки...*, с. 177.

¹⁴⁸ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 72-73:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 77-79:

դամը, որի մասին յայտնել Բաթումի հաշտարար պատվիրակութեան, որին լիազօրում են մասնակցել կոնֆերենցիայի աշխատանքներին: Ըստ այսմ ժողովը նկատում է, որ բացի հաւաքած անձերից, ոչ-որ լիազօր չէ և չի լիազօրում մտնել կոնֆերենցիայի մէջ աբխազ ժողովրդի անունից»¹⁵⁴: 1918 թ. մայիսի 29-ին Վ. Ջուղեյին ՎԱԽ-ի գործկոմի նիստում զեկուցում էր՝ «Երբ ժամանեցինք Սուխում, իսկույն... ընտրեցինք պատվիրակություն, որը պետք է Բաթումում հաղորդէր թուրքերին, թե ավելի վաղ եկած ներկայացուցիչները չեն հանդիսանում ժողովրդի լիազորներ և գործում են ինքնակամ...»¹⁵⁵:

Օգտվելով Վ. Ջուղեյի աջակցությունից, պատվիրակությունը մեկնեց Բաթում՝ մերժելու առաջին պատվիրակության լիազորությունները և հայտարարելու այսրկովկասյան դաշնությանն Աբխազիայի անդամակցելու մասին¹⁵⁶: Կոնֆերանսում, սակայն, տեղի ունեցավ անսպասելի միջադեպ. «Երկրորդ» ԱԺԽ-ի պատվիրակության մի մասն աջակցեց Ա. Շերվաշիձեին հյուսիսկովկասյան լեռնականների հետ միության հարցում¹⁵⁷: Կիտտը, Գիցբան, Ալիձբան, Բագափշը ստորագրեցին ՍՕԳ-ի արտգործնախարար Հայդար Բամաթովին հղած հռչակագիրը, որտեղ հայտարարվում էր Աբխազիայի ցանկության մասին՝ ներկայացված լինել այդ հանրապետության կազմում¹⁵⁸: Հետագայում պատվիրակության այս անդամները բացատրում էին նման պահվածքը տրված լիազորությունների ավելի լայն մեկնաբանությամբ, թե Աբխազիան հանդիսանում է ոչ միայն այսրկովկասյան ժողովուրդների ընտանիքի անդամ, այլև ամբողջ Կովկասի¹⁵⁹:

1918 թ. մարտին ձևավորվել էր Թերեքի խորհրդային հանրապետություն¹⁶⁰ և ՍՕԳ-ի կառավարությունը ստիպված էր լքել Վլադիկավկազը, մեկնելով Թիֆլիս, իսկ երբ 1918 թ. նոյեմբերին Դադստան մտան թուրքական զորքերը՝ տեղափոխվել էր Թեմիր-Սան-Շուրա¹⁶¹: Չնայած, որ լեռնականների հանրապետության կառավարությունը երկար ժամանակ պատսպարվել էր Թիֆլիսի «Օրիանտ» հյուրանոցում, այն շարունակ պնդում էր Աբխազիայի նկատմամբ իր իրավունքների մասին: Հ. Բամաթովը 1918 թ. հունիսին բողոք էր ներկայացրել Վրաս-

¹⁵⁴ Տե՛ս *Աբխազիա*. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 22.V. 1918: Նաև՝ *Աբխազիա*. – «ՄՀԱԿ», 23.V. 1918:

¹⁵⁵ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 79:

¹⁵⁶ «საქართველო», 23 მარტი 1918.

¹⁵⁷ ЧОЧУА А. М. *Собрание сочинений*. Т. 3. Сухуми, 1976, с. 80.

¹⁵⁸ БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 337:

¹⁵⁹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1938, ց. 1, գ. 278, ք. 12-14:

¹⁶⁰ Տե՛ս КОРЕНЕВ Д. З. *Революция на Тереке 1917-1918 гг.* Орджоникидзе, 1967.

¹⁶¹ Մամուլում մատնանշում էր, որ "...только турецкие штыки дали возможность этому правительству переехать из тифлисской гостиницы "Ориант" в Темир-Хан-Шуру" (А-ский З. В *Терской области*. – "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 4. IV. 1919).

տանի կառավարությանը, ինչպես նաև Կովկասում գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցչության պետ կոմս Ֆ. ֆոն Շուլենբուրգին՝ Աբխազիայում վրացական զորքերի ապօրինի գտնվելու վերաբերյալ¹⁶²: 1918 թ. օգոստոսին ՍՕԳԿ-ի կառավարության նախագահ Աբդուլ-Մեջիդ (Տափա) Չերմեևը լրացուցիչ բողոքով դիմեց գերմանական ներկայացուցիչներին, գրելով. «Իմ կառավարության անունից ես ամենայն կտրականությամբ բողոքում եմ Աբխազիայում Վրաստանի վարքագծի դեմ, որը հանդիսանում է «Կովկասի լեռնականների միության» դաշնային հանրապետության բաղկացուցիչ մասը և ծանր հետևանքներից խուսափելու նպատակով իմ կառավարությունն առաջարկում է անհապաղ դուրս բերել Աբխազիայից վրացական զորքերը, պաշտոնյաներին և ենիսարներին»¹⁶³:

1918 թ. Աբխազիայի ճակատագրի շուրջ առաջացած դիվանագիտական դավերը բխում էին Կովկասի տարածաշրջանում թուրք-գերմանական մրցակցությունից¹⁶⁴: Թուրքական զորքերի ներխուժումը տրոհեց Այսրկովկասի միասնությունը: Այդ պահին թուրքամետ կողմնորոշում ունեցող աբխազ գործիչների ջանքերը՝ Աբխազիան հյուսիսկովկասյան լեռնականների հանրապետության մաս դարձնելու ուղղությամբ, ապարդյուն եղան, քանի որ Թուրքիայի ավագ դաշնակից Գերմանիան իր վրա վերց-

¹⁶² *Союз объединенных горцев...*, с. 132. Նախ՝ ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 13.

¹⁶³ *Союз объединенных горцев...*, с. 133-135. Այս անցուղարձը բույլ է ափել արխիվային պատմաբաններին համոզված գրել, րե. «...на Батумской конференции в мае 1918 г. был решен вопрос о независимости Северо-Кавказской республики (в русских источниках "Горская республика"), в состав которой вошла и Абхазия" (*История Абхазии*, с. 299. Նախ՝ ЛАКОБА Տ. Յ. *Абхазия после двух империй*, с. 13, 46, 49); "На момент провозглашения 26 мая [1918 г.] Акта о независимости Грузии Абхазия была вне пределов ее территории, так как с 11 мая [1918 г.] являлась частью Республики горцев Кавказа..." (ЛАКОБА Տ. Յ. *К вопросу о Кавказской конфедерации. Абхазия и Грузия: вместе или врозь?*, с. 158. Նույնի՝ *Абхазия после двух империй*, с. 50); "...Во второй половине июня 1918 г. Абхазия, как часть Горской республики, была оккупирована до февраля 1921 года войсками Грузинской Демократической Республики" (МАРԻԽՍԵԱՆ Ի. Նշվ. աշխ. էջ 38). Բանավիճելով ինչպիսի տեսակետների դեմ վրաց պատմաբան է. Խոշտարիա-Բրուսսեն գրում է. "Характерно, что в апреле 1918 года Горская республика равнодушно наблюдала за большевистским мятежом в Абхазии, ничуть не беспокоясь о том, что его результатом явилась бы утрата всякой самостоятельности Абхазии, а на помощь абхазам пришли части грузинской гвардии, присланные Закавказским сеймом, которые вместе с отрядами абхазских патриотов разгромили большевиков и восстановили власть АНС" (ХОШТАРИЯ-БРОССЕ Э. Նշվ. աշխ. էջ 54), ինչպես նաև "Абхазия... составляет органическую часть Грузии и никогда не была (да и не могла быть) завоёвана — ни в 1918 году, вопреки утверждению абхазских сепаратистов..." (նույն տեղում, էջ 53).

¹⁶⁴ Մանրամասն տե՛ս ПИПИЯ Г. В. *Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг.* Москва, 1978, с. 131-140.

րեց նորաստեղծ վրացական պետության հովանավորության առաքելությունը¹⁶⁵։ Ինչպես գրում էր գերմանական պետական և ռազմական գործիչ Է. Լյուդեմոդորֆը՝ Վրաստանի նկատմամբ հովանավորությունը Գերմանիային Թուրքիայից անկախ ճանապարհ էր տալիս դեպի Բաքու¹⁶⁶։ Վրացիները մերձեցան Գերմանիային, դրանով իսկ գերծ պահեցին իրենց տարածքները բուրբական նվաճումներից։ Փոքրիւմ վրաց-գերմանական բանակցություններից հետո գերմանական պատվիրակության գլուխ գեներալ Օտտո ֆոն Լոսսովը մայիսի 28-ին գաղտնի նամակ էր հղել վրացական կառավարությանը, որտեղ նկարագրում էր Վրաստանի Հանրապետության տարածքային կազմը։ Վրացական նորակազմ պետության սահմանների հարցը, փաստորեն, լուծվում էր գերմանական գերագույն իրամանատարության հայեցողությամբ։ Վրաստանի կառավարության իրավասությունը պետք է տարածվեր ինչպես Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգների, այդպես էլ Սուխումի շրջանի վրա։ Ենթադրվում էր, որ վերջինս Վրաստանի անբաժան մաս կլիներ, եթե վրացական պետությունը որպես անկախ միավոր ճանաչվեր միջազգային վեհաժողովում։ Վրաստանի մասնակցության պարագայում կովկասյան ժողովուրդների ենթադրյալ համադաշնությանը, Սուխումի շրջանի բնակչությանը, ըստ Լոսսովի, պետք է տրամադրվեր ընտրության հնարավորություն՝ մնալ Վրաստանի կազմում, անդամակցել լեռնական ժողովուրդների միության մեջ, կամ էլ լինել հավասար անդամ համադաշնությունում¹⁶⁷։ Ակնհայտ է, որ Աբխազիայի նկատմամբ վերապահումը չէր հանդիսանում նրա ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում։ Դա նպատակ էր հետապնդում հանգստացնել դաշնակից Թուրքիային, որն ուներ նվաճողական տրամադրություններ Կովկասի նկատմամբ։ Միաժամանակ Գերմանիան հույսեր էր փայփայում, ապագայում տարածաշրջանից դուրս մղելով Թուրքիային, Կովկասյան համադաշնությունը ստեղծել իր հովանավորության ներքո¹⁶⁸։

¹⁶⁵ Թուրք գործիչները չէին ուզում համակերպվել այդ մտքի հետ։ Վեհիքը զարմանք էր հայտնում, թե «վարդը են լինել խելագարներ, որոնք կարծում են, թե Վրաստանի պատճառով Գերմանիան կսկսի վիճել քուրքերի հետ» (ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Է. Նշվ. աշխ., էջ 251)։

¹⁶⁶ *Германские оккупанты в Грузии в 1918 году*. Сбор. док. и мат., сост. ГАБРИЧИДЗЕ М. М. Тбилиси, 1942, с. 150-155.

¹⁶⁷ АВАЛОВ З. Д. *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг.* Париж, 1924, с. 68-69. Ս. Լակոբան այդ սկզբունքի մեջ տեսնում է աբխազ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը, քանզի, պատմաբանի կարծիքով, Բաքումում գերմանական կողմը հաշվի էր նստել աբխազ բանագնացների փաստարկների հետ (ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 49)։ Վրաց հետազոտողը, սակայն, հայտնում է. «Немецкие источники с сожалением отмечают, что абхазские делегаты до такой степени находились под турецким влиянием, что даже не подходили к немецкой делегации» (БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 338)։

¹⁶⁸ Գերմանիայի արտգործնախարար ֆոն Կյուլմանը 1918 թ. մայիսին ասում էր, թե «Գերմանիայում... խոսում են Կովկասում գերմանական գաղութակալական պետության

Այս պարագայում Աբխազիայի գործոնը Գերմանիան կարող էր ծառայեցնել իր շահին: Հավանաբար այդ նպատակով Աբխազիան վերջնականապես չէր ճանաչվել որպես Վրաստանի անբաժանելի մասը, ինչը վկայում է Կովկասում գերմանական զորքերի հրամանատար Կրեսս ֆոն Կրեսսենշտայնի 1918 թ. սեպտեմբերի 9-ին Գերմանիայի ՆԳՆ հղած նամակը, որտեղ նա պնդում էր, որ «դեռևս վիճելի տարածքներում (խոսքն Աբխազիայի մասին է. - Բ. Մ.), մինչև նրանց պատկանելիության մասին վերջնական վճիռը, պետք է հարգվի այն երկրի ռազմական բռնագրավումը, որի զորքերն առաջին էին ներթափանցել կարգ ու կանոն հաստատելու համար: Նահանջն այս սկզբունքից իրավունք կտար նաև Վրաստանին զորքեր ուղարկել այն տարածքներ, որոնք վիճահարույց են Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջև¹⁶⁹ և ներկա ժամանակ գտնվում են թուրքական բռնագրավման տակ»¹⁷⁰:

Գերմանիան խանդով էր նայում, թե ինչպես Բաթումում Թուրքիան ձեռք բերեց միակողմանի առավելություններ և պնդեց, որ հրավիրվի մի նոր կոնֆերանս: Նախատեսվում էր, որ Կոնստանդնուպոլսում այժմ պիտի բանակցեին Քառյակ միության և կովկասյան նորաստեղծ հանրապետությունների ներկայացուցիչները¹⁷¹: Հակավրացական ճամբարին պատկանող աբխազ գործիչները փափագ ունեին, որ այդ վեհաժողովում Աբխազիան ի վերջո կճանաչվի իբրև լեռնականների հանրապետության դաշնային անդամ: Ս. Բասարիան, որպես ՍՕԳԿ-ի լիազոր, մեկնել էր Թուրքիայի մայրաքաղաք¹⁷²: Սակայն, ինչպես հայտնի է, կոնֆերանսը պաշտոնապես այդպես էլ չգումարվեց:

ստեղծման բոլորովին ցնորամիտ ծրագրի մասին» (*Политика Германии в Закавказье в 1918 году*. Сб. документов, сост. ПИПИЯ Г. В. Тб., 1971, док. N 1, с. 30): Գերմանական վերնախավի պատրանքները նրանով չէին ավարտվում: Կայզր Վիլհելմը մտադիր էր կազմավորված Ռուսաստանի տարածքում ստեղծել Հարավ-Արևելյան Միություն, որի կենտրոնը պետք է գտնվեր Թիֆլիսում (АВАЛОВ З. Д. Նշվ. աշխ., էջ 78):

¹⁶⁹ Կոնֆլիկտ Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև. - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 27. VII. 1918: Նաև՝ *Միջադեպ Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև*. - «ՄՇԱԿ», 27. VII. 1918: Բ. Բալկովը գրում է՝ «...Империализм... толкнувший Грузию на овладение Самурзаканью и Абхазией с г. г. Сухумом и Сочи, несмотря на то, что ни в прошлом, ни в настоящем народ Грузии не имел там никаких интересов и грузины составляли там лишь незначительное меньшинство, толкнул и Азербайджан на предъявление Грузии требования о включении в территорию Азербайджана Закатальского округа... населённый лезгинами ... тем менее было оснований считать его частью никогда не существовавшего исторически Азербайджана... на примере притязаний Азербайджана на Закатальский округ наглядно вырисовывается то влияние, которое играла Турция в политике Азербайджана» (БАЙКОВ Б. Նշվ. աշխ., էջ 172).

¹⁷⁰ БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 339:

¹⁷¹ Կոնստանդնուպոլսի կոնֆերենցիան. - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 22. VI. 1918: Նաև՝ Կ. Պոլսի կոնֆերենցիան. - տե՛ս նույն օրաթերթը 4. VIII. 1918:

¹⁷² БАСАРИЯ С. П. *Избранные произведения*. Сухуми, 1967, с. 11.

Վրաստանի անկախության հռչակման պահին Աբխազիան կառավարվում էր ՎԱԽ-ին ենթակա ռազմական ուժի կողմից, հետևապես վրացական կառավարությունը ստանում էր լուրջ առաջնություն երկրամասի կարգավիճակի խնդրի լուծման մեջ¹⁷³: ԱԺԽ-ն անտեղյակ լինելով Վրաստանի սահմանների հարցում ձեռք բերած վրաց-գերմանական պայմանավորվածությունների մասին՝ 1918 թ. հունիսի 2-ին որոշում ընդունեց Վրաստանի Հանրապետության հետ հարաբերությունների վերաբերյալ: «Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության կազմալուծման պահից ու Վրաստանի անկախության հռչակման հետևանքով, - ասված է փաստաթղթում, - Աբխազիան զրկվել է Վրաստանի հետ որևէ իրավական կապ ունենալու հիմքից: Անդրկովկասյան Կարմիր զվարդիայի ջոկատը, հանդիսանալով ներկա ժամանակ Վրացական հանրապետության գործառնա, հայտնվել է իր պետության սահմաններից դուրս, սակայն իշխանության ամբողջականությունն իրականում գտնվում էր նրա ձեռքերում»: Ելնելով նշվածից ԱԺԽ-ն որոշել էր. «Ի նկատի ունենալով ստեղծված իրավիճակը՝ Աբխազիայի սահմաններում ընդունել իշխանության ամբողջականությունը»: Որոշման այս մասն արտահայտում էր Աբխազիայի ինքնուրույնության կողմնակիցների տեսակետը, իսկ փաստաթղթի շարունակությունը վկայում է ԱԺԽ-ում նաև «վրացամետ» ճամբարի գոյության մասին: «Ի նկատի ունենալով ուժեղ պետական իշխանության ձևավորման գործում և՛ Աբխազիայի, և՛ Վրաստանի կենսական շահերը՝ երկու երկրին էլ համախմբված և համերաշխ աշխատանքի չանհրաժեշտություն են թելադրում՝ ինչպես Աբխազիայում, այդպես էլ Վրաստանում», - պնդում էին վերջինիս հետ դաշինք կապելու կողմնակիցները, որոնց չափավորում էին «անկախականները»՝ «...սակայն թույլ չտալով որևէ մեկի ինքնիշխան իրավունքների նկատմամբ հարևանների ոչ մի ոտնձգություն»: ԱԺԽ-ն, արտահայտելով «վրացամետ» անդամների տեսակետը, որոշել էր նաև «դիմել Վրացական ազգային խորհրդին բարեկամական առաջարկով՝ օգնություն ցուցաբերել Աբխազիայում պետական իշխանության ձևավորման գործում, թողնելով... [ԱԺԽ-ի] ենթակայության տակ ներկա ժամանակ Սուխումում գտնվող վրացական կարմիր

¹⁷³ Աբխազ պատմաբանները պնդում են, թե «на момент провозглашения Акта о независимости Грузии и его подписания, Абхазия, как самостоятельная страна, находилась вне пределов её территории» (*История Абхазии*, с. 79), սակայն անտեսում են վրացական զվարդիայի հրամանատարության ձեռքերում այդ պահին իշխանության գտնվելու փաստը: Այս գործոնի մասին ասված էր նաև Ա. Դենիկինին հղած նամակում, որը կազմել էին «հակավրացական» քնի գործիչները. «[Абхазский народ] был вынужден просить помощи у Грузии против большевиков. Воспользовавшись этим, грузины ввели в Сухумский округ свои войска, поставили свою администрацию...» (ДЕНИКИН-ЮДЕНИЧ-ВРАНГЕЛЬ. *Мемуары*. М.-Л., 1931, с. 101).

գվարդիայի ջոկատը»¹⁷⁴: Աբխազիայի կարգավիճակի վերաբերյալ 1918 թ. հունիսի 2-ի ԱԺԽ-ի որոշումն արտահայտում էր երկու մոտեցում՝ լինելով նախապես պատրաստված նախագծերի արհեստական միաձուլման արդյունք: Նույն որոշումով ԱԺԽ-ն հանձնարարում էր Թիֆլիսում գտնվող իր անդամներին՝ Վ. Գուրջուային, Գ. Աջամովին, Գ. Թումանովին, որոնց պետք է միանար Ռ. Կակուբան (Կակուբավան), բանակցություններ վարել Վրաստանի կառավարության հետ՝ հենվելով որդեգրած դրույթների վրա: «Չկարողանալով սեփական ուժերով պայքարել բոլշևիկների դեմ՝ Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը, հանձնա իր լիազորների, դիմել էր վրացական կառավարության օգնությանը...»¹⁷⁵: Դա վերաբերում է այն թևին, որը պայմանական կարելի է կոչել «վրացամետ»: Նույն կերպով կարելի էր բնութագրել և «թուրքամետ» ուղղությունը: Երկուսի շարժառիթները կայանում էին բոլշևիկյան կարգախոսների ներքո համախմբված հողագուրկ գյուղացիների սոցիալական պահանջների հանդեպ ունեոր խավի մտահոգության մեջ: Ի տարբերություն «վրացամետների»՝ «թուրքամետները», ապավինելով Կովկասի լեռնականների և Թուրքիայի օգնությանը, հարց էին բարձրացնում ոչ արխագ ազգությունների հեռացման մասին, հույս ունենալով այդ միջոցով մեղմացնել սոցիալական խնդիրը:

Ռուսական կայսրության տապալումից հետո արխազական ազգային շարժման մի շարք գործիչներ, ինչպես նշվել է, առաջ քաշեցին Թուրքիայից մուհաջիրների հայրենադարձության գաղափարը, միաժամանակ Աբխազիայի հայերին և հույներին հայտարարելով իրավագուրկ և ժամանակավոր բնակիչներ, որոնց մեծ մասն այդպես էլ մնացել էր գաղթականի կարգավիճակում և համարվում էր թուրքահպատակ¹⁷⁶: Լայն տարածում ուներ «Աբխազիան՝ արխագների համար» կարգախոսը¹⁷⁷: Հայտնի է Սուխումի քաղաքագլուխ Վ. Չիխկվիշվիլու 1918 թ. փետրվարին արված վկայությունն այն մասին, թե արխագներն

¹⁷⁴ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 413, փավ. N 224:

¹⁷⁵ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Очерки...*, с. 183. Որ դա այդպես էր, վկայում է ԱԺԽ-ի անդամ Վլադիմիր Էմուխվարիի 1918 թ. հուլիսի 12-ի հեռագիրը Սուխումի շրջանի կոմիսարի պաշտոնակատար Ս. Բասարիային, որտեղ նա հեզորեն արձանագրում էր արխազական իշխանությունների ենթակայության տակ որևէ ուժի բացակայության փաստը և առաջարկում էր դիմել Վրաստանի կառավարության օգնությանը: Էմուխվարին կտրուկ պահանջում էր չխոչընդոտել վրացական գործերի գործողություններին խռովարար գյուղացիների դեմ Սամուրգակում (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Очерки...*, с. 210. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 76): Ծագմամբ այս տարածքից էին Վրաստանի հետ դաշինք կապելու որոշ արխագ կողմնակիցները՝ իշխաններ Դմիտրի և Վլադիմիր Էմուխվարիները, իրավաբան Գրիգորի Չուխբայան. ճարտարագետ Ռաֆել Կակուբան և այլք:

¹⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61:

¹⁷⁷ «Երոտոձ», 17 աճրոցո 1918.

ունեն հաշտ դիրքորոշում երկրամասի բոլոր ազգությունների նկատմամբ¹⁷⁸: «Իրենց [իմա՝ աբխազների. - Բ. Մ.] յարաբերությունը դեպի շրջապատի ազգերը առերես լաւ է - բարեկամական, բայց ներքուստ վատ են տրամադրւած դեպի հայերը, մանաւանդ դեպի մինգրելները: Վերջիններիս հետ յարաբերությունը ասելի սրած է նրա համար, որ մինգրելները ռուսահպատակ լինելով՝ կարող են հողային խնդրում մեծ դեր խաղալ և վնաս աբխազ իշխանների և կալամատներին՝ իսկ հայերը որպէս տաճկահպատակ գաղթականներ՝ այդ չեն կարող անել: Նրանց թվում է, թէ մինչև իսկ պետական օրէնքի ոյժով հայերին կարող են հեռացնել իրենց երկրից և այդպիսով ազատած կը լինեն իրենց հողերի սոցիալիզացիայից»¹⁷⁹: Աբխազների կողմից այդ ուղղությամբ կատարված առաջին քայլերից մեկը եղավ Սուխումի շրջանի թուրքերին ոտքի հանելը ընդդէմ տեղի հայերի: Շրջանից հաղորդում էին, որ «աբխազները հետզհետէ զօրանալով իրենց վերաբերմունքը փոխում են [հայերի հանդէպ և] թիրքերին ու պարսիկներին գէնք են բաժանում: Գիւղերում սպառնում են հայերին եւ պահանջում, որ հեռանան այդ հողերից: ...Աբխազների ու վրացիների յարաբերությունը [ևս] սրված է»¹⁸⁰: Գուդաուտայի գավառում բնակվող հայերը (հատկապէս Պսիրցխա, Անուխլա, Մծարա գյուղերում) կողոպտվեցին թուրքամետ աբխազների և տեղի թուրքերի կողմից¹⁸¹: 1918 թ. մայիսի 22-ին Վ. Ջուղելին դիմել էին Սուխումի Հայկական կոմիտեի լիազորները: Նրանք տեղեկացնում էին նոր իշխանության ներկայացուցչին, որ հայերը կամենում են լքել շրջանը և գտնել իրենց համար այլ ապաստան: Ջուղելին ամեն կերպ փորձում էր փոխել այդ մտադրությունը՝ ասելով, որ հայերի մեկնումը մեծ վնաս կհասցնի ողջ շրջանին¹⁸²: Այդ օրերին Թիֆլիսի մամուլում լույս ընծայվեց մի գրություն Աբխազիայից, որտեղ ասված էր. «Հայերի դրուքինը Սուխումի շրջանում ծանր է: Հարկանները դեպի մեզ թշնամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս, [քանզի] մի քանի աբխազ իշխաններ գնացել են Բաթում խնդրելու թիրքերին, որ նրանք գրաւեն Աբխազիան: [Հետևապէս] հայերը մտածում են գաղթել [դեպի] Մոչի, Ադլեր և այլ [հյուսիսային] ծովափնեայ քաղաքներ»¹⁸³: Նախկին տրապիզոնահայերը լավ գիտեճալով թուրք-օսմանների բարբարոս բարբերը, բնականաբար գտնում էին, որ նրանց հնարավոր մուտքը Աբ-

¹⁷⁸ По Кавказу: Сухум. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 27.II.1918.

¹⁷⁹ ԱՐԵԱԼՈՅ Վ. Թիֆլիսից — Հիւսիսային Կովկաս. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 24. IV. 1918:

¹⁸⁰ Սուխումի դէպքերը. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 8. III. 1918:

¹⁸¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 90:

¹⁸² ДЖУГЕЛИ В. Тяжелый крест (Записки народозовардееца). — "БОРЬБА", 22.XII.1918.

¹⁸³ Հայերի դրուքինը Սուխումի շրջանում. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 26.V. 1918:

խազիա դառնալու է մեծամեծ չարիքների պատճառ... Սուխումի Հայկական կոմիտեի անդամների վկայությամբ, նրանք 1918 թ. ողբերգական օրերին դիմել էին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին և ՀՀ կառավարությանը՝ հայրենադարձության խնդրանքով, սակայն մերժվել էին միջոցների և հարմար բնակելի տարածքների բացակայության պատճառով¹⁸⁴։ Սուխումի քաղաքային դումայի իրավասու իշխան Ն. Թավդզիբիժեն գրում էր, որ «աբխազ գյուղացիները երազում են վտարել Աբխազիայից վրացիներին և ընդհանրապես բոլոր վարձակալներին ու ինքնուրույն վերաբաշխել նրանց հողամասերը»¹⁸⁵։ Տեղահան արվեց մոտ 400 հայ ընտանիք, որոնք հեռացան Կուբանի մարզ¹⁸⁶։ 1918 թ. ամռանը ձևավորվեց Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը (այսուհետև՝ ՀԱԽ), որն իր վրա վերցրեց տեղի հայերի ֆիզիկական և քաղաքական պաշտպանությունը։ Քանզի աբխազները, ունենալով թուրքամետ դիրքորոշում, ձգտում էին թուրքերի միջոցով վտարել հայերին, այդ իսկ պատճառով ՀԱԽ-ն, հանձինս նրա սոցիալ-դեմոկրատական ղեկավարության (Խաչատուր Ավդալբեգյան, Տիգրան Սողոմոնյան, Վաղարշակ Աղեկյան, Երվանդ Մինասյան, Եղիա Մյուսելիմյան, Վահան Ռշտունի և այլք), աջակցում էր Վրաստանի կառավարությանն Աբխազիայում, որը, ի դեպ, շեշտում են նաև արդի վրաց պատմաբանները¹⁸⁷։ ՀԱԽ-ի նախագահությունը, քաղաքական նախասիրություններից ելնելով, հույս էր տաժում, որ կուսակից վրաց «ընկերներից» կազմված իշխանությունն այն ուժն է, որը կպաշտպանի տեղի հայերին թուրքական վտանգից և աբխազների ոտնձգություններից¹⁸⁸։ ՀԱԽ-ի ղեկավարությունը կողմնակից էր նաև ամրացնել հայությունը

¹⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 12։

¹⁸⁵ «ხაჭაბოვჯული», 4 ოვლისი 1919.

¹⁸⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61։ 1926 թ. մարդահամարը հաստատում է հայաբա-
փումը մեծամասամբ աբխազ բնակչություն ունեցող Կողորի և Գուդաուտայի գավառնե-
րում։ Տե՛ս ЛЕЖАВА Г. П. *Изменение классово-национальной структуры
населения Абхазии. Сухуми*, 1989, с. 16-20, таблица N 5.

¹⁸⁷ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 91։ «Սուխումի մեջ կան քանի մը
հայ սոց. դեմոկրատներ՝ ուսուցիչ Աղալբեգյանի գլխավորությամբ։ Անոնց դերն է զորա-
տրին առջև սողալ եւ հաճելի ըլլալ տիրողին։ Անոնք արգելք կը յարուցանեն հոն հայ-
կական հիպոստոսարան հաստատուելուն, բայց կը պարտուին։ Ընդգրկած են
վրացական օրիենտացիա և հակահայաստանեան քաղաքականություն», - գրում է Սոչիի
ՀԱԽ-ի նախագահ Արամ Հակոբյանը։ Տե՛ս *Արեւմտահայ գաղութը մը Կովկասի մեջ*. -
«ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1931, դեկտեմբեր, էջ 153-154։

¹⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61։ Երևանում 1918-1919 թթ. լույս տեսնող սոցիալ-
դեմոկրատական «ԿԱՅՅՆ» եռօրյայի (խմբագիր՝ Հայաստանի Խորհրդի անդամ,
տնտեսագետ և հրապարակախոս Թադևոս Հայրապետի Ավդալբեգյան) հեղինակները
«ավելի հսկված էին պաշտպանել իրենց կուսակից վրաց մենչեկիների կառավարու-
թյունը», գտնում է արդի հետազոտողը։ Տե՛ս ՀԱԿՈՅԱՆ Ա. *Հայաստանի Հանրապե-
տության պարբերական մամուլի պատմություն 1918-1920 թթ.* Երև., 2005, էջ 48։

Աբխազիայում¹⁸⁹: Այդ ցանկությունը չէր համընկնում ՀՀ կառավարության հեռանկարային ծրագրի հետ, որն առաջնային էր համարում հայ-բենադարձության սկզբունքը¹⁹⁰: ՀՅԴ-ի Սուխումի ճյուղը, ելնելով կու-

¹⁸⁹ 1920 թ. Սուխումի ՀԱՄ-ի անդամները դիմելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին գրում էին՝ «Հնորիս ընտրովի Ազգային խորհրդի գործունեության և վարած քաղաքականության, [շրջանի հայությունը] վերջին երեք փորձերի տարիների ընթացքում ապրել է անհամեմատ ապահով վիճակում, քե՛ն հիբական, քե՛ն կուլտուրական տեսակետից և շատ կողմերով նախանձելի օրինակ կարող է համարել Անդրկովկասի այս կամ այն անկիւնում ապաստանած հայություն բեկորների համար: Սուխումի [Հայոց] Ազգ. խորհրդի գլխատու խնդիրն է եղել, որ շրջանի հայությունը այնքան ժամանակ, ինչքան որ նա ապրում է այդ շրջանում, իր բախտը կապի տեղական միս ազգերի հետ և նրանց [հետ համալ]գործակցելով ու բարի դրացիական հարեանությունը ստեղծի ինչպես շրջանի, այդպես էլ իր համար ապահով դրություն՝ [ապրել] շրջանում իբրեւ իրաւատուր և պարտաճանաչ քաղաքացի, օգտուել իբրեւ լիազօր քաղաքացի դեմոկրատական հասարակարգի պարզեւած բոլոր իրաւունքներով, կատարել իբրեւ պարտաճանաչ քաղաքացի պետութեան հանդէպ ունեցած բոլոր պարտականութիւնները: Ահա սա է եղել [Սուխումի ՀԱՄ-ի] վարած քաղաքականութեան ընդհանուր ոգին: ...Դրոքիւնը հասկանալու համար պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հայ գիւղացիութիւնը նախ քան յեղափոխութիւն ապրում էր տեղական [աբխազ] իշխանների հողերի վրայ եւ [նրանց] մշակելու համար կապալավարծ էր վճարում, իսկ յեղափոխութիւնից յետոյ նա տէր է դարձել իր ձեռքում գտնող հողաբաժիններին և արդէն երեք տարի է, որ կապալավարծ չի վճարում: Բացի այս, հայ գիւղացիների ձեռքում գտնուում են շրջանի լաւագոյն հողաբաժինները: Որպէս զի հայ գիւղացիութիւնը կարողանայ պահպանել իր հողերը եւ տնտեսութիւնը, նա պէտք է [Վրաստանի] քաղաքացի լինի: Հենց այս նպատակով է, որ Սուխումի Շրջանի [Հայոց] Ազգ. խորհրդի կողմից իրաւիրած, [տեղի] հայութեան երեք համագումարները անհրաժեշտ են համարել դրական մտքով լուծել [Վրաստանին] հպատակութեան խնդիրը: ...Սիւյան այդ ճանապարհով կարելի է պաշտպանել ժողովրդի [բարեկեցիկ] տնտեսական դրութիւնը: Իսկ եթէ հայ գիւղացին իրեն օտարահպատակ յայտարարի, [Վրաստանի հանրապետության նկատմամբ] իր քաղաքացիական պարտականութիւնները չը կատարի, [ապա] նա բշտա դուրեան մէջ կը ձգի իրեն և իրաւաբան էակ կը դառնայ, [հետեւապէս] նրա հողաբաժինները գրավման կենքաբկւեն հարեւանների կողմից, որոնք իբրեւ պետութեան հպատակներ եւ իրավագօր քաղաքացիներ չեն քողնի լաւ հողաբաժինները օտարահպատակների ձեռքին: Բացի այս շուկէն տարրերն էլ գործի կանցնեն եւ հայերը շատ պատահարների եւ վտանգների կենքաբկւեն: ...Այս բոլոր դատողութիւնները միայն տեսական հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում, այլ իբրեւ հայ գիւղացիների հողերը սկսել են նրանց մեղքել հարեւանները բռնագրաւել: Տե՛ս Վ[ԱՄՆ] Ո[ԲՏՈՒՆԻ], *Սուխումի շրջանի Հայոց ազգային խորհրդի հրաժարականի տարիւ*, - «ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ», 28. III.1920: Քանի որ հողագործի մեղքել գյուղացիները 1918 թ. դարձել էին բոլշևիզմի կողմնակիցները Աբխազիայում, վրաց իշխանությունները նրանց մեջ ազգայնական տրամադրություններ էին տարածում՝ սոցիալական պահանջներից զերծ պահելու նպատակով: Այդ քարոզչության հետեւանքով մեղքելները, համարելով իրենց արտոնյալ տարր, սկսել էին մրցել հայերի հողաբաժիններին և կարողությամբ տիրելու համար: Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 61-61 շրջ: Եւ ոչ միայն հայերի: Աբխազիայի ռուս բնակչությունը բողոքում էր իր ազգային խորհրդին Թիֆլիսում, որ մեղքելները խլում են նրանց պատկանող հողերը: Տե՛ս *Зоявление русских Сухумского округа. - "СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ", 31. I.1919.*

¹⁹⁰ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 56: «Սուխումի շրջանից, տրապիզոնցի հնում տխախտ արդիւնաբերողներ Հայաստան կանչուեցին՝ ազնուացնելու Հայաստանի

սակցական սկզբունքներից, ավելի կարևորում էր Միացյալ Հայաստանի, հետևապես ազգահավաքման գաղափարները: Ուստի, ՀՅԴ-ի տեղական կոմիտեն դիտում էր Աբխազիան իբրև ժամանակավոր բնակավայր և միանշանակ կողմ էր արտահայտվում հայրենադարձությանը: Նրա անդամները մերժել էին հակաբոլշևիկյան դաշինք կապելու վրաց «մենշևիկների» առաջարկը: Շրջանի հայության ընդհանուր ժողովում որոշվեց չեզոք մնալ և չմասնակցել որևէ հակամարտության, բացառությամբ բուրքական ներխուժման դեպքի: Արտաքուստ դա պատճառ հանդիսացավ բոլշևիկյան տրամադրություններ վերագրելու տեղի հայերին, որից օգտվելով վրաց զինվորականությունը հալածում էր հայ ազգաբնակչությանը: «Վրացական շովինիստները, գլխատրապետ զինւորականները, ամեն տեսակ պրովակացիաներով լարում են հայերի և վրացիների յարաբերութիւնները. նրանք հայերին հակապետական քայլերի մէջ են կասկածում, որ իբր թէ նրանք խմբեր են պատրաստում վրացի զօրքին հարածելու թիկունքից»¹⁹¹, — հաղորդում էր դեպքերի ականատեսը: Այդ շիկացած մթնոլորտում, ըստ ՀՅԴ-ի Սուխումի կոմիտեի անդամ Գրիգոր Հովսեփյանի, «թալանը ու սպանութիւնները ևս շատացան, նոյնիսկ բռնագրաւեցին հայերի սեփական արտերը»¹⁹²: Դա մահ հաստատում են ԱԺԽ-ի անդամներ՝ Ի. Մարգարիան և Մ. Թարնավան¹⁹³: Տուժել էին Աբարա Արմյանակայա, Լենկոպ, Գումիստա, Էշերա, Կավաքլուք, Կալդախվարա գյուղերի հայ բնակիչները: «Վրացական կանոնավոր զորամասերի դաժանության ամենևին չիմնավորված դրսևորումները առաջացրել են խորը վիրավորանքի զգաց-

ծխախտը» (տե՛ս ՌՌԻԲԷՆ. *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*. Է, հատոր, Լոս Անջելես, 1952, էջ 298): 1919 թ. հուլիսի 21-ին Բաքումում, Սուխումի ճյուղի նախաձեռնությամբ, մեկնարկել էր տրասպիզոնցիների հայրենակցական միությունների համագումարը, որի օրակարգում էր հայրենադարձության խնդիրը: Տե՛ս «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 8.VI.1919: Նաև՝ «ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 25.VII.1919: Սուխումի շրջանում հայության իրավունքները պաշտպանելու նպատակով բացված Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսարանը, նախապատրաստական աշխատանքներ էր իրականացնում հայրենադարձության համար: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 6: Նույն տեղում՝ ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, ք. 199, 200: Նույն տեղում՝ գ. 155, ք. 2, 7: Նաև՝ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 95, ք. 2: Նաև տե՛ս *Հայաստանի հիւպատոսարանը Սուխումում*. — «ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ», 14.VIII.1919: Նաև՝ *Լրատու՝ Սուխումի հիւպատոս*. — «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 1. XI.1919: Նաև՝ *Хроника: Назначение армянского консула в Сухум*. — «БОРЬБА», 1. XI.1919.

¹⁹¹ *Դրուրիմը Սոչիում*. — «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 5. X. 1918: «Վրաց զինուորները, մասնատրապետ արխազ ճիստոր հարիրեակի մարդիկը անխնայ կը ձեռն հայ զիւղացիները իբրև բոլշևիկ», ինչպես մահ հայանքի եղավ, որ արխազներին «ժառայութեան կոչեր են, արսոճելով քալանել հայերը»: Տե՛ս *Արեւմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ*. — «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1931, հունիս, էջ 143-144:

¹⁹² *ՀՅԴ-ի Վրաստանի 2-րդ ուղյուղական ժողով*. — «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 1. IV. 1918:

¹⁹³ *Отвѣтъ "дегегаци" Нар. Сов. Абхазии и габ. "Борьба"*. — «СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 13.X.1919.

մուրք հայ բնակչության միջավայրում: Սպանությունները, թալանները, գյուղացիներից ձիերի ապօրինի առգրավումները և կանանց բռնաբարումները ուղեկցում էին զորամասերը ողջ ճանապարհին»¹⁹⁴, — բողոքում էր Վրաստանի վարչապետին Խ. Ավդալբեգյանը: Հայերի ահաբեկումը վրաց զինվորականության ձեռքով պայմանավորված էր ոչ միայն հակահայկական տրամադրությունների տարերային արտահայտումով, այլ նաև վրացական իշխանությունների առանձին ներկայացուցիչների դիրքորոշմամբ, ովքեր դիտավորյալ աչքաթող էին անում այդ երևույթները՝ նպատակ ունենալով դուրս մղված հայ երկրագործների փոխարեն վերաբնակեցնել սակավահող վրաց գյուղացիներին և այդպիսով մեղմացնել սոցիալական հակասությունները վրաց հասարակության ներսում¹⁹⁵: Հայկական համայնքի մեծամասնությունը, այ-

¹⁹⁴ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921)*, с. 98.

¹⁹⁵ «Այդ ձգտումներն ըստ իս, - գրում է դեպքերի ականատեսը, - պարզ են. հայերը բռնել են ծովագերի լաւագոյն մասերը և տնտեսական խոշոր ոյժ են ներկայացնում: Միսխտտագործութեան, օրինակ, մեծ բաժինը հայերի ձեռքն է: Վրաց հանրապետութեան «սոցիալիստ» ղեկավարներն իրենց իմպերիալիստական ծրագրերը միշտ Տուալսէ են հասցնում՝ ի նկատի ունենալով ծովափը դարձնել վրաց գաղութային, որպէսզի բնակեցնեն Վրաստանի սակաւահողութիւնից նեղուղ գիւղացիներին: Այս հաշիւներին, ի հարկէ հայերը չեն կարող օգտակար լինել և, ահա, всеми правдами и неправдами стараются их выжить»: Տե՛ս «Հորիզոն»-ի *թղթակիցներից*. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 4.X.1918: Վրացական ազգային պետության ստեղծման նպատակին գոհաբերվում էին Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների շահերը, որի հետևանքով նրանց և վրաց իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները կամեց թե ակամա լարվում էին: Ազգային փոքրամասնությունների պահանջները վրաց քաղաքական շրջանակների կողմից երբեմն մեկնաբանվում էին որպես «հակավրացական»: Ազգայնական կարգախոսների շուրջը վրաց ժողովրդի համախմբման նպատակով՝ քաղաքական գործիչների մի մասը (խորհրդարանի պատգամավորներ՝ Վեչապելի, Գվազավա, Գոտուա, Մաչաբելի և այլք) օգտագործում էր ներքին բշտման գաղափարը՝ հանձնին ազգային փոքրամասնությունների: Դրա հետևանքով պակաս էին նաև դեպքեր, երբ վրաց ազգայնական մանուկում ոչ վրացի ազգաբնակչության, հատկապես հայերի, վտարման կոչեր էին հնչում: Տե՛ս «საბაღბო სპექტ», 20 დეკემბერი 1918. Նաև՝ «საქართველო», 22 დეკემბერი 1918. Ազգայնական բևի ելույթների մասին վրաց սոց.-դեմ. պաշտոնաթերթը գրում էր՝ «Смысл каждой их речи сводился к тому, что все армяне, русские, осетины и проч. — враги грузинского народа, что против них надо принимать репрессивные меры. Изгнание армян в Армению, русских в Россию...»: Տե՛ս *Ни одного голоса грузинским шовинистам. — «БОРЬБА»*, 2.II.1919. Այդ քարոզչությունը զուգակցվում էր վրաց հասարակության ներսում ազգայնական տրամադրությունների անմխաղաղ աճով, որը տեղերում երբեմն վերաճում էր հայահալած միջոցառումների, քանզի վրաց հասարակության մի մասը տողորված էր հայառյայտ տրամադրություններով: Վրաստանի ՀԱՍ-ի անդամները արձանագրում էին, որ «հայ բնակչության նկատմամբ շուրջ երկու տարի տարվող անվստահության և ճնշման քաղաքականության արյուններում գրեթե ամեն հայ դիտվում է իբրև պետության բշտման... Անկախ Վրաստանի գոյության երկու տարում հակահայությունը ոչ թե բուլացել է, այլև հակառակը՝ ներգրավել է վրացական հասարակության նորանոր շրջանակներ, վերածվելով մտավորական երևույթից զանգվածայինի» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, ք. 2-6): Նմադրվում էր, թե հակահայկական երևույթները

նրամենայնիվ, 1918 թ. դեմ չէր վրացական գերակայության հաստատմանը Սուխումի շրջանում, հատկապես թուրքական վտանգից խուսափելու նպատակով: Հավանաբար, արխագահայությունը որոշել էր հաշտվել այդ կացության հետ և համաձայնել այդ բոլորը չարյաց փոքրագույնը:

1918 թ. հունիսի 6-ին ԱժԽ-ի լիազորները ներկայացել էին Վրաստանի կառավարության նիստին, որը վարում էր ռազմական նախարար Գ. Գեորգաձեն: Մամուլը հաղորդում էր, որ «պատվիրակությունը վրաց կառավարութեանը ներկայացրեց մի շարք պահանջներ, որոնց գլխատըր իմաստն այն էր, որ Վրաստանի երկրամասում եղած աբխազները կամենում են ունենալ անկախ բարձր իշխանություն և իրենց գործերը տնօրինել անկախ վրաց կառավարությունից: Բանակցությունները շարունակում են»¹⁹⁶: Նրանց ընթացքում պատվիրակության ղեկավար Կակուբան շարադրել էր երկու փաստաթուղթ: Առաջինը՝ պարունակում էր 1918 թ. հունիսի 2-ի որոշման ընդհանրացված բովանդակությունը: Երկրորդը՝ բողոք էր ՎԱՄ-ին Աբխազիայում Վրաստանի կառավարության վարքագծի նկատմամբ, ինչով խախտվում էին ԱժԽ-ի ինքնիշխան իրավունքները: Կակուբան տեղեկացրել էր հաս ԱժԽ-ի որոշման մասին՝ շուտով հրավիրել Աբխազիայի բոլոր ազգություների համագումարը: Իսկ մինչ այդ ԱժԽ-ն ակնկալում էր Վրաստանի կառավարության աջակցությունը ինչպես ռազմական, այդպես էլ ֆինանսական ոլորտներում, ընդդեմ իր քաղաքական հակառակորդների (թուրքամետների և բոլշևիկների):

Վրաց հասարակական կարծիքը վաղուց հակված էր դիտել Աբխազիան իբրև պատմական Վրաստանի մասնաբաժինը: Հետևապես ձգտում էին վրացական նորակազմ հանրապետության տարածքին գումարել նաև Սուխումի շրջանը: Իրավական հիմք այդ ձգտման համար, սակայն, չկար: Ուստի Թիֆլիսում առաջացավ վրաց-աբխազական միութենական դաշնագրի կնքման գաղափարը¹⁹⁷: Վրաստանի

ჩინძასკანონი აკანონადიქცად ჰქნ ღრასთანჲ თნთესასკან ნორთონ ჰაჲ გორბა-
რარნერჲ ათაჟნაჲნ ორეოდ, ორინ ორესკეოქონდ კანან ონ ასკანან ოქძარაგნონ ჰქ
ძრავ ოორძოთაძიჲჲ კაჲაგონდ: *Стн ИШХАНЯН Б. Экономические и обществен-
ные основы армяно-грузинского антагонизма (критический анализ).* ტიფლის,
1914. ზას" კუპაჯაჲ ბონდო. სომხური ბურჲუაზიის როლი ხაქართველოში (XX
საუკუნის 10-იანი წლები) // ქართული დიპლომატია, წელიწადუელი 5. თბილისი,
1998. გვ. 485-497.

¹⁹⁶ Արխագիայի անկախությունը. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», թ. VI. 1918:

¹⁹⁷ Հրապ պատմաբանները հատուկ շեշտում են այդ հանգամանքը անելով, քե «Грузинская Демократическая Республика терпеливо проводила политику присоединения своей исторической области — Абхазии путем заключения договоров, не прибегая при этом к использованию военной силы». ՏԻՄ ԳԱՄԱԽԱՐԻԱ Դ. - ԿԱՆԻԱ Յ. «Оккупация» Абхазии: мифы и реальность? — СГ, 1.V.1991.

ռազմական նախարարը առաջարկեց ԱԺԽ-ի բանագնացներին գործնականում ամրացնել երկու ժողովուրդների բարեկամական կապը: Հիշյալ հարցերի լուծման նպատակով վրացական կառավարությունը նույն օրը հանձնարարել էր արդարադատության (Շ. Ալեքսի-Մեսխիշվիլի) և երկրագործության (Ն. Խոմերիկի) նախարարներին կազմել երկու ժողովուրդների միջև դաշնագրի նախագիծը¹⁹⁸: Քանզի Աբխազիայի հարցին նվիրված կառավարության նիստը վարում էր ռազմական նախարարը, ապա կարելի է ենթադրել, որ այդ պահին երկրամասի հետ կապված խնդիրները Թիֆլիսում դիտում էին ոչ թե քաղաքական ոլորտում՝ այլ ռազմական, ինչը վկայում է Գ. Գեորգաձեի կողմից Սուխումի շրջանում գեներալ-նահանգապետի նշանակման փաստը: Հունիսի 8-ին վրաց-աբխազական համաձայնագրի նախագիծը պատրաստ էր և նրա բովանդակության մասին տեղյակ էր պահվել ԱԺԽ-ն: Սակայն մինչև Սուխումի կարծիքն իմանալը՝ ԱԺԽ-ի լիազորներից վրացական կողմը պահանջում էր տալ նախնական համաձայնություն: Դրա մասին է վկայում Կակուբայի հաղորդումը Սուխում, թե. «Վրացական կառավարությունը համաձայն է բանավոր կնքել մեզ հետ առաջարկվող համաձայնագիրը, այսինքն՝ նա կբավարարվի պատվիրակության բանավոր հավաստիացումներով և չի պնդի դաշնագրի ստորագրման վրա: Ասեմ նաև, որ եթե ժողովրդական Խորհուրդը խուսափում է իր վրա վերցնել առաջարկվող համաձայնագրի կնքման վերաբերյալ որևէ պատասխանատվություն, ապա պատվիրակությունը վերցնում է այդ պատասխանատվությունը»¹⁹⁹: Կակուբայի անհամբերությունը գուցե կարելի է բացատրել այն վարկածով, թե Թիֆլիսում ԱԺԽ-ի լիազորներին ահաբեկում էին մոտակա թուրքական ներխուժումով Աբխազիա²⁰⁰: Այս դեպքում «վրացամետությունը» բացառվում է, քանի որ լիազորներից երեքը (բացի Վ. Գուրջուայի) ոչ հեռու ապագայում դարձան մոլեզին ընդդիմադիրներ Աբխազիայի գործերին Թիֆլիսի միջամտությանը: Թեև կա կարծիք, որ պայմանագրերի հապճեպ վավերացման գործում սամուրզականցի Ռ. Կակուբայի դիրքորոշումն անշահագրգիռ չէր, քանզի Թիֆլիսում իրեն խոստացել էին Աբխազիայի գործերով նախարարի պաշտոնը²⁰¹:

1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում կնքվեց դաշնագիր Թուրքիայի և Համախմբված լեռնականների ղեկավարների միջև²⁰²: Վերջիններս հավակնում էին Աբխազիային այն հույսով, որ նրա վրայով անմիջական

¹⁹⁸ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 14-15.

¹⁹⁹ История Абхазии, с. 295.

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 294:

²⁰¹ ЛАКОБА С. З. Абхазия после двух империй, с. 54.

²⁰² ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 80:

կապ կստեղծվի նրանց ավագ դաշնակցի և հովանավորի հետ: Ստեղծված իրավիճակում Վրաստանի կառավարությանն անհրաժեշտ էր որևէ փաստաթուղթ, որը դիվանագիտական պայքարում կօգներ ընդդիմանալ թուրքական պահանջներին, որոնց գոյության մասին է վկայում ֆոն Կրեսսի հիշյալ նամակը: Վրացական իշխանությունների և ԱժԽ-ի միջև դաշնագրի կնքման անհրաժեշտությունը բխում էր նաև բոլշևիկյան վտանգից, որոնք Գագրայից դեռևս սպառնում էին Սուխումին: Այսպիսով արխագ պատվիրակները, որոնք լիազորված էին միայն բանակցություններ վարել²⁰³, 1918 թ. հունիսի 8-ին, գերազանցելով սահմանված լիազորությունների չափը, վրաց նախարարների հետ համատեղ դաշնագիր կնքեցին: Չի բացառվում, որ այս ստորագրումը պարզապես եղավ նախորդ երկու օրում մշակված նախագծի վերջնական վավերացումը: Վրաստանի կառավարության հունիսի 8-ի որոշման առաջին կետում ասված է. «Հավանություն տալ Աբխազիայի լիազորների հետ մշակված համաձայնագրի նախագծին»: Հնարավոր չէ ճշտությամբ որոշել, ե՞րբ է գումարվել նիստը՝ դաշնագրի ստորագրումից առաջ, թե հետո: Սակայն որոշման երկրորդ և երրորդ կետերն արձանագրում էին՝ «Ֆինանսների նախարարին կարգադրել կազմել Սուխումի գանձապետարանը թղթադրամով» և «ներքին գործերի նախարարին՝ Աբխազիա ուղղել լրացուցիչ ջոկատ անարխիայի դեմ պայքարելու համար»²⁰⁴: Այս որոշումը բխում էր «հունիսի 8-ի դաշնագրի» բովանդակությունից²⁰⁵ և հազիվ թե Վրաստանի կառավարությունը կայացներ այն՝ չունենալով ԱժԽ-ի լիազորների ձեռքով որևէ վավերացված փաստաթուղթ: Սակայն ԱժԽ-ի մեծ մասը հավանություն չտվեց Թիֆլիսում մշակված դաշնագրի տեքստին: Սուխումում այն մորխմբագրության արժանացավ, որը և հաստատվեց հունիսի 10-ին ԱժԽ-ի կողմից²⁰⁶: Նրա նախկին նախագահ Ս. Բասարիան դարձյալ դեմ էր քվեարկել և գրավոր հայտնել էր իր առարկությունները: «Վրացական հանրապետության կողմից առաջարկվող դաշնագրի նախագիծը, - գրում էր նա, - ունի վերջնագրի բնույթ և հետևապես զրկում է ազատ մտածված քննարկման հնարավորությունից: Այսպիսի կարևոր ակտը՝ ինչպես առաջարկվող Վրաստանի հետ Աբխազիայի դաշնագիրը՝ արվում է հապճեպորեն, Աբխազական ժողովրդական խորհրդի անդամների սահմանափակ քվով և առանց Աբխազիայի բնակչության գիտության, որը խորհում է իր քաղաքական ազատությունն՝ առանց

²⁰³ Նույն տեղում, էջ 413, վավ. N 224:

²⁰⁴ ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1891, ց. 1, գ. 75, ք. 42 շրջ:

²⁰⁵ Տե՛ս ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 37, ք. 58: Նաև՝ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Исторические предпосылки...*, с. 75-76, док. N 2.

²⁰⁶ *История Абхазии*, с. 295.

որևէ մեկի կողմից հովանավորության: Ես առաջարկում եմ Աբխազական ժողովրդական խորհրդին Վրաստանի վերջնագրին պատասխանել խնդրանքով՝ բնակչությանը հնարավորություն տալ գումարելու Աբխազական Ազգային համագումար, որն իրավասու կլինի վերջնականապես սահմանել Աբխազիայի քաղաքական կառուցվածքը՝ [նաև] հավաստիացնել Վրացական հանրապետությանը, որ Աբխազիան որպես ինքնուրույն ազգային կառույց անպատճառ կկնքի բարիդրացիական միություններ և համաձայնագրեր Վրաստանի հետ»²⁰⁷:

1918 թ. հունիսի 11-ին Թիֆլիսում վավերացվեց դաշնագրի նոր բնագիրը, որը սկսվում էր նախաբանով՝ «Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը որոշեց լիազորել իր ներկայացուցիչներին... 1918 թ. փետրվարի 9-ի համաձայնագրի զարգացման և լրացման համար... կնքել ներքոնշված դաշնագիրը...»²⁰⁸: Ինչպես առաջին տարբերակը (հունիսի 8-ի), այդպես էլ երկրորդը (հունիսի 11-ի) պատմագրության մեջ հետազոտվել են մասնակի, միակողմանի և տարանջատված միմիանցից, այնինչ երկրորդը՝ առաջինի վերամշակված օրինակն է և բխում է նրանից: Միայն դիտելով երկու տարբերակները որպես միասնական ամբողջականություն, կարելի է ստույգ հաստատագրել նրանց միջև եղած պատճառահետևանքային կապը: «Հունիսի 11-ի դաշնագիրը» որոշակի կրկնում է հունիսի 8-ի տարբերակի բովանդակությունը, սակայն նրանում վերջինս, չի հիշատակվում, ինչն ասում է նրա իրավական անգործության մասին: «Աբխազիայի կառուցվածքին վերաբերող հարցերը վերջնականորեն վճռելու համար հնարավորինս մոտ ապագայում ժողովրդավարական սկզբունքներով հրավիրվում է Աբխազիայի բնակչության համագումարը» (1-ին տարբերակ, կետ 7-րդ) անորոշ ձևակերպումը փոխարինվեց ավելի ստույգով՝ «Կնքված դաշնագիրը վերանայվում է Աբխազիայի Ազգային ժողովում, որը պետք է վերջնականապես վճռի Աբխազիայի քաղաքական կառուցվածքը և ճակատագիրը, ինչպես նաև Վրաստանի և Աբխազիայի փոխհարաբերությունների հարցը» (2-րդ տարբերակ, կետ 1-ին): Ռազմական ոլորտում որոշվել էր, բացի Աբխազիայում գտնվող վրացական զվարդիայի ջոկատի, ԱԺԽ-ի տնօրինման տրամադրել ևս մեկը (1-ին տարբերակ, կետ 4-րդ), սակայն հստակեցմամբ՝ «մինչև նրա կարիքը վերանա» (2-րդ տարբերակ, կետ 6-րդ): ԱԺԽ-ին ենթակա կամավորական ջոկատի գումարման մտադրությունը (1-ին տարբերակ, կետ 5-րդ), փոխարինվեց կանոնավոր աբխազական զորամասերի կազմակերպման պարտադիր պահանջով, որի դիմաց Վրաստանի հանրապետությունը պարտավորվում էր տրամադրել զենք և

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 297:

²⁰⁸ МЕНТЕШАВИЛИ А. Исторические предпосылки..., с. 76-77, док. N 3.

անհրաժեշտ հանդերձանք (2-րդ տարբերակ, կետ 7-րդ)²⁰⁹: Վարչական ոլորտում ԱժԽ-ն ստանձնում էր Աբխազիայի ներքին կառավարումը (1-ին տարբերակ, կետ 2-րդ և 2-րդ տարբերակ, կետ 3-րդ): Վրաստանի կառավարության կից ստեղծվում էր Աբխազիայի գործերով նախարարի պաշտոնը, որի թեկնածուն պետք է նշանակվեր ԱժԽ-ի առաջարկով և հանդիսանում էր վերջինիս լիազորը, որի հետ վրաց կառավարությունն առնչվում էր Աբխազիային վերաբերող հարցերի բննարկման և վճռման դեպքում (2-րդ տարբերակ, կետ 2-րդ): Այս պաշտոնի գոյությունը դիտվում էր արխագների կողմից իբրև դիվանագիտական ներկայացուցչություն²¹⁰: Օրենսդրական ոլորտում հունիսի 11-ին որոշվել էր առաջնորդվել Այսրկովկասի Սեյմի օրենքներով (կետ 8-րդ), ի տարբերություն նախորդ որոշմանը՝ գործել «Վրաստանի ընդհանուր օրենքներով» (կետ 6-րդ): Երկրորդ տարբերակը շեշտում էր, որ արտաքին քաղաքականության հարցերում Վրաստանը հանդիսանում է երկու պայմանավորվող կողմերի ներկայացուցիչ (կետ 4-րդ): Պատմաբան Ա. Մենքեշաշվիլին պնդում է, թե «հունիսի 8-ի դաշնագրով Աբխազիային տրամադրվել էր լայն ինքնավարություն»²¹¹: Սակայն, վրաց-աբխազական դաշնագրերի տեքստում, այնուամենայնիվ, Աբխազիայի կարգավիճակը չի որակավորվում իբրև «ինքնավար»: 1918 թ. հունիսի 11-ի ավելի շահեկան դաշնագիրը Աբխազիային երաշխավորում էր ոչ միայն լայն իրավունքներ, այլև աբխազական կողմն ընկալում էր այն, որպես երկու պետական կառույցների

²⁰⁹ Ինչ նշանակություն ունեք արխագ գործիչների համար այս պայմանը՝ վկայում է 1918 թ. հուլիսին ԱժԽ-ի անդամներ Գ. Թումանովի և Մ. Թարնավայի գործունեությունն «Աբխազական բրիգադը» կազմելու ուղղությամբ: Սակայն ն. ք. հուլիսի 11-ին, ԱժԽ-ի նիստում, արձանագրվել էր այդ գործի ձախողումը՝ արխագների միջև բավարար թվով կամավորներ չլինելու պատճառով: ԱժԽ-ի ենթակայության տակ էր գտնվում 400 հոգանոց «Աբխազական հարյուրյակ» կոչված զորամասը (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. «Кавказ», с. 47): Անհաջող եղավ նաև վրացական կամավորական ժողովրդական զվարդիայի օրինակով նրա արխազական տեսակի ստեղծման փորձը՝ «Անխայու կիարազ» (ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Очерки...*, с. 213): Վրաց իշխանությունները ձևավորել էին ժողովրդական զվարդիայի Սուխումի տարածքային ճյուղը, որն անմիջապես ենթարկվում էր Թիֆլիսի Գլխավոր շտաբին (*Хроника*. — «БОРББА», 1919, N 265):

²¹⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 445, վավ. N 244: Այդ ինստիտուտի իրական դերը և նշանակությունը այդպես էլ մնաց անհասկանալի ժամանակակիցների համար: Հայտնվում էր կարծիք, թե Աբխազիայի գործերով նախարարը պետք է հանդիսանար ոչ թե Վրաստանի կառավարության անդամ, այլ «Աբխազիայի հյուսիստուս, թե նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում, քաջի որ վերջին տեսակն ավելի է համապատասխանում [1918 թ.] հունիսի 11-ի դաշնագրի խմատին» (АВАМИНСКИЙ И. О *министерстве по делам Абхазии*. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 20.IX.1918):

²¹¹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Грузино-абхазские отношения в первой четверти XX века* // В сб.: *Разыскания по истории Абхазии / Грузия*. Тб., 1999, с. 266.

րի միություն²¹²։ Սկզբնապես նման մոտեցում էին դրսևորում նաև վրացական կառավարական շրջանակները։ ԱԳ-ի նախարարի տեղակալ Գվարչալաձեն 1918 թ. հունիսի 28-ի գրության մեջ որակում էր Աբխազիայի կարգավիճակը որպես «միութենական»²¹³։ 1918 թ. հունիսի 23-ին Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ Ի. Ռամիշվիլին հավաստիացնում էր ԱժԽ-ին, որ «եթե Աբխազիան ցանկանայ, իրատու՞նք ունի ֆեդերատիվ կապերով կապել Վրաստանի հետ»²¹⁴։ Դաշնագիրը մանրամասն չէր բաժանում ԱժԽ-ի և Վրաստանի կենտրոնական իշխանությունների լիազորությունները, քանի որ կրում էր ժամանակավոր բնույթ։ Այդ հարցում համամիտ են թե՛ վրաց, թե՛ աբխազ պատմաբանները²¹⁵։ Դրա մասին է վկայում նաև Ի. Ռամիշվիլու 1918 թ. հուլիսի 19-ին արված հայտարարությունը, թե ժողովրդի լիիրավ համագումարը կվճռի Աբխազիայի ապագա քաղաքականությունը՝ Վրաստանին, Թուրքիային, Ռուսաստանին միանալու, թե ինքնուրույնություն հայտարարելու հարցում²¹⁶։ Հարկ է նշել, որ Վրաստանի կառավարությունը ջանում էր առավելագույնս օգտվել Գերմանիայի աջակցությունից։ Եթե 1917 թ. Պետրոգրադում ձեռք բերած համաձայնությունների հիմքում ընկած էր սահմանազատման էթնիկական սկզբունքը, ապա անկախացումից հետո Վրաստանի իշխանավորների համար հիմք էր դարձել ցարական վարչատարածքային բաժանումը։ 1918 թ. հունիսի երկրորդ կեսին պաշտոնապես հայտարարվել էին Վրաստանի սահմանները²¹⁷։ Նրա կառավարությունը հավակնում էր Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներին, ինչպես նաև Մուխոմի շրջանին²¹⁸։ Այս առումով կարելի է կասկածել Ի. Ռամիշվիլու հիշյալ հայտարարության անկեղծությանը։

²¹² *Աբխազական ժողովրդական խորհրդի պատվիրակության հուշագիրը Վրաստանի կառավարության*. — «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 26. XI.1920:

²¹³ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, Тифлис, 1919, док. N 187.

²¹⁴ *Աբխազիայի ինքնավարության շուրջը*. — «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 26. XI.1920: ¹¹

²¹⁵ Տե՛ս ԴԱՄԱԽԱՐԻԱ Դ. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 74: Նաև՝ *История Абхазии*, с. 296. Վրաց-աբխազական դաշնագրերը չէին հրապարակվել և նրանց բովանդակությունը մամուլի էջերում չարտադրվում էր մոտավոր ձևով։ «Խոսվում է, — հարդորում էր օրաթերթը, — որ վրաց կառավարությունը որոշել է Աբխազիային տալ ինքնավարութիւն Վրաստանի սահմաններում և մի միմիստրական տեղ Աբխազիայի ներկայացուցչին վրաց կառավարութեան մէջ։ Աբխազիան պաշտպանելու և նրանում կարգ հաստատելու համար վրաց կառավարութիւնը Աբխազիայում պահելու է իր ժող[ովրդական] զվարդիան» (*Աբխազիայի մասին*. — «ՄՇԱԿ», 12. VII. 1918: Նաև՝ *Աբխազիայի անկախութեան մասին*. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 12. VII. 1918):

²¹⁶ *История Абхазии*, с. 296.

²¹⁷ ՍԱՐԴԱՐՅԱՆ Կ. Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ. Եր., 2002, էջ 47:

²¹⁸ *Территориальные вопросы в Грузии*. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 6. XII.1918.

Գագրայում գտնվող ԶՀԿ-ն, ստանալով զինված օգնություն Մայկոյից, գրոհով վերցրեց Գուդաուտան և «կարմիրները» հասան Նոր Աֆոն: Հունիսի 18-ին նրանք ունեին նաև Սուխումը գրավելու հնարավորություն, եթե քաղաքացիները զենքի չլիմեին²¹⁹: Թիֆլիսում գտնվող ԱԺԽ-ի անդամները հունիսի 16-ին հայցեցին Վրաստանի կառավարության շտապ օգնությունը: Պատասխանը երկար սպասել չտվեց և հունիսի 18-ին գեմ. Գիորգի Մազնիկը (նաև՝ Մազնիաշվիլի) նշանակվեց Աբխազիա մեկնող զորքերի հրամանատար, ինչպես նաև (առանց ԱԺԽ-ի համաձայնության) Սուխումի շրջանի գեներալ-նահանգապետ: Հունիսի 19-ին Սուխում էին ժամանել Մազնիկի զորքերը: Հավաքելով նաև Աբխազիայում եղած առկա ուժերը, այդ թվում «Աբխազական հարյուրյակ» կոչված զորամասը²²⁰ և բուլշևիկների հալածանքներից փրկվող կազակներին, նա անցավ հակահարձակման և ստիպեց «կարմիրներին» նահանջել ոչ միայն Սուխումի՝ այլ նաև Սոչիի շրջանից: 1918 թ. հունիսի 23-ին, առանց ԱԺԽ-ի համաձայնության, Մազնիկը արձակեց իր «Թիվ 1 հրամանը», որի միջոցով տեղեկացնում էր բնակչությանը Սուխումի գեներալ-նահանգապետության ստեղծման մասին: Իսկ «Թիվ 3 հրամանով» Մազնիկը, իբրև վրացական իշխանության ներկայացուցիչ, պահանջում էր բնակչությունից անվերապա հորեն ենթարկվել Վրաստանի Հանրապետության օրենքներին²²¹: Այս ամենով ի չիք էին արվում ոչ վաղ անցյալում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: ԱԺԽ-ի նախագահ Վարլամ Շերվաշիձեն (ճանաչված վիրաբույժ, որի անունը խորհրդային տարիներին շնորհվել է Սուխումի երկրորդ քաղաքային հիվանդանոցին), որը այս ամենով գրկվել էր երկրամասը գործնականում ղեկավարելու հնարավորությունից, հուլիսի 4-ին դիմել էր վարչապետ Նոյ Ժորդանիային՝ «Հուշագրով» և, վկայակոչելով հունիսի 11-ի դաշնագիրը, պահանջում էր՝ չեղյալ հայտարարել գեներալ-նահանգապետության ստեղծման մասին հրամանը: Պահանջը հիմնավորվում էր նաև նրանով, որ Մազնիկը արդեն ԱԺԽ-ից բավարար լիազորություններ էր ստացել ռազմական գործողություններ վարելու համար: Միաժամանակ Վարլ. Շերվաշիձեն ասում էր՝ «Խնդրում եմ մատնանշել գեներալին, որ Աբխազիայի տարածքում իշխանության արտակարգ լիազորությունների իրավասու է հանդիսանում միայն Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը... գեներալ-նահանգապետի գործունեությունն իրականում Աբխազիայի

²¹⁹ *Բուլշևիկների արշավանքը Սուխումի վրայ.* – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 20.VI.1918: Նաև տես նույն օրաբերքը 21.VI.1918:

²²⁰ «Կողորի մասից իմ տրամադրության տակ եկան 400 ծխադր արխագներ», - գեղյուցում էր գեներալը: Տես *Սուխում.* – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 27.VI.1918:

²²¹ *История Абхазии*, с. 297-298.

բնակչության զանգվածներում անվտանգություն է ձևավորում Վրաստանի կառավարության նկատմամբ... Այսպես թյուրիմացություններից խուսափելու և ազգային վեճի կանխման համար խնդրում են Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարությանը, ելնելով հունիսի 11-ի դաշնագրից, Աբխազիայում իր ներկայացուցիչներին տալ հստակ և սահմանված հրահանգներ...»²²²: ԱժԽ-ի և Մագնիսի միջև սրված հարաբերությունների մասին է վկայում 1918 թ. հուլիսի 18-ի միջադեպը, երբ ԱժԽ-ն մերժեց այս մարմնում գեներալի ներկայացուցչի (Դ. Պ. Յիսակայա) լիազորությունները²²³: 1918 թ. հունիսի 11-ի դաշնագրի դրույթների մի մասը, այնուամենայնիվ, կոչվեց կյանքի, քե՛ն կա կարծիք, որ Վարլ. Շերվաշիձե՛ի բողոքը հավաստում է Վրաստանի զինված ուժերի կողմից Աբխազիայի բռնագրավման փաստը²²⁴: Հուլիսի 6-ին Վարլ. Շերվաշիձե՛ն դիմել էր Վրաստանի կառավարությանն առաջարկով՝ ԱժԽ-ում նրա ներկայացուցիչ նշանակել Ի. Ռամիշվիլուն²²⁵: Հուլիսի 11-ին ԱժԽ-ն որոշեց Աբխազիայի գործերով նախարարի պաշտոնը հանձնել Ռ. Կակուբային: Սակայն հուլիսի 17-ին նա հրաժարական տվեց, իսկ հուլիսի 19-ին ԱժԽ-ն վավերացրեց այդ դիմումը²²⁶: Վարլ. Շերվաշիձե՛ի հեռագրում ասված էր՝ «Ճարտարագետ Կակուբան չի կարող գործուղվել Թիֆլիս հանգամանքների փոփոխման հետևանքով»²²⁷: Կակուբայի հրաժարականի պատճառը կայանում էր նրանում, որ վերադառնալով Թիֆլիսից, ԱժԽ-ի բանագնացները արժանացել էին մեղադրանքների, որի հետևանքով սրվել էին հարաբերությունները նրանց միջև: Երբ Վրաստանի կառավարության համաձայնությամբ Կակուբայի թեկնածությունն առաջարկվել էր նախարարի պաշտոնում, ապա Գ. Թումանովի և Վ. Գուրջուայի ակտիվ մասնակցությամբ Գուդաուտայի և Գագրայի գավառների աբխազ բնակչության հավաքը հուլիսի 12-ին իրեն անվտանգություն էր հայտնել և պահանջել էր հետ կանչել պաշտոնից²²⁸: Հուլիսի 25-ին նրա փոխարեն նշանակվել էր գնդապետ իշխան Ռաֆայիլ Չխոտուան²²⁹:

Գեներալ Մագնիլը իր հուշերում գրում էր, քե՛ն ինքն Աբխազիայի քաղաքական և վարչական կյանքին չէր միջամտում, քանի որ այդ նպատակին ծառայում էր ԱժԽ-ում Վրաստանի ներկայացուցիչը: Գեներալը համարում էր իրեն բացարձակապես անպատրաստ քաղաքա-

²²² ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 417, վավ. N 227:

²²³ Նույն տեղում, էջ 77:

²²⁴ *История Абхазии*, с. 298.

²²⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 1-3:

²²⁶ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 56.

²²⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 13:

²²⁸ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 55-56.

²²⁹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 7, ք. 2:

կան գործունեության համար և, իր խոսքերով, ամբողջ ուշադրությունը դարձնում էր ռազմական ոլորտին²³⁰: Այս պնդումը հակասում է Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ Գ. Անջափարիձեի հեռագրին: Նա տեղեկացնում էր կառավարությանը, որ «...ընդհանրապես աննորմալ է, որ գեներալը գրեթե միշտ ինքնուրույն որոշում է բացարձակապես քաղաքական, իրավական և քաղաքացիական բնույթ ունեցող հարցեր... պետք է շատ նրբանկատ, չվիրավորելով գեներալին, սակայն միաժամանակ վճռականապես զգացնել տալ իրեն, որ նա չի կարող կատարել որևէ քայլ քաղաքացիական և, առավելապես, քաղաքական բնագավառի հարցերում առանց իմ, որպես կառավարության ներկայացուցչի, և Իսիդոր Ռամիշվիլու վավերացման...»²³¹: Մագնիկի մեկնելուց հետո գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը պահպանվում էր, որպես տեղի ռազմական իշխանությունների ղեկավարի, որն ուներ առաջնություն քաղաքացիական վարչության նկատմամբ: Այդ որվածքը հաստատում է Ժորդանիայի 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ի հեռագիրը, որն արգելում էր ԱժԽ-ին զինաթափել տեղի հույների ջոկատը, վերապահելով այդ իրավունքը միայն ռազմական իշխանությանը²³²: Գնդապետ Գ. Տուխարելին, վարելով Սուխումի 2-րդ հետևակային գնդի հրամանատարությունը, հանդիսանում էր նաև գեներալ-նահանգապետի պաշտոնակատար²³³: Միաժամանակ Աբխազիայում գործում էր քաղաքա-

²³⁰ Տե՛ս Ֆեհմեթ Պաշա Վալիով. *Մոզոնեքեթ. տոնոնոն*, 1927, թ. 63.

²³¹ "Тифлис. Председателю правительства. ...Вообще как-то ненормально, что генерал [Мазниев] почти всегда самолично разрешает вопросы чисто гражданского, правового и политического характера... нужно в очень деликатной форме, чтобы не обидеть генерала, но вместе с тем и самым решительным образом дать ему понять, чтобы ни одного шага по вопросам гражданского и, в особенности, политического характера он не делал без санкции представителя правительства в лице меня и Исидора Рамишвили... Член Национального Совета Анджапаридзе". Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, g. 2, q. 28, p. 22-26:

²³² Նույն տեղում, p. 58: Նաև՝ *Об автономии Абхазии*. — "РЕЧЬ", 6. XI. 1918: 1918 թ. սեպտեմբերին Վարլ. Շերվաշիձեն հեռագրել էր Թիֆլիս՝ բողոքով, քե գորակոչի ժամկետների սահմանման իրավունքն ուներ ԱժԽ-ն, իսկ Աբխազիայի ռազմական իշխանությունները, չգալով իր հետ համաձայնության, դրա մասին ինքնուրույն որոշում էին կայացրել, ինչը խախտում էր Աբխազիայի և Վրաստանի միջև դաշնագրի դրույթները (Տե՛ս *Зорашацар Абухагаи*. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 17. IX. 1918: Նաև՝ *Լրատու Աբխազիայի գորահավարի շուրջ*. — «ԱՇԽԱՏԱՌՈՐ», 17. IX. 1918: Նաև՝ *Хроника: В Абхазии*. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 17. IX. 1918): Վարլ. Շերվաշիձեն պահանջում էր, որ վրաց զինվորական իշխանությունը «պայմանագրի ոգուն հակառակ չը գործի» (*Աբխազիայի գործերից*. — «ՄՇԱԿ», 17. IX. 1918): Գ., թունամովը հայտնում էր, որ ԱժԽ-ի հետ հաշվի չեն նստում նաև գավառական զինվորական պարետությունները (ДЗИДЗА-РИЯ Г. А. *Очерки...*, с. 203-204):

²³³ Տե՛ս *Об автономии Абхазии*. — "РЕЧЬ", 6. XI. 1918.

ցիական վարչություն, որը սկզբից ղեկավարում էր Ս. Բասարիան, որին փոխարինեց ԱԺԽ-ի այլ անդամ՝ Ի. Մարգարիան:

Պատմաբան Ջ. Պապասքիրին գտնում է, թե ԱԺԽ-ն հանդիսանում էր «իշխանության ժամանակավոր մարմին»²³⁴: 1918 թ. հուլիսի 25-ին ԱԺԽ-ն որոշում էր կայացրել, թե անհրաժեշտ է «ստորագրություն պահանջել պետական հիմնարկությունների բոլոր աստիճանատրներից, որով նրանք պարտավորվում են ծառայել Աբխ. ժող. խոր. և նրա առաջ պատասխանատու կը լինեն որպես երկրի գերագույն օրգանի: Նրանք, որոնք անհնար կը համարեն խոստանալ այս պարտավորությունը, պետք է անմիջապես պաշտոնից հրաժարեցնեն»²³⁵: ԱԺԽ-ի անդամ Ա. Չոչուան 1918 թ. հուլիսի 31-ի նիստում, սակայն, ասում էր, թե՝ «Մենք համարում ենք Խորհուրդը երկրամասի բարձրագույն մարմին, իսկ ուրիշների համար նա հանդիսանում է ծաղրանք... զբաղվում ենք միայն նրանով, որ փոխում ենք նախագահությունը»²³⁶: 1918 թ. սեպտեմբերի 16-ին Ն. Ժորդանիայի որոշմամբ Ի. Ռամիշվիլու կարգավիճակը բարձրացվեց մինչև վրաց կառավարության ներկայացուցչի և շրջանի բոլոր իշխանություններին՝ զինվորական և քաղաքացիական՝ հանձնարարվել էր ցուցաբերել նրան ամենայն աջակցություն ու կատարել նրա կարգադրությունները²³⁷: Այս ամենով ԱԺԽ-ի դերը նվազեցվել էր մինչև ներկայացուցչական մարմնի²³⁸: Աբխազներին չհաջողվեց ստեղծել թե՛ ազգային կառավարություն, թե՛ սեփական վարչակազմ: Թիֆլիսի թե՛ լադրանքով ռուս պաշտոնյաներին հեռացնում էին և նրանց փոխարեն նշանակում էին վրացիներին²³⁹:

Քանզի «երկրորդ» ԱԺԽ-ն չէր ընտրվել, այլ նշանակվել էր, հետևապես աբխազ հասարակությունը պահանջում էր վերահաստատել նրա անդամների լիազորությունները: 1918 թ. հուլիսի 27-ի նիստում որոշվեց իրականացնել վերընտրություններ²⁴⁰: Հուլիսի 31-ին ԱԺԽ-ն հաստատեց 29 նոր անդամի լիազորությունները: Վերջիններիս թվում հայտնվեցին նաև վրացական կողմի համար ոչ ցանկալի աբխազ ազնվականները, որոնք ԱԺԽ-ի դեռ առաջին կազմում էին անդամակցում (օրինակ՝ իշխան Դ-միտրի Մարշանիան): Կատարվել էր աբխազ բնակչության լիազորների վերընտրություններ Գագրայի, Գուդաուտայի և Կոդորի

²³⁴ პაპასკირი ჯორჯ. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან 1917-1993. ნაკვეთი II. էջ 24.

²³⁵ *Աբխაզიან և ազգայնացումը*. — «ՀՈՐԻԶՈՆ», 31.VII.1918:

²³⁶ ДЗИДЗАРЯ Г. А. *Очерки...*, с. 303.

²³⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 37:

²³⁸ Նույն տեղում, ք. 22-22 շրջ: նույն տեղում գ. 38, ք. 1-1 շրջ:

²³⁹ *Տե՛ս Об абхазских делах*. — "РЕЧЬ", 15.XI.1918.

²⁴⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 83:

գավառներում: Սամուրզականում «բուլճիկյան անարխիայի» պատճառով վերընտրությունները չէին կայացել: Վերջինիս հետևանքով զգալիորեն նվազեց վրացամետների թիվը ԱԺԽ-ում: Օգոստոսի 4-ին ԱԺԽ-ն բողոքի վճիռ կայացրեց Աբխազիայում վրաց կառավարության գործելակերպի դեմ (Վրաստանի կառավարությունը, շրջանցելով ԱԺԽ-ն, կնքել էր Գերմանիայի հետ պայմանագիր, այդ երկիր արխագական ծխախոտի մենաշնորհային արտահանման մասին) և որոշեց գործուղել Թիֆլիս Վլադիմիր Շերվաշիձեին և Դմիտրի Ալանիային, ովքեր պետք է հայտնեին այդ բողոքը²⁴¹: Չկարողանալով կասեցնել այդ քայլը, սակավաթիվ վրացամետ թեր (Վարլան և Ջոտո Շերվաշիձեները, Վլադիմիր և Դմիտրի Էմուլվարիները, Յավա, Գուրջուա, Խոպերիձե) դուրս եկավ ԱԺԽ-ից: Նոր նախագահ ընտրվեց Վլադիմիր Շերվաշիձեն (պատմագրության մեջ հիշատակվում է իր երկրորդ՝ Չաչբա արխագական ազգանվան տակ)²⁴²: Վերջինիս պաշտոնակարգումը հաստատում է այն միտումը, որ արխագները շարունակում էին դիտել Շերվաշիձեների իշխանական տոհմն իբրև Աբխազիայի պետականության խորհրդանիշ:

Օգոստոսի 8-ին, հենվելով 1918 թ. փետրվարի 9-ի և հունիսի 11-ի վրաց-արխագական համաձայնագրերի վրա, ԱԺԽ-ն որոշեց ստեղծել հանձնաժողով (անդամներ՝ Ռ. Կակուբա, Վ. Գուրջուա, Ն. Խասայա, Ա. Ինալ-Իպա) Աբխազիայի Սահմանադիր (Ազգային) ժողովի ընտրությունները նախապատրաստելու համար²⁴³: Ենթադրվում էր, որ այդ մարմնի գլխավոր նպատակը պիտի լինի Աբխազիայի վերջնական կարգավիճակի և Վրաստանի հետ փոխհարաբերությունների հստակեցումը: Նույն ժամանակ Թիֆլիսում սկսեց գործել հատուկ հանձնաժողով, որի նախագահն էր արդարադատության նախարար Ծալվա Ալեքսի-Մեսխիշվիլին, իսկ արխագներից էին՝ Վրադիմիր Շերվաշիձեն և Դմիտրի Ալանիան: Հանձնաժողովի առջև դրված գլխավոր պահանջն

²⁴¹ Հասցնելով այդ բողոքը, նրանք նաև գրում էին, որ վրաց կառավարության գործելակերպը ստեղծել է «враждебное отношение населения к грузинским властям, а вместе с тем и недовольство абхазским народным советом, который не сумел, по мнению пострадавшего населения, оберечь его интересы. Для абхазского народного совета совершенно ясно, что должны быть приняты радикальные меры, чтобы излечить общую [для] Грузии и Абхазии болезнь — взаимное недоверие. Народный совет стремится к плодотворной совместной работе с грузинским правительством. Он отнюдь не желает и не допустит турецкой ориентации. Священная обязанность абхазского народного совета и грузинского правительства рассеять это крайне опасное взаимное недоверие двух братских народов и прочно укрепить полезную для обеих сторон тесную их связь». *Տե՛ս Օբ աբխազսկիս ձեալս*. — «РЕЧЬ», 15.XI.1918.

²⁴² *Борцы за Советскую власть в Абхазии*. Сухуми, 1965, с. 243-244.

²⁴³ Տե՛ս ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 67. Նաև՝ პაპასხიძის 'ხურობა. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულისა 1917-1993. ნაკვეთი II. էջ 23-24.

էր կարգավորել վրաց-աբխազական հարաբերությունները՝ ելնելով հավասարության սկզբունքից²⁴⁴։ Վրացական կողմը խուսաճանալով էր, ի նկատի ունենալով, որ Կողորիի գավառում այդ պահին գտնվում էր թուրք-«մուհաջիրական» դեսանտը։ Օգոստոսի 15-ին, դեսանտի վերացման հետ մեկտեղ, Աժխ-ի կազմը «վերանայվեց», երբ հեռացվեց նրա անդամների մի մասը՝ մեղադրվելով թուրքամետության մեջ²⁴⁵։ Թիֆլիս հղած հեռագիրը հայտնում էր, որ «այսօր՝ օգոստոսի 15-ին Աբխազական ժողովրդական խորհրդի ընդդիմությունը (իմա՝ վրացամետ թեք. - Բ.Մ.) ցրել է նրա հին կազմը, որը քիչուներում կազմակերպել էր թուրքամետ ուղղվածություն ունեցող ապստամբությունը»²⁴⁶։ Աժխ-ի անդամների վերանայված ցուցակում մնացին միայն Վրաստանի քաղաքացիություն ընդունած անձինք²⁴⁷։ Հրավիրվեցին նաև Աբխազիայի եկվոր բնակչության ներկայացուցիչները։ Այս նախապայմանը հնչել էր Թիֆլիսից, որպեսզի «վերակազմված» Աժխ-ն ճանաչում ստանա Վրաստանի կառավարության կողմից²⁴⁸։ Շրջանի ազգություններից յուրաքանչյուրը, իր ազգային խորհրդի առաջարկությամբ, ունեցավ

²⁴⁴ Стів Об автономии Абхазии. — "РЕЧЬ", 6. XI. 1918.

²⁴⁵ Այս իրադարձությունների մասին Անդրկովկասյան Հեռագրային Գործակալության միջոցով հաղորդեց երկրագործության նախարար Նոյ Խոմերիկին, որը մասնավորապես ասաց՝ «Վերջին ժամանակ աբխազ ժողովրդական խորհուրդը այնպիսի դիրք բռնեց, որ սկզբում խուսափում էր կատարել Վրաստանի հանրապետության հետ կապուած պարտաւորութիւնները։ Այդ կատարում էր քիւրք գործակալների աշխատանքի ազդեցութեան ներքոյ... Խորհրդի մէջ մտան կալուածատէրեր, որոնք անպաշտօն կերպով օգնում էին քիւրք գործակալներին, ազիտացիա էին մղում վրաց հանրապետութեան դէմ։ Խորհրդի դէմօկրատիկ տարրերը [իմա՝ վրացամետ թեք. - Բ.Մ.], տեսնելով այդ աշխատանքը, միջոցներ ձեռք առան դրա առաջն առնելու համար։ Դէռ օգ(ոստոսի) 4-ին, երբ խորհուրդը բողոքի վճիռ կայացրեց վրաց կառավարութեան [գործունէության] առթիվ... օպպոզիցիան [իմա՝ վրացամետ թեք. - Բ.Մ.], որի գլուխ կանգնած էր Վարլամ Շերվաշիձեն, դուրս եկաւ խորհրդից... և ահա օգ(ոստոսի) 15-ին օպպոզիցիան, յենունելով աբխազների զինուած ոյժերին, ցրեց հին խորհուրդը և յայտարարեց իրան Աբխազիայի ժամ[անակավոր] ազգային խորհուրդ. ընդունելով իր մէջ Աբխազիայում բնակվող ազգութիւնների ներկայացուցիչներին... Ժամ. ազգ. խորհուրդը իր գլխաւոր խնդիր դարձրեց անյապաղ գումարել լիակատար իրաւատէր ներկայացուցչական մարմին ընդ-հանուր ընտրական իրաւունքի հիմունքով, որպիսին չէր հանդիսանում հին խորհուրդը։ Ժամ. խորհուրդը կոչով դիմեց ազգաբնակութեանը... [որ] Աբխազական դէմօկրատիան դաշն կըրէց Վրաստանի հանրապետութեան հետ և ուստի ժամ[անակավոր] աբխազական խորհուրդը իր գործունէութեան ընթացքում ամբողջովին կը հետէկ այդ դաշինքին, իսկ Աբխազիայի քաղաքական վիճակը և ապագայում Վրաստանի հետ ունենալիք յարաբերութիւնները կորոշւի ժողովրդական ներկայացուցչական ժողովը» (Աբխազիա. — «ՄՇԱԿ», 22.VIII.1918)։

²⁴⁶ ЛАКОБА С. З. Абхазия после дмхх империй, с. 68.

²⁴⁷ ДЕНИКИН-ЮДЕНИЧ-ВРАНГЕЛЬ. Мемуары, с. 101.

²⁴⁸ პაპასქიძი ზუგრაბ. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან 1917-1993. ნაკვეთი II. էջ 23.

իբրև Աժխ-ի անդամ երկուական լիազոր (Յ. Գոգելաշվիլի, Պ. Գելովանի, Խ. Ավդալբեգյան, Ի. Փաշալիդի, Դ. Լուկյանով, Ա. Դեմյանով և այլք)²⁴⁹։ Այս ամենով Աժխ-ն դադարեց լինել մեկ ազգության ներկայացուցչություն։

Վրաց պատմաբանները անվերապահորեն ժխտում են Աժխ-ի ցրման մասին աբխազ հեղինակների կարծիքը²⁵⁰։ Վրացական կողմի պնդումը, թե որևէ «ցրում» չի եղել, այլ կատարվել է Աժխ-ի «վերականգնություն»²⁵¹, կարոտ է մնում հիմնավորման և շատ կասկածելի է, քանզի հակասում է մեզ հայտնի տվյալներին²⁵²։

Կա կարծիք, որ Վրաստանի կառավարությանն այդ պահին՝ ձեռնառու չէր Աբխազիայի Սահմանադիր ժողովի գումարումը, որը պետք է վերջնականապես վճռեր վրաց-աբխազական հարաբերությունների հարցը²⁵³։ Աբխազ պատմաբանների այս պնդումը որոշ չափով հաստատում է տարածաշրջանում Վրաստանի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Գ. Անջափարիձեն, որը Աբխազիայի Սահմանադիր (Ազգային) ժողովի գումարման փոխարեն առաջարկում էր «արագորեն իրականացնել մեր ցանկությունն»՝ ունենալու ներկայացուցչական մարմին [ընտրված] Աբխազիայի ամբողջ բնակչության կողմից, որը կանգ կառնի մեր տեսակետի վրա»։ Անջափարիձեն նպատակահարմար էր գտնում նաև «իրականացնել [ժողովրդական] խորհրդի և Ջեմստվոյի ընտրությունները միաժամանակ ու միավորել այս երկու հիմնարկները մեկ ընդհանուր անվանման ներքո, որը չի խոցի Աբխազիայի ազգային ինքնասիրությանը»²⁵⁴։ Այս ամենով հասկանալի է դառնում տարածայնությունների բնույթը, երբ Աժխ-ի անդամների մի մասը հույս ուներ երկրամասի ենթադրյալ Սահմանադիր ժողովում վերանայել 1918 թ.

²⁴⁹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 22։

²⁵⁰ *Разгон Второго АНС (§ 10) // История Абхазии*, с. 305.

²⁵¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 83-84։ Նրանք նաև գրում են, թե «С. Лакоба и другие историки, которые писали об этом "разгоне", никогда не ссылались на источники, т. к. их не существует» (տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. «Оккупация» Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 2.V.1991)։ Վրաց պատմաբան Ջ. Պապարիժին գրում է, թե «վրացական այդպես կոչված «զավորական բանակի» կողմից ժողովրդական խորհրդի նկատմամբ որևէ հալածանք տեղի չի ունեցել, և դա ամբողջությամբ անջատողական «պատմագրության» հերթական քաղաքական չարաշահման դրսևորումներից մեկն է» (տե՛ս პანკაძის ზეზაბ. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარმოდგენა 1917-1993. ნაკვეთი II. էջ 23)։

²⁵² Այսպիսով, 1918 թ. օգոստոսի 16-ին Գ. Անջափարիձեն, իր հերթին, հեռագրել էր Վրաստանի կառավարությանը՝ «15-го сего августа левая оппозиция абхазского народного совета при помощи вооруженных абхазцев разогнала туркофильский народный совет» (տե՛ս *Об абхазских делах*. — «РЕЧЬ», 15.XI.1918)։

²⁵³ *История Абхазии*, с. 301.

²⁵⁴ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 22-22 շրջ։

հունիսի 11-ի դաշնագիրը, իսկ Վրաստանի ներկայացուցիչները վարում էին այդ թույլ չտալու քաղաքականությունը: Նրանք ցանկանում էին ունենալ Աբխազիայում որևէ ընտրովի ներկայացուցչական մարմին, ինչով, ի լուր աշխարհի, կապացուցվեր երկրամասի բնակչության «ազատ կամքի» դրսևորումը: Այդպիսի մարմնի գոյության փաստը կարելի էր օգտագործել դիվանագիտական պայքարում Թուրքիայի, Համախմբված լեռնականների կամ ռուսական «սպիտակ» շարժման պահանջների դեմ, միաժամանակ չստեղծելով Աբխազիայում հնարավոր վտանգ Վրաստանի շահերի համար²⁵⁵: Թիֆլիսը ցանկանում էր Աբխազիայում, նրա լիիրավ խորհրդարանի փոխարեն, տեսնել զեմստվայի բնույթ կրող «խորհուրդ» և այդ պատճառով վրաց կառավարությունը շուտով մոռացության մատնեց «հունիսի 11-ի դաշնագիրը», որին ընդդիմանում էր ԱժԽ-ի անդամների զգալի մասը:

Վրաստանի գերակայության հաստատմանն Աբխազիայում նպաստեցին՝ քաղաքացիական պատերազմը, թուրքական վտանգը և աբխազ ազգայնական թևի ուղեկցությունները ոչ աբխազ տարրի իրավունքների նկատմամբ: Վրաստանի հովանու ներքո ինքնուրույն Աբխազիայի ստեղծման ծրագիրը, սակայն, ձախողվեց՝ հիմնականում երկրամասի կառավարման գործում Աբխազական ժողովրդական խորհրդի անկարող լինելու հետևանքով: Բանն այն է, որ աբխազների միջավայրում եղանակ ստեղծող ԱժԽ-ն, ի վիճակի չէղավ (հանուն արդարության նշենք, որ նման դժվարին պայմաններում չէր էլ կարող) ճիշտ կողմորոշվել և իր հայրենի երկրի համար ապահովել ավելի ցածր ներքին կարգավիճակ և հնարավորինս ավելի քիչ կախվածության մեջ հայտնվել Վրաստանից: ԱժԽ-ի պառակտվածությունը, առանձին անդամների ձեռնարկած անխոհեմ քայլերը ակամայից նպաստեցին Աբխազիան հետզհետե Վրաստանի վարչական ենթակայության տակ բերելու վրացական գործիչների ջանքերին:

²⁵⁵ 1920 թ. ԱժԽ-ի անդամ Մ. Ցագուրիան ասում էր՝ «...[ժողովրդական] խորհուրդն անհրաժեշտ էր Կենտրոնին (իմա՝ Վրաստանի կառավարությանը. - Բ. Մ.) իբրև բգատերև, քե դաշնակիցների, քե Թուրքիայի, ու նաև [լեռնականների] համադաշնության առջև ցուցադրելու համար, իբր քե [Աբխազիայում] գոյություն ունի ինքնավարություն» (տե՛ս ДЗИДЗАРІЯ Г. А. *Очерки...*, с. 302-303):

III
ՕՍՍԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԷԱՅԻ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՄՈՒՀԱԶԻՐԱԿԱՆ» ԴԵՍԱՆՏԸ

Վրաստանի կառավարության մոտ լուրջ տագնապ էր առաջացնում Թուրքիայի զավթողական նկրտումները, երբ նրա երիտթուրքական կառավարիչները, նույնիսկ կնքելով 1918 թ. հունիսի 4-ի «խաղաղության և բարեկամության մասին» պայմանագիրը, շարունակում էին նվաճողական քաղաքականությունն Աբխազիայի նկատմամբ: Դա հաստատվում է Վրաստանում գերմանական զորքերի հրամանատար Կրեսս ֆոն Կրեսսենշտայնի նամակում, որտեղ նա, հենվելով 1918 թ. հունիսի 11-ի վրաց-աբխազական դաշնագրի դրույթների վրա, ընդգծում էր Թուրքիայի պահպանելու՝ անհեթեթությունը: «Ընդդեմ այս անբասիր իրավական դրույթների, - գրում է գերմանացին, - Էսադ փաշան²⁵⁶ չի կարող վկայակոչել որոշ բարձրաստիճան անճանափորությունների հրավերին²⁵⁷: Նույնիսկ եթե չլինեք վրաց-աբխազական դաշնագիրը և հնարավոր լինեք մերժել Աբխազական ժողովրդական խորհրդի լիազորությունները, զորքերի ուղղումն Էսադ փաշայի կողմից կլինեք անօրինական, քանի որ Բաթումի պայմանագրով Թուրքիան և Վրաստանն ապրում են խաղաղության մեջ...»²⁵⁸: «Վրաստանի անկախության հռչակումը և գերմանացիների օգնությունը կփրկի մեզ թուրքերի արշավանքից...», - ասում էր Նոյ Ժորդանիան: Նա հայտնում էր, որ «...աբխազները հովանավորության խնդրանքով դիմել էին Թուրքիային և թուրքերը որոշել էին Սուխումը գրավելու նպատակով այնտեղ գործառնա ուղարկել: Երբ նրանք նախապատրաստվում էին, լուր եկավ, որ մեր զորքերը գրավեցին Սուխումն իր արվարձաններով: Այս իրադարձությունը շանթի պես ազդեց թուրքերի վրա, որոնք անպատրաստ էին այդ տեսակի նորության: Ինքնըստինքյան, նախապատրաստումը եղավ ապարդյուն և զորքերը չմեկնեցին»²⁵⁹: Ժորդանիան գրեթե կրկնել էր Բաթումի կոնֆերանսում վրաց պատվիրակության ղեկավար, ի դեպ,

²⁵⁶ Գեներալ-լեյտենանտ, Այսրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար, 1918 թ. օգոստոսի 27-ին հրամայել էր իր ենթակա ուժերին գրավել Սուխումի նավահանգիստը՝ հիմնավորելով այն բուշեիկների դեմ պայքարի անհրաժեշտությամբ (տե՛ս ԴՅԻԶԱՐԻԱ Դ. Ա. *Очерки...*, с. 206):

²⁵⁷ Հավանաբար նկատի ունի իշխաններ Ալեքսանդր Շերվաշիձեին և Տատաշ Մարջանիային:

²⁵⁸ БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 339:

²⁵⁹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 80:

ծնունդով սուխումցի Ա. Չխենկելու հեռագրի բովանդակությունը, որը հաղորդում էր՝ «Թուրքերը որոշել էին գորքեր ուղարկել Սուխումը գրավելու նպատակով և արդեն սկսել էին նախապատրաստական աշխատանքները: Սակայն շուտով տեղեկացվեցին, որ մեր գորքերը մուտք են գործել Սուխում և վտարել են բոլշևիկներին: Այս լուրը շանթի պես պարզ երկնքում ազդեց նրանց վրա, քանի որ իրադարձությունների այսպիսի զարգացման նրանք չէին սպասում և ստիպված էին հրաժարվել նախորդ մտադրությունից»²⁶⁰: Իրականում թուրքական առաջին գործածանքն արդեն հասել էր Սուխում: Ինչպես վկայում էր Վ. Ջուղելին, զեկուցելով մայիսի 29-ին ՎԱԽ-ի նախագահությանը, մինչև վրացական ջոկատի ժամանումը Սուխում թուրքերը ցամաք էին իջեցրել նավերից 200-300 զինվոր, որոնք նախապատրաստական աշխատանքներ էին իրականացնում հիմնական ուժերի ժամանման համար: «Բաթումում, հստակ տեղեկություններով, թուրքերի զիված ուժերը պատրաստ էին դեսանտավորման և, եթե մենք, - ասաց Ջուղելին, - հետ ընկնեինք մեկ շաբաթով, այնտեղ կգերիշխեին թուրքերը: Նրանց հրավիրել էին արքսազ իշխանները»: Միաժամանակ նա ճանաչում էր, թե «ժայտնի չէ դեսանտի հետաձգման ժամկետը»²⁶¹: Մինչդեռ թուրքական գործակալները և հետախույզները վխտում էին Աբխազիայում: Օչամչիրայում լրտեսություն անելու համար ձերբակալվել էր օսմանյան ծովային սպա Հասան Շաքիր Օղլին²⁶²: Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունները գլխավորապես հենվում էին Աբխազիայի ազգայնական շրջանների, հատկապես թուրքասիրական ձգտումներ ունեցող արքսազ ավատատերերի վրա:

1918 թ. ապրիլի 27-ին Ստամբուլում գաղտնի պայմանագիր էր կնքվել, որի համաձայն Այսրկովկասը ազդեցության գոտիների էր բաժանվել երկու դաշնակիցների՝ Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև²⁶³: Աբ-

²⁶⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 87.

²⁶¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 79:

²⁶² *Արտարսելու համար.* — «ՀՈՐԻՋՈՆ», 15.VIII.1918:

²⁶³ Այդ պայմանագրի գործունեության ժամկետը սահմանվել էր մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ը: Օսմանյան կողմը, սակայն, արդեն մայիս ամսին խախտել էր ձեռք բերած պայմանավորվածությունները, ներխուժելով Արևելյան Այսրկովկասի տարածքը (ՈՒՈՒՐ Դ. Բ. Նշվ. աշխ., էջ 101): 1918 թ. օգոստոսի 21-ին Բեռլինում կայգերական բանակի Գլխավոր շտաբում կայացավ խորհրդակցություն, որի մասին Վրաստանում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Կոնս Զրիդրիխ Վերներ ֆոն Շուլենբուրգը գրում էր՝ «Բոլորը եկան միահամուռ կարծիքի, որ օսմանյան մրցակցությունը պետք է լինի բացառված և բուրքերին անհրաժեշտ է չափավորել, ստիպելով նրանց հետևել նախկինում վերցրած պարտավորություններին, որոնք բխում են 1918 թ. ապրիլի 27-ի պայմանագրից: Թուրքական խոստումները որևէ զին չունեն, հետևապես մենք կարող ենք իրականացնել մեր նպատակները միայն այն դեպքում, եթե բռնագրավենք Թիֆլիս-Բաքու և Թիֆլիս-Ջուլֆա երկաթուղին» (տե՛ս *Политика Германии в Закавказье* 8

խագիան, ինչպես նաև Վրաստանը, իբրև մասնաբաժին էին տրվել կայզերական Գերմանիային: Այդ պատճառով թուրք իշխանավորները ստիպված էին քողարկել սեփական ունեցությունները և ընտրել պատմական հայրենիք վերադարձող աբխազ մուհաջիրների զինված ջոկատի տարբերակը²⁶⁴: 1918 թ. մայիսին Բաթումում մուհաջիրների լիազորները հարկադրում էին «երկրորդ» ԱԺԽ-ի պատվիրակներին թուրքական կողմի հետ բանակցություններ վարել հետևյալ հարցերով. 1) զենքի տրամադրում; 2) մուհաջիրների հայրենադարձություն; 3) Աբխազիայից ոչ աբխազական բնակչության լիովին վտարում²⁶⁵:

800 թուրք զինվոր²⁶⁶ նավակներով մեկնել էին Բաթումից՝ նպատակ ունենալով խարխիս նետել Սուխումի ափերի մոտ, սակայն փոթորիկի պատճառով չէին հասել նպատակին: 1918 թ. հունիսի 26-ի լույս 27-ի գիշերը Կոդորի գետաբերանի մոտ ցամաք իջավ «մուհաջիրների» դեսանտը, որը գլխավորում էր թուրքական բանակի գնդապետ, ծագումով աբխազ իշխան Ջամալբեկ Ամարջանը²⁶⁷: Գերմանական հյուպատոսը Ստամբուլից հաղորդում էր, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 3-րդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշայի կարգադրությամբ²⁶⁸: Զինվորները տեղակայվեցին Ա. Շերվաշիձեի Յկուրգիլ կալվածքում (թուրք.՝ Սոկրունակալե): Աբխազիայի ներքին գործերի կոմիսար Մ. Ս. Ուբիրիան համարում էր դեսանտը զուտ թուրքական, քանի որ իր տվյալներով դեսանտի կազմում մուհաջիրները չէին գերազանցում 2-3 տոկոսը: Բացի այդ, Տ. Մարջանիան և ևս 70 ազնվական իջան լեռներից ու միացան դեսանտին²⁶⁹: Հետագայում բացատրելով իր արարքը՝ Ա. Շերվաշիձեն գրում էր, որ դիմել էր օսմանյան իշխանություններին Սուխումի պաշտպանության համար թուրքական բանակում ծառայող աբխազների մի խումբ հայրենիք ուղարկելու խնդրանքով²⁷⁰, քանի որ

1918 году, с. 156-157, док. N 58): 1918 թ. ամռանն ու աշնանն Այսրկովկասին տիրապետելու համար մղվող պայքարի, Գերմանիայի և երիտթուրքական պարագլուխների միջև այդ խնդրում արկա սուր տարաձայնությունների մասին տես ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ե. Ղ. *Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա*, Եր., 1995, էջ 57-67:

²⁶⁴ Օսմանյան կողմը նույնատեսակ ռազմավարության էր դիմել նաև Դաղստանի պարագայում: Վերջինիս տարածքում 1918 թ. մայիսին ինչ-որ թուրքական զորամաս էր հայտնվել, գնդապետ Իսմայիլ Խաբին բեյի գլխավորությամբ, որը մեծամասամբ «չերքեզներից» էր բաղկացած: Տես՝ МАГОМАДОВ М. А. *Горцы Северного Кавказа и социалистическая революция*. Махачкала, 1980, с. 120-121.

²⁶⁵ ЧОЧУА А. М. Նշվ. աշխ., էջ 80:

²⁶⁶ Տես՝ *Տաճկական դեսանտ*. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 30.VI.1918: Նաև՝ *Թուրքերը բշտծ են Սուխումից*. – «ՄՇԱԿ», 2. VII. 1918:

²⁶⁷ *История Абхазии*, с. 300.

²⁶⁸ *Политика Германии в Закавказье в 1918 году*, с. 54, док. N 18.

²⁶⁹ *Абхазия*. – "СЛОВО", 4.VIII.1920.

²⁷⁰ Տես՝ "ГРУЗИЯ", 7.IX.1918.

սակավաթիվ վրացական ջոկատը²⁷¹, իր կարծիքով, իբր չէր կարող դիմակայել տեղի բոլշևիկներին²⁷²: Այս բացատրությունը չի համընկնում որոշ պատմաբանների տեսակետի հետ, թե մուհաջիրների դեսանտը պատասխան քայլ էր վրացական զորքերի կողմից Աբխազիայի զավթմանը և Մազնիսին երկրամասի գեներալ-նահանգապետ նշանակմանը²⁷³: Ըստ Մուխոմի քաղաքագլուխ Վ. Չխիկվիշվիլու, դեռ 1918 թ. փետրվարին աբխազների մի մասը մտադրություն ուներ դիմել Թուրքիայի օգնությամբ բոլշևիկների դեմ²⁷⁴: Դեսանտի ժամանման պահին բոլշևիկների ուժերն այլևս չէին սպառնում Աբխազիային, ինչը պետք է հայտնի լիներ նրա կազմակերպողներին, դա մեկ անգամ էլ հաստատում է, որ նրա հրավերը բխում էր աբխազների մի մասի թուրքամետ կողմնորոշումից, ինչպես նաև Թուրքիայի քաղաքականությունից, որն օգտագործում էր մուհաջիրներին իր նվաճողական ծրագրերի դիմակավորման համար²⁷⁵: Լյուդենդորֆը վկայում էր, որ «էնվերը և թուրքական կառավարությունն ավելի շատ մտածում էին Կովկասում սեփական համախառնական ծրագրերի իրականացման, քան Անգլիայի դեմ պատերազմելու մասին: Դրա հետևանքով մենք, գերմանացիներս, ականալից հակասության մեջ գտնվեցինք այն նպատակների հետ, ո-

²⁷¹ Մուխոմի շրջանում գտնվում էր 200 վրաց զվարդիական (տե՛ս *Բոլշևիկների արշավանքը Մուխոմի վրայ*. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 20.VI.1918):

²⁷² Մամուլը հաղորդում էր, թե «գործնասի պետն է աբխազացի իշխան» Ալեքսանդր Շերաշիձեն, որը յայտնել է, թե Տաճկաստանը իր հետ միասին զորք է ուղարկել Աբխազիան բոլշևիկներից պաշտպանելու համար» (*Տաճկական դեսանտ*. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 30.VI.1918): 1918 թ. մայիսի 9-ին Օչամչիրա Վ. Ջուղելիի ժամանման պահին Ա. Շերաշիձեն իսկույն առաջարկեց իրեն «հակաբոլշևիկյան» դաշինք կապել աբխազ իշխանների հետ: Սակայն Ջուղելին մերժեց նրան և բացարձակապես արհամարհական էր իշխանների հանդեպ, քանի որ բոլշևիկները քարոզ էին տարածում, թե նա եկել է վերականգնելու «շահագործողների» իշխանությունը (ДЖУГЕЛИ В. *Тяжелый крест: записки народоохранителя*. – «БОРЬБА», 12. XII. 1918):

²⁷³ *История Абхазии*, с. 300.

²⁷⁴ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 404:

²⁷⁵ Վրաց մամուլը արձագանքում էր այդ դեպքերին, գրելով. «Ով որ Թուրքիայի քաղաքական կեանքի պետերին ճանաչում է, նրա համար զարմանալի չպետք է լինի փաշաների նեղությունը: Թուրքիան, երևի, սկզբից որոշած է ունեցել խախտելու այն հաշտության դաշնագիրը, որ նա կնքեց մեզ հետ Բաքումում: Եւ եթե նա միշտ այժմ սիրտ չարաւ բացայայտ կերպով այդ անել, այդ բացատրում է նրա անոյժ լինելով և ոչ թե որևէ ուրիշ հանգամանքով: Նա ճարպիկությամբ էր հիստում մեր երկրում իր պրոպոկատորական ցանցը: ...Սակայն վարագոյրը յետ քաշեց... Թուրքիան մի քիչ ուշացաւ, յայտարարելով, թե դեսանտ իջեցնելու պատճառը Մուխոմի շրջանում բոլշևիկների կողմից սկսած խլրտումն է: Նա իր ուզածի պէս չկարողացաւ վերջացնել իր սկսած կատակերգությունը: Նա նախօրոք կազմակերպեց բոլշևիկների հանդէս գալը [?] և յետոյ զօրք ուղարկեց, բայց ուշացաւ. երբ նրա զօրքը Կողոր իջաւ բոլշևիկներն արդէն բռնած էին Մուխոմի շրջանից...»: «Երտուծ» (1918, N 133) քերթից արտատպված հոդվածը տես *Վրաց կեանք՝ Թուրքիան ու բոլշևիկները*. – «ՀՈՐԻԶՈՆ», 3.VII.1918:

րոնք հետապնդում էին թուրքերը...»²⁷⁶: 1918 թ. հունիսի 28-ին Վրաստանի ԱԳՆ տեղեկացրել էր գեներալ Կրեսսին Աբխազիայում վերջին իրադարձությունների մասին: Գրության մեջ շեշտվում էր, որ ԱԺԽ-ն եռանդազին բողոքում է դեսանտի փաստի վերաբերյալ, իսկ Վրաստանի կառավարությունը սատարում է իր դաշնակից Աբխազիային²⁷⁷: Դեսանտը մեծ անհանգստություն էր պատճառել գերմանական կողմին, որը մի քանի անգամ ճշտում էր թուրքերից՝ աջակցո՞ւմ է նրան Օսմանյան կայսրությունը, թե՞ զինվորները հանդիսանում են դասալիքներ թուրքական բանակից²⁷⁸: Կրեսսը մեկնել էր Բաթում, որտեղ 1918 թ. հունիսի 29-ին կայացել էին բանակցություններ նրա և թուրք զորավարներ Էսսադի ու Վեհիբի միջև: Ուստի մամուլը տեղեկացնում էր, թե «գերմանական ներկայացուցիչներն իրենց վրայ են վերցրել տաճկական բարձր հրամանատարութեան հետ բանակցութիւններ վարելու գործը»²⁷⁹: Այսպիսով ասում սեփական ռազմական հաջողություններից արբած՝ թուրքական հրամանատարությունը նախընտրում էր անգամ իր գլխավոր դաշնակցի հետ հարաբերությունների վատթարացման անապահիլ: Թուրքական կողմը կտրականապես մերժեց Աբխազիայից իրեն ենթակա զորամասի դուրս բերման մասին գերմանացիների առաջարկը²⁸⁰:

1918 թ. հուլիսի 30-ին ԱԺԽ-ի նիստում նրա անդամ Վ. Էմուլվարին ասում էր՝ «Ծագման տեսակետից մուսաջիբներն անշուշտ մեր եղբայրներն են... Նրանք ներկայացել են որպես թուրքական բանակի կանոնավոր զորամաս... Մինչ զորացրում չհայտարարվի, զինվորները չէին կարող պատերազմի ժամանակ դասալքություն կատարել Թուրքիայից: Եթե թուրքական կառավարությունը չի դիմադրում դրան, ու-

²⁷⁶ *Германские оккупанты в Грузии в 1918 году*, с. 150-151.

²⁷⁷ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*. Тифлис, 1919, док. N 187. Մամուլը գրում էր, որ «աբխազական ժողովրդ(ական) խորհուրդը դիմել է վրաց կառավարութեանը, խնդրելով օգնություն...կառավարութիւնը դիմել է գերմանական դիպլոմատիկական ներկայացուցիչներին, մասնամանջելով, որ տաճկական զորքը նորից խախտել է Վրաստանի սահմանները» (*Տաճկական դեսանտ*. - «ՀՌԻԶՈՆ», 30.VI.1918):

²⁷⁸ БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 339:

²⁷⁹ *Տաճկական դեսանտ*. - «ՀՌԻԶՈՆ», 30.VI.1918

²⁸⁰ *Политика Германии в Закавказье в 1918 году*, с. 54, док. N 18. Վրաց դիվանագետ Չ. Դ. Ավալովը, հավանաբար տեղյակ չլինելով այդ բանակցությունների մասին, նկատեցնելով վտանգը՝ ասում է. «Турецкие происки обнаружались в Абхазии... Это сравнительно мелкие угрозы, приводившие однако в неопишемое волнение некоторых из грузинских государственных мужей... легко устранялись благодаря противодействию грузинского правительства, а особенно влиянием германской миссии в Тифлисе» (АВАЛОВ З. Д. Նշվ. աշխ., էջ 112):

րեն՝ գիտակցաբար»²⁸¹։ ԱԺԽ-ի հունիսի 27-ի արտակարգ նիստում որոշվեց դեսանտի փաստը համարել զուտ քաղաքական խնդիր, որը հարկավոր է վերացնել բնակչության լայն զանգվածների համար մինիմալ վնասով։ ԱԺԽ-ն տրամադրված էր օգտագործել դիվանագիտական միջոցների ազդեցությունը և խուսափել առանց ծայրահեղ անհրաժեշտության զինված բախումներից։ Հունիսի 28-ին ԱԺԽ-ի երկու լիազոր անդամ, ինչպես նաև Ի. Ռամիշվիլին և գեմ. Մազնիևը, ժամանել էին Ցկուրգիլ և առաջարկել էին «մոտաջիրներին» 24 ժամվա ընթացքում լքել դիրքերը և մեկնել Թուրքիա։ Բանակցությունների ընթացքում թուրք սպաները զարմանք էին հայտնել ստեղծված կացության վերաբերյալ, քանի որ Աբխազիա մեկնելուց առաջ նրանց խոստացել էին պատվավոր ընդունելություն, որի փոխարեն դեսանտը հայտնվել էր վրացական զորքերի օղակում։ Տրամադրված երկու լաստամավով թուրքական ջոկատի մի մասը հունիսի 29-ին վերադարձավ Բաթում։ Ասկյարները հանձնել էին ԱԺԽ-ի ներկայացուցիչներին 180 հրացան և մեկ միլիոնից ավելի փամփուշտ։ Մազնիևը այդ ամբողջն իր գորքի ավարն էր հայտարարել, ինչն ԱԺԽ-ի հետ վեճի առարկա դարձավ²⁸²։ Նախարար Ն. Խոմերիկիի վկայությամբ՝ «...Թէև Թիւրքիան պաշտօնապէս դուրս տարաւ այդտեղից իր զօրաբաժինը, որի մի մասը սակայն մնաց և շարունակեց կազմակերպել տեղական քիւրքերին Սուխումի շրջանում։ Այդ գործի գլուխ կանգնած է յայտնի կալուածատէր Տ[ատաշ] Մարշանիան, որի [Զգերդա] կալուածքում ապաստան գտան քիւրքերի զինված հրոսակախմբերը։ Վերջին շաբաթները այդ հրոսակախմբերի մօտ էին գալիս օգնական զօրախմբեր Թիւրքիայից նաւակներով»²⁸³։ Մոտաջիրների նոր խմբերը բերել էին շուրջ 1000 հրացան և մեծ թվով զինամթերք, որը բաժանում էին տեղի աբխազ բնակչությանը²⁸⁴։ Սուխումի Հայոց շրջանային ազգային խորհրդի նախագահ Խ. Ավդալբեգյանը հետևյալ կերպ էր նկարագրում հիշյալ դեպքերը՝ «Դեռ Տրապիզոնի ու Բաթումի բանակցութիւնների ժամանակ մի քանի արխազ խոշոր կալուածատէր իշխաններ աշխատում էին որևէ ճանապարհով Աբխազիան Թուրքիայի ձեռքը գցել։ Այդ պահանջում էր նրանց դասակարգային շահը։ Դիպլոմատիական քայլերից զատ նրանք Աբխազիա բերեցին շատ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք, սպաներ ու զինորներ։ Այս շարժմանը դեմ էր աբխազ գիտացիութիւնը։ Իսկ երկրի ազգաբնակչութեան 50 տոկոսը կազմող յոյների, հայերի և մինգրելների մասին խօսք անգամ լինել չէր կարող։ Բարեբաղդաբար

²⁸¹ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 81։

²⁸² Նույն տեղում. էջ 416-417, վավ. N 227։

²⁸³ *Աբխազիա*. – «ՄՇԱԿ», 22.VIII. 1918։

²⁸⁴ ЧОЧУА А. М. Նշվ. աշխ., էջ 81։

Գերմանիան դեմ գնաց Թիւրքիայի այս ոտնձգութիւններին և պահանջեց ետ կանչել թիւրքական զօրքն և յանձնել զէնքերը Վրաստանին: Իր այս պահանջն անմիջապէս իրագործելու համար Գերմանիան զօրագունդ ուղարկեց Սուխում²⁸⁵: Թիւրքերը պաշտօնապէս զէնքերը յանձնեցին և հեռացան Աբխազիայից, բայց անպաշտօն կերպով նրանք մնացին և խոշոր կալուածատէր Մարշանիայի ղեկավարութեամբ շարունակեցին պատրաստել ներքին շարժում, որը պայթեց Կոդորի գաւառի մահմեդական արքիսպաների շրջանում»²⁸⁶: Իրավիճակը ԱԺԽ-ի նախագահության և վրացական զորքերի հրամանատարության կողմից դիտվում էր որպէս սպառնալի: ԱԺԽ-ի անդամները, սակայն, հավանություն չտվեցին Մագնիկի առաջարկին՝ անմիջապէս գրոհել թշնամուն և փոխարենը հանդես եկան հաշտարար ծրագրով՝ առաջարկելով զինված մոտաջիւրներին վերադառնալու Թուրքիա: Կոդորի գաւառ մեկնեց ԱԺԽ-ի լիազոր պատվիրակություն (Գ. Ջուխբայա, Ա. Չուկբար, Զ. Գիցբա, Վ. Գուրջուա, Ս. Բասարիա, Ա. Չոչուա)²⁸⁷: Բանակցությունները, արքիսպական ավանդույթի համաձայն, ընթանում էին հրապարակայնորեն և այդ նպատակով Մոկվա գյուղում հայտարարվել էր արքիսպ բնակչության հավաքը: Լսելով կողմերի փաստարկները ժողովուրդը պետք է կայացներ վերջնական վճիռը: Մոտաջիւրները տեղաբնիկ արքիսպներից պահանջում էին միացյալ ուժերով երկրամասից վտարել ոչ արքիսպ բնակչությանը²⁸⁸: Հավաքը տևեց 3 օր: Կողմերից ոչ մեկին չհաջողվեց ապացուցել իր փաստերի իսկությունը: Որոշվել էր հանդիպել նաև չորրորդ օրը: Վրաց զինվորականների՝ Մագնիկի և Տուխարելու համբերությունը, սակայն, սպառվել էր և ըստ Վարլ. Շերվաշիձեի, «զորքերը մեկնեցին Կոդորի գաւառ թուրքական արկածախնդրությանը վերջ տալու համար»²⁸⁹: Մոտաջիւրների դեմ հավաքած ուժերը բաղկացած էին վրաց զվարդիականներից, կազակներից²⁹⁰, գերմանացիներից²⁹¹, հույն²⁹² և մեզրել աշխարհագորայիններ-

²⁸⁵ Իրականում առաջին գերմանական զորամասը ժամանել էր Օչամչիրա 1918 թ. մայիսի 25-ին: Տես Գոցոյա Յօորջօ. Նախարարական խորհուրդի շրջադրությունները 1917-1918 թթ. // խորհուրդի փառաբանություն, Վրաստանի Կոմունիստական կուսակցության կողմից, 1998, թ. 360.

²⁸⁶ ԱԺԽԱԲԷԳԵԱՆ Խ. Վրաստանը և Աբխազիան. - «ՄՇԱԿ», 28. III.1919:

²⁸⁷ ԿՕԿՄԱ Ա. Մ. Նշվ. աշխ., էջ 82:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 83:

²⁸⁹ *Абхазия*. - "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 5. IX.1918.

²⁹⁰ Գ. Անջափարիձեն հաղորդում էր Ն. Ժորդանիային, որ Մագնիկը հաջող է գործում հիմնականում շնորհիվ իրեն միացած վաթսուհին Կուրանի կազակների: Տես ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 24-26: Ջուխբայա բաղկացած էր 600 զինվորից, որոնց հրամանատարն էր գնդապետ Մորոզովը (КОЗЛОВ А. И. *Борьба трудящихся Черноморья за власть Советов (1917-1920 гг.)*. Ростов-на-Дону, 1972, с. 71).

րից: Կարծես հայերն այդ գործում մասնակցություն չեն ունեցել: Աբա-
րա Արմյանակայա գյուղի բնակիչները, սակայն, գրում էին Վ. Չխիկ-
վիշվիլուն, որ «թուրքական դեսանտի օրերին մենք [իմա՝ հայերս - Բ.
Մ.] ամեն կերպ աջակցում էինք մեր շրջանում գործող զորամասե-
րին...»²⁹³:

Վրացական զինվորական հրամանատարության ենթակա ուժերը
1918 թ. օգոստոսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը ջախջախեցին «մուհաֆիրնե-
րին»: Օգոստոսի 26-ին Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչ
Գ. Անջափարիձեն կազմել էր զեկուցագիր, որտեղ մասնավորապես
ասված է՝ «...Աբխազ ագրարիաների արկածախնդրությունը թուրքա-
կան դեսանտի հետ մեկտեղ գրեթե վերացվել է: Մեր զորամասերով
շրջափակված աբխազները, թվով 700 մարդ, փորձեցին ճեղքել օղակը
Մոկվիի մենաստանի մոտ, որը զբաղեցված էր երկու գնդացիներով
զինված մեր 50 զվարդիականներով: Չնայած թուրքերի ահեղ գրոհնե-
րին, մահ նոճակներով, որոնք տևեցին երեկոյան ժամը 11-ից մինչև հա-
ջորդ օրվա ժամը 9-ը, մեր ռազմաճակատը ոչ միայն չէր քայքայվել,
այլև հակահարձակման անցած զվարդիականները թշնամուն մատնե-
ցին փախուստի... Այս դեպքերից հետո հակառակորդի կողմից բացա-
հայտ ելույթներ չեն եղել, հավանաբար նրա փոքրաթիվ խմբերը ցրվել
են անտառներով: Ինչպես հաստատում է գործողությունների անմիջա-
կան ղեկավար՝ դիվիզիայի շտաբի պետ [գնդապետ Տուխարելին], հա-
կառակորդը չի կարող դուրս գալ օղակից, որը ստեղծել են մեր զորքերը
և, որը հաստատում կերպով սեղմվում է: ...Պետք է սպասել, որ սննդից
և ռազմական հանդերձանքից զրկված հակառակորդը մի քանի օրից
կհանձնվի...»²⁹⁴: 1918 թ. սեպտեմբերի 2-ին Վարլ. Շերվաշիձեն կազմել

²⁹³ 1918 թ. մայիսի 14-ին ՎԱՍ-ը առաջարկել էր գերմանիայի կառավարության
ներկայացուցիչներին ժամանակավոր բողոքել իր ենթակայության տակ նախկինում
ռուսական զբաղման մեջ գտնվող գերմանացի զինվորներին. հանձնարարելով նրանց
պայքարել «անարխիայի» դեմ (*Германские оккупанты в Грузии в 1918 году*, с. 8.
Գյւրջւլի Վեբեր, Նախարարական Նախարար-Պրոկուրոր Գործադրություն (1917 Վոյս
Մարտ - 1918 Վոյս Մարտ) // խորհրդի Լիբերալիզմ, Վրացական 9. Թոմսոն,
2002, թ. 32. Զգացմունքներ Լիբերալ. խորհրդի Լիբերալիզմ Լիբերալիզմ Լիբերալիզմ
Լիբերալիզմ Լիբերալիզմ Լիբերալիզմ Լիբերալիզմ (1914 - 1918 ՎՎ.) // խորհրդի
Լիբերալիզմ, Վրացական 11. Թոմսոն, 2004, թ. 166): Մոխտում գտնվում էր գեր-
մանացիների փոքրաթիվ զորամաս լեյտենանտ Փոն Պալենի հրամանատարությամբ
(БАКРАДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 339): Նաև տես *Մոխտում* - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 7.VI. 1918:

²⁹² Տեղի 200 զինված իռլանդացիների ֆոկալը գլխավորում էր Համբր Պապանդուպուրն,
որը մեծ ծառայություններ էր մատուցել վրաց իշխանություններին (ДЗИДЗАРЯ Г. А.
Очерки..., с. 169):

²⁹³ Տես ГАМАХАРИЯ Д. - ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 91:

²⁹⁴ «Тифлис. Председателю правительства. Телефонграмма. Из Сухума. 26-го
августа 1918 г. ...Авантюра абхазских аграриев с турецким десантом почти ливки-

էր մի գրութիւն և նկարագրել հիշյալ իրադարձութիւնները: Նա գրում է, որ «առշավի ընթացքում Տուխարելու հրամանատարութեամբ կանոնավոր զորամասերը չկարողացան առնականութիւն հակառակորդի հետ: Թուրք չետնիկների թիվը հասնում էր շուրջ հազարի: Միայն Կարմիր գվարդիայի փոքրաթիվ ջոկատները բախվեցին թուրքերի հետ: Մոկվիի մենաստանում 60 հոգանոց ջոկատը, [Լ.Լ.] Տումարկինի հրամանատարութեամբ, արիւթեամբ ետ մղեց թշնամու ուժերի բազում գրոհները, որը զգալի գերազանցում էր նրանց թվով: Նույն կերպ դրսևորեց իրեն երկրորդը՝ [Սամսոն] Գլոնթիի հրամանատարութեամբ, Աշինազմախ բարձունքի պաշտպանութեան պահին: Նույն ժամանակ մոտակայքում և խորը թիկունքում գտնվող կանոնավոր զորքերը, չգտնելով շփում թուրքերի հետ, զբաղվում էին խաղաղ բնակչության զանգվածային ձերբակալութիւններով և [տների] հրկիզումներով: Ներկա ժամանակ Մուխու-մի բանտը լեփ լեցուն է Կողորի գավառի խաղաղ աբխազներով, ովքեր իբրև ռազմագերիներ են նշված շտաբի ցուցակներում: Հրկիզումները շարունակվում են մինչև վերջին պահը՝ չնայած շտաբի բազում հավաստիացումներին, թէ հրկիզումները կատարում են զազազած անկարգ զինվորները... օգոստոսի 31-ին Ջգերդա գյուղում դարձյալ հրկիզվել է 7 տուն...»²⁹⁵: Կոտուլ գյուղում ղեկազգվել էր Ս. Բասարիայի հայրական տունը²⁹⁶: Այս առթիվ Անջափարիձեն հաղորդում էր, որ «հաստատվել է ապստամբության պարագլուխների տների և այլ ունեցվածքի ղեկազումը, որոշ մասը ձերբակալված է»²⁹⁷: ...Չհաջողվեց...

дирована, окружённые со всех сторон нашими частями абхазцы в количестве 700 человек попытались прорвать фронт у Моквского монастыря, который был занят нашими народогвардейцами в количестве 50 человек при двух пулеметах. Не смотря на ожесточённые атаки турок вооружённых гранатами, которые длились с 11-ти вечера до 9-ти часов следующего утра, фронт не только не был прорван, но напротив перешедшие в контратаку гвардейцы обратили их в бегство... После этого случая открытых выступлений со стороны неприятеля не было, очевидно они рассыпались маленькими группами по лесам. Как утверждает нач. штаба дивизии [полковник Тухарели], лично руководивший этой операцией, противник нигде не может выйти из того круга в котором он замкнут нашими войсками и который постоянно сужается... Нужно ожидать, что через несколько дней противник лишённый продовольствия и боевого снаряжения сдастся... Член Национального Совета Анджапаридзе". Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 27, ք. 27-29: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Սամուրզակյանի Բեդիա գյուղում վերջին 60 ասկարներն ընկել էին Վ. Ջուղելու ջոկատի ձեռքը (ДЖУГЕЛИ В. Тяжелый крест: записки народогвардейца. — "БОРЬБА", 26. X. 1919):

²⁹⁵ *Абхазия*. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 5. IX. 1918.

²⁹⁶ БАСАРИЯ С. П. *Избранные произведения*, с. 11.

²⁹⁷ Դեսանտի կազմակերպման մեղսորդներով քննության մեջ էր գտնվում 13 անձ՝ Ալեքսանդր Շերվաշիձեն, Տատաշ Մարշանիան, Տակոյ Յվիժբան, Խակի Ավիժբան, Մեջիդ Բազափը, Միսոն Բասարիան, Կեզվա Կիտուր, Խաբիդա Աշուրան, Կարաման Աշուրան և այլք (ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1938, ց. 1, գ. 278, ք. 21): Դեսանտին աջակցության մեջ կասկածյալները ոչ միայն ձերբակալվում էին, այլ նաև վտարվում էին երկրամասից և,

գերծ մնալ որոշ միջադեպերից: Գեներալ Մազնիկի հրամանով դեպի Կողոր ուղղված կազակները իրենց նախաձեռնությամբ դրսևորեցին խաղաղ բնակչության նկատմամբ այնպիսի դաժանություն, որ Ալիխանովի²⁹⁸ ժամանակները կատակ են թվում: Տեղեկացվելով, որ բնակչությունը ենթարկվում է թալանի, իսկ կանայք բռնաբարության այն անձանց կողմից, որոնք խուսափում են հանդիպել հակառակորդին, ես պահանջ դրեցի դուրս բերել կազակներին այս շրջանից, ինչն անմիջապես կատարվեց: Նրանք բոլորն ուղղվեցին դեպի Տուապսե...»²⁹⁹:

Եթե քաղաքական ընդդիմադիրների նկատմամբ պատժամիջոցներն իրականացվում էին վրացական ներկայացուցիչների և Աբխա-

բստ Ն. Խոմենիկիի, «Իլլիրաստր մասին [Աժ-Ն-ն] արգելեց ապրել Աբխազիայում» (*Աբխազիա*. – «ՄՇԱԿ», 22.VIII. 1918): Ի դեպ, աբխազական սովորությանը իրավունքում հիմնական պատժամիջոցներից մեկն էր հանցագործին հայրենի երկրից վտարման ավանդույթը (КРЫЛОВ А. Б. Նշվ. աշխ., էջ 52): Վրաստանի ղեկավարությանը հղած հեռագրում Աժ-Ն-ի անդամ Վ. Գուրջուան հաղորդում էր, որ «Дмитрий Маршания с самого возникновения турецкой авантюры по убеждению совета принимал активное участие, но данных для предания его суду у совета не имеется. Нахождение его в округе народный совет нашел опасным и потому выслал на время военного положения» (ՎԿԳՊԱ, ֆ. 1861, г. 2, գ. 27, ր. 40):

²⁹⁸ Գեներալ Դ. Ալիխանով-Ավարացի, ճնշում էր հեղափոխական շարժումը վրացաբնակ զավառներում: Ընկվալ Ալեքսանդրապոլում վրիժառու Մարտիրոս Չարոխյանի ձեռքից, որպես Նախիջևանում 1905 թ. հայերի կոտորածների կազմակերպիչ:

²⁹⁹ «...Подтверждены уничтожения дом[ов] и прочее имущества главарей восстания, некоторые арестованы. ...Казак, посланный в сторону Кодор ген. Мазниевым, по своей личной инициативе проявил такую жестокость по отношению к мирному населению, что времена Алиханова [Аварского] кажутся шуткой. Узнав о том, что население подвергается ограблению, женщины изнасилованию со стороны лиц, которые уклоняются против неприятеля, я потребовал вывода казаков из этого района, что было немедленно исполнено. Они все направлены в сторону Туапсе...» (из телефонограммы Анджапаридзе, 26.VIII. 1918 г. – Б. М.). Տե՛ս ՎԿԳՊԱ, ֆ. 1861, г. 2, գ. 27, ր. 28-29: Վ. Շերվաշիճեն չի տեղեկացնում կազակների մասին ի տարբերություն Ս. Բասարիայի, որը գրում է. րե նրանք «վրացիների ձեռքով զինված սկսեցին թալանել և անայացնել աբխազների տները» (БАСАРИЯ С. *Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении*, с. 95): Աժ-Ն-ի անդամները վրաց զինվորական հրամանատարությանը պատասխանատվության էին կանչում, ասելով, որ «...Делом их (Мазниев, Тухарели) было снаряжение экспедиционного отряда из кубанских казаков, бежавших от большевиков, греков и местного мингрельского населения в Кодорский уезд для борьбы с турецким десантом. Надо заметить, что все население Кодорского уезда (за исключением одного села, да и то не по своей воле) относилось явно отрицательно к авантюре этого десанта, во главе которого стояли абхазские дворяне... Этот отряд по своей жестокости и бесчеловечности превзошел деятельность печальной памяти царского генерала Алиханова [Аварского], так, например, казаки этого отряда врывались в мирные абхазские деревни, забирая все мало-мальски ценное, совершая насилия над женщинами. Другая часть отряда, под непосредственным наблюдением Тухарели, была занята разрушением бомбами домов тех лиц, на которых кто-либо доносил. Аналогичные насилия были произведены в Гудаутском уезде...» («СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 6. X. 1919):

զիայում նրանց դաշնակիցների համատեղ ջանքերով, ապա զորքերի հիշյալ վարքագիծը բնակչության նկատմամբ առաջացնում էր ԱԺԽ-ի «վրացամետ» քնի բողոքը: «Կառավարական զորքերի կողմից տների հրկիզումը... որևէ կերպ չի կարող արդարացվել՝ ոչ բնակչության առջև, ոչ էլ պետական տեսակետից, առավելապես, երբ հրկիզվում են տները և ոչնչացվում է այն անձանց ունեցվածքը, ովքեր բացարձակապես առնչություն չունեն թուրքական արկածախնդրության հետ», - հաղորդում էր Վարլ. Շերվաշիձեն 1918 թ. սեպտեմբերի 2-ին Թիֆլիսում գտնվող Ռ. Չխոտուային՝ Վրաստանի կառավարությանը և Ազգային խորհրդին տեղյակ պահելու նպատակով: «Վստահ եմ, որ տների հրկիզումները և անմեղ մարդկանց զանգվածային ձերբակալությունները, - չարունակում է նա, - չեն կարող առաջացնել բնակչության մոտ որևէ վստահություն պետական իշխանության նկատմամբ, հակառակը՝... - դա հեշտությամբ զանգվածները կմղի դեպի թուրքերի շարքերը: Առավելապես դրությունը վատթարանում է և մթնոլորտը թանձրանում է այն պատճառով, որ ռազմական իշխանություններն ամենուր ներշնչում են բնակչությանը, որ... իրենք ենթարկվում են [Աբխազական ժողովրդական] խորհրդին և գործում են կատարելով նրա հրամանները: Այդ ամենը... ժողովրդական զանգվածները սկսում են ընկալել որպես թշնամական բռնության ակտ Վրացական հանրապետության կառավարության կողմից ուղղված Աբխազիայի նվաճմանը, և, որ այդ հարցում կառավարությանն աջակցում է Աբխազական խորհուրդը: Հետևապես հրկիզումների և զանգվածային ձերբակալությունների մասին ռազմական իշխանությունների հանձնարարությունները հարվածում են կառավարության հեղինակությանը... Եթե մենք բնակչությանը հանգստացնելու համար վճռական միջոցների չդիմենք, ապա հավերժ կկորցնենք ժողովրդին, իսկ թշնամությունը և չարությունը դեռ երկար ժամանակ կլինի, այնուամենայնիվ, աբխազների և վրացիների այս սերնդի միջև»³⁰⁰: Վարլ. Շերվաշիձեն տեղեկացնում էր, որ «դատախազական հսկողության կարգով, մեր կողմից իրականացվում է հրկիզողներին և թալաններին մասնակից հանցագործ անձանց օրինական պատասխանատվության կանչումը...»³⁰¹: Վարլ. Շերվաշիձեն առաջարկում էր դիմել արագ ու վճռական միջոցների՝ 1) անհապաղ ազատել կալանավայրերից ռազմագերիներ կոչեցյալ խաղաղ աբխազներին; 2) պետության կողմից լիովին փոխհատուցել կառավարական զորքերի ձեռքով պատճառած բոլոր վնասները: Վարլ. Շերվաշիձեի վճռական գանգատն ունեցավ անմիջական հետևանք, քանի որ սեպտեմբերի 3-ին

³⁰⁰ Абхазия. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 5. IX. 1918.

³⁰¹ Նույն տեղում:

Վրաստանի կառավարության նիստում լսվեց Ռ. Չխտուռայի զեկույցը և որոշվեց գործուղել Աբխազիա արտակարգ հանձնաժողով զեներալ Թոփուրիայի գլխավորությամբ: Նրա կազմի մեջ ընդգրկվել էին, բացի ԱժԽ-ի երեք անդամից, նաև արդարադատության, ներքին գործերի և ռազմական նախարարությունների պաշտոնյաները: Հանձնաժողովին հանձնարարվել էր քննել Վարլ. Շերվաշիձեի կողմից թվարկված բոլոր հանգամանքները և որոշել հասցված վնասի չափը³⁰²: 1918 թ. դեկտեմբերի 17-ին կառավարությունը լսելով ներքին գործերի նախարարի զեկույցը, որոշեց. «Կողորի շրջանում մեր ջոկատների կողմից հասցված վնասի մասին գործը վերցնելով արտակարգ հանձնաժողովից հանձնել արդարադատության նախարարությանը՝ հետագա քննության համար»³⁰³: Տևական լուրջությունից հետո Վրաստանի կառավարությունը դարձյալ վերադարձավ այս հարցին և 1919 թ. մարտի 25-ին որոշեց վերսկսել քննությունը, այժմ առաջարկելով նորընտիր «երրորդ» ԱժԽ-ին, ստեղծելով սեփական հանձնաժողով, վերջնականորեն ճշտել հասցված վնասի չափը: Սուխումի շրջանի տուժած բնակիչների հայցերը բավարարելու նպատակով ՆԳ նախարարությանը հատկացվել էր 500 հազար ռուբլի³⁰⁴: ԱժԽ-ի անդամները, անդրադառնալով հիշյալ դեպքերին, գրում էին Վրաստանի վարչապետին՝ «Քանի որ այս բոլոր բռնությունները կատարվում էին վրացական կառավարության անունից, ապա աբխազական զանգվածներում ձևավորվել է վրացիների մասին կարծիք, ինչպես բռնաբարիչների և ստրկացնողների... Այդ պահից սկսվում է Աբխազիայի ողբերգությունը»³⁰⁵: Վրաց մամուլն արձանագրում էր. «Ափխազների դժգոհությունն և Վրաստանի պրեստիժի վարկաբեկման գլխաւոր պատճառը մենք ենք: Մենք մեր անտակտությունը, փողոցային խուժանավարությունը և կատարեալ պետական անընդունականությունը մի քանի ամսւայ ընթացքում կորցրեցինք ափխազների բազմադարեան բարեկամությունը և նրանց սրտներում թշնամությունը արմատներ ձգեցինք»³⁰⁶: Այսպիսով, քաղաքական պայքարը Աբխազիայում ձեռք էր բերում նաև ազգային երանգավորում:

³⁰² ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 37, ք. 12:

³⁰³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 25.

³⁰⁴ Действия Правительства Грузии. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 30.III.1919.

³⁰⁵ «СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 6. X. 1919.

³⁰⁶ «საქართველო»-ի երրորդ արտատպված հոդվածը տես *Աբխազիան և Վրաստանը*. — «ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԽՈՐ», 19. VIII. 1919:

Վերացնելով Սուխումի շրջանին սպառնացող բուրբակյան և բուլշևիկյան վտանգը, վրացական զորքերը շարժվեցին դեպի մերձծովյան հյուսիսային շրջաններ: Ըստ իրազեկ աղբյուրների, «վրաց կառավարութիւնը ամեն կերպ աշխատում է տիրապետել ծովափին՝ մինչև Տուապսե՝ այստեղ վերաբնակեցնելու համար սակաւահող վրացի գիւղացիներին»³⁰⁷: 1918 թ. հունիսի 24-ին ԱժԽ-ն, վրացական կառավարության առաջարկությամբ³⁰⁸, որոշում կայացրեց Սոչի-Գագրայի և Տուապսեի շրջանները զբաղեցնելու անհրաժեշտության մասին³⁰⁹: Փաստաթղթի ընդունմանը նախորդող իրադարձությունների մասին հուշեր է թողել Ս. Բասարիան. նա նշում է, թե երբ վրացական բանակը արդեն մոտենում էր Տուապսեին, ֆոն Կրետսը այդ քայլի անօրինականության մասին զգուշացրեց Վրաստանի կառավարությանը³¹⁰: Այդ իսկ պատճառով վրացական իշխանությունները պահանջեցին ԱժԽ-ից, որ Տուապսեն հայտարարվի Աբխազիայի սահման, ինչը կարդարացներ Վրաստանի ուղեծրությունները Ռուսաստանի Սևծովյան նահանգի նկատմամբ³¹¹: Վրաստանի կառավարության քաղաքականությունը Ռուսաստանի հարավում հզորացած «Սպիտակ շարժման» հետ ընդհարման խթան դարձավ: Վերլուծելով վրացական զորքերի ծովափնյա արշավի պատճառները՝ Ա. Դենիկինը գրում էր. «Թուրք-գերմանական բռնագրավման ժամանակ Վրաստանի իդներն ուղղվեցին դեպի Սևծովյան նահանգը... Առիթը եղավ պայքարը բուլշևիկների դեմ, երաշխավորությունը՝ գերմանացիների համաձայնությունը և աջակցությունը, որոնք հաստատվել էին Ադլերում»: 1918 թ. աշնանը սրվեցին Վրաս-

³⁰⁷ *Դրուրիներ Սոչիում*. - «ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ», 5. X. 1918:

³⁰⁸ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 37, ք. 1-2:

³⁰⁹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 415, վավ. N 226:

³¹⁰ БАСАРИЯ С. *Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении*, с. 92.

³¹¹ 1919 թ. մարտի 14-ին Փարիզի վեհաժողովում վրացական պատվիրակությունը տարածել էր մի «Հուշագիր», որը պահանջում էր Վրաստանի տահման ճանաչել Տուապսեից 14 կմ դեպի հարավ գտնվող Մակոպսե գետը: Տե՛ս *Меморандум представленный мирной конференцией делегацией Грузинской республики и карта Грузии*. — СГ, 13.IV.1991. Նաև՝ «ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ», 17.IV.1919: «Ոչ միայն Տուապսեում, այլև Սոչիում վրացիների գտնվելու համար որևէ կարիք չկար»,- համարում էր վրաց դիվանագետ Չ. Դ. Ավալովը (АВАЛОВ 3. Д. Նշվ. աշխ., էջ 197):

տանի կառավարության և «սպիտակ» Կամավորական բանակի հրամանատարության հակասությունները ենթադրյալ վրաց-ռուսական սահմանի շուրջ³¹²: Նույն ժամանակ պարզ դարձավ, որ Թուրքիայի հովանավորության ներքո Ադրբեջանի և հյուսիսկովկասյան լեռնականների համադաշնության ստեղծելու մտահոգացումը ձախողվել է³¹³: Թուրք-մուհաջիրական դեսանտի անհաջողությունից հետո հակավրացական ընդդիմությունը և Թուրքիայի օգնությանն ապավինող արխագ զործիչները հիասթափվեցին և Աբխազիայի ապագայի նկատմամբ իրենց հույսերը կապեցին «Սպիտակ շարժման» հետ: «Ոչ քիչ արխագներ, սպաներ և հեծյալներ, գաղտնի հեռացան Աբխազիայից և համարեցին գեմ. Դենիկինի Կամավորական բանակի շարքերը...»³¹⁴: 1918 թ. սեպտեմբերին Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ Ե. Գեգեճկորին Սոչիից հաղորդում էր Ժողդանիային, որ Կամավորական բանակի հրամատարության մոտ մեկնել էր արխագների պատվիրակություն՝ հայտարարությամբ, որ վրացական կառավարությունը բռնաբարում է իրենց կամքը, թալետ նրանք ողջ ոգով Ռուսաստանի հետ են³¹⁵: «Կայնա խնդրի հոգեբանական կողմը: Աբխագները տեսնում են, որ առաջ վրացիք ևս, իրենց նման, Ռուսաստանի պարզ հպատակներ էին, որ՝ քաղաքացիական-իրաական, և ազգային տեսակետից առաջ որևէ տարբերություն չկար նրանց մեջ, այն ինչ 1918-ից սկսած... մեկը իշխող տարր է դարձել, միսը՝ ստորադաս: Այդ պարագային, մտածում են արխագ ղեկավարները, ի՞նչ հարկ և առաւելութիւն՝ վրացիների նման մի

³¹² «Բարեկամական հարաբերությունները, հաստատված մեր և վրացիների միջև, կտրուկ փոխվեցին Տուրայսեն մեր վերահսկողության տակ վերցնելուց հետո», - գրում է ռուս գեներալ Լուկոմսկին (ЛУКОМСКИЙ А. С. Из воспоминаний // В сб.: АРХИВ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ. Том VI. Берлин. 1922, с. 103): Ինչպես նաև «Կամավորական բանակում Վրաստանի դեմ աներևակայելի ատելություն է աճում: ...Բանակի ստորին խաւերում այդ ատելությունը զորանում է այն լուրերի եռանդուն տարածումով, ըստ որոնց, իբր թէ, Վրաստանում բոլոր բուսները հալածանքի են ենթարկված» (տե՛ս Կամավորական բանակի վերաբերմունքը դեպի վրաց հանրապետությունը. - «ԱՇԽԱՏԱՆՈՐ», 28. XI. 1918):

³¹³ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 30, ք. 12: Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականների շրջանում քարոզչություն էր ծավալում հատուկ գործուղված քուրթական սպա Իզգեբը իր գործակալներով: «Հենվելով կրոնի վրա, քուրթերը նախատեսել էին Լեռնականների միության և Ադրբեջանի միավորումը: Այդ դաշինքը կնքվել է 1918 թ. հոկտեմբերին», - գեկուցում էր Փարիզ ֆրանսիական գիմնորական առաքելության ղեկավար գեղապետ Շարդինեն (ԱՎԵՏԻՍՍՅԱՆ Հ. Նշվ. աշխ., էջ 331):

³¹⁴ Տե՛ս ДАНИЛОВ С. Трагедия абхазского народа (Вестник Института по изучению истории и культуры СССР. N 1. Мюнхен, 1951) // В сб.: Материалы по истории Абхазии. Вып. 1. Сухуми, 1990, с. 9.

³¹⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, ք. 38-40:

փոքր ազգի ենթարկուիլ, ավելի լաւ չէ՞ անմիջապէս ռուս տիրապետութեան ենթարկուիլ...»³¹⁶:

Վրաստանի և «սպիտակների» միջև հակասությունները կարգավորելու նպատակով 1918 թ. սեպտեմբերի 25-26-ին Եկատերինոդարում տեղի ունեցան բանակցություններ Կամավորական բանակի հրամանատարության (Ալեքսեն, Դենիկին, Ռոմանովսկի, Դրազոմիրով, Լուկոմսկի, Շուկին), Կուբանի կառավարության անդամների (Բիչ, Վորոբյով) և վրաց բանագնացների (Գեգենկորի, Մազնիկ) միջև: Ռուսական կողմը պահանջում էր իր վերահսկողությանը համծնել Սոչին և Գագրան³¹⁷: «Սպիտակ» հրամանատարությունը համարում էր, որ Վրաս-

³¹⁶ ԱԲԵՂԵԱՆ Ա. *Անդրկովկասի փոքր ազգությունները*. – «ՀԱՅՐԵՆԻԺ», 1929, մարտ, էջ 95: Հետագայում Բարումից Եկատերինոդար էր տեղափոխվել նաև Ա. Շերվաշիձեն: Ուշագրավ է, որ դա առիթ տվեց ԱՖԽ-ի անդամ Դ. Գուլիային համոզես զալ Սովխուի սոցիալ-դեմոկրատական մամուլում «Иуда Абхазии» հոդվածով, որտեղ հեղինակը մեղադրում էր Շերվաշիձեն և նրա կողմնակիցներին անսկզբունքայնության մեջ («НАШЕ СЛОВО», 21.VI.1919): Եթե 1918 թ. մայիսին Բարումում այդ արխազ թեր փնտրում էր Թուրքիայի հովանավորությունը, ապա նրա պարտվելուց հետո՝ Դենիկինին հղած նամակում նրանք ասում էին՝ «Կովկասի ժողովուրդների միջև արխազները պատկանում են նրանց, ովքեր սրտանց նվիրված են Կամավորական բանակին և Ռուսաստանին: Եւ մենք չենք տեսնում մեկ ուրիշին, բացի քեզանից, որը կարող է օգնություն ցուցաբերել մեր Աբխազիայի ազատագրման համար...» (В Абхазии. – «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 16. VII.1919): 1919 թ. փետրվարին «սպիտակների» առաջնապետն Եկատերինոդարից վրացական զորքերը նահանջեցին մինչև Բզիբ գետը՝ զիջելով Սոչին, Ալեքը և Գագրան: Աբխազիա էր գործուղվել Կամավորական բանակի գնդապետ Նախարբե Մարջանիան գաղտնի առաքելությանը՝ կազմակերպել ապստամբություն վրացիների դեմ (КОЗЛОВ А. И. Նշվ. աշխ., էջ 80): Սակայն Կովկասում Բրիտանական ռազմական միսիայի պահանջով կանխվեց «սպիտակների» հարձակումը Սովխուի ուղղությամբ: Տես «Меморандум» Добровольческой армии английскому командованию по поводу взятия Момотинского с Грузией. – «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 5. IV.1919.

³¹⁷ Ըստ 1918 թ. օգոստոսի 27-ի «Ռուս-գերմանական հավելյալ պայմանագրի»՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը համաձայնվում էր, որ «...Գերմանիան ճանաչի Վրաստանը որպես ինքնուրույն պետական կառույցվածք» (*Документы внешней политики СССР*. Т. 1-й. М., 1957, с. 443): Սակայն հստակ սահմաններ չէին գծվել և Վրաստանի կառավարությունն իր «Ակտով» որոշել էր նրանց ժամանակավոր կառույցները: Իմանալով դա, Վ. Շուկինը և Ն. Վորոբյովը պահանջում էին, որ Աբխազիան և չրնդգրվի Վրաստանի Հանրապետության մեջ, քանի որ, նրանց ասելով, արխազները ցանկանում էին լինել Ռուսաստանի կազմում: Գեն. Ալեքսենը, սակայն, նկատի ունենալով 1918 թ. հունիսի 11-ի վրաց-արխազական դաշնագիրը, ի վերջո համաձայն եղավ բողոքել Վրաստանի կառավարության հայեցողությանն Աբխազիայի կարգավիճակի հարցը (*Документы и материалы...*, с. 391-414): Հետագուողներն ուշադրություն են դարձնում Ն. Վորոբյովի գրքույկին «О неосновательности притязаний грузин на Сухумский округ (Абхазия)». Ростов-на-Дону, 1919»: Նաև տես *Материалы по истории Абхазии*. Вып. 1. Сухуми, 1990. Այս աշխատությունը վրաց հեղինակներն անվանում են՝ կեղծարար (МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Из истории взаимоотношений...*, с. 19. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. – ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 88), իսկ նրա հակավրացական տեսակետները մեջբերում են արխազ պատմաբանները (*История Абхазии*, с.

տանը որևէ իրավունք չունեի տիրելու Սուխումի շրջանին: Բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք³¹⁸:

Աբխազիայի կարգավիճակի շուրջ հակասությունների լարումը բերեց մի իրադարձության, որի վերաբերյալ եղած տեղեկությունները հակասական են: 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ի երեկոյան ԱԺԽ-ի որոշ անդամների (Գ. Էմուխվարի, Յ. Գոգելաշվիլի, Ի. Փաշալիդի, Պ. Գելովանի) ներկայությամբ Վարլ. Շերվաշիձեն ուղիղ հեռախոսակապով հաղորդել էր Թիֆլիս, որ Կամավորական բանակի հրամանատարության դրդմամբ մի խումբ ԱԺԽ-ի նախկին անդամներից, Ի. Մարգանիայի և Ռ. Չխոտուայի գլխավորությամբ, քաղաքական հեղաշրջման փորձ էին կատարել: Վարլ. Շերվաշիձեն, իր գործընկերների համաձայնությամբ, առաջարկում էր Վրաստանի կառավարությանը լուծարել ԱԺԽ-ն և «մինչև իրական ժողովրդական ներկայացուցչության գումարումը... ժամանակավոր նշանակել կառավարական իշխանությամբ լիազորված շրջանային կոմիսար... որը եռանդուն կերպով պետք է հաստատի պետական կարգը վարչական կառավարման ասպարեզում»: Բացի այդ «ալեքսեևականների նախաձեռնող խումբը (իմա՝ «հակավրացական» ընդդիմությունը. - Բ. Մ.) պետք է վճռականապես և հուսալի մեկուսացվի, քանի որ ազատության մեջ գտնվելը կարող է ստեղծել...

304-305. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. *Очерки...*, с. 68-69): Այնինչ Վորոբյովը ասում էր, որ չէր պաշտպանի աբխազներին, եթե չհամարեր Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև առավելապես հարմար սահման Ինգուր գետը (*Документы и материалы...*, с. 413):

³¹⁸ Ձ. Դ. Ավալովը համարում էր, որ բանակցությունների ժամանակ Գեգեևկոթին և Մազեիլը, հավակնելով Սոչիի շրջանին, պաշտպանում էին անարդար սկզբունքներ (АВАЛОВ З. Д. Նշվ. աշխ., էջ 198): Վրաց ներկայացուցիչների անգիջում դիրքորոշումը պայմանավորված էր Գերմանիայի աջակցությամբ, որի վկայություններից մեկն է Կովկասում գերմանական կազմերական առաքելությանն առընթեր տեղեկատվական բյուրոյի պետ պրոֆեսոր Է. Յուզմաների հայտարարությունը: «Ռուսական Կամավորական բանակի ղեկավար գեմ. Ալեքսեևի սպառնալիքները, - ասում էր գերմանացին, - Վրաստանի համար անվճառ են, քանի որ հարձակման դեպքում գերմանական զորքերը, պայմանավորվածությունների համաձայն, կկանգնեն Վրացական հանրապետության սահմանների պաշտպանությանը, իսկ ուկրաինական զորքերը կհարվածեն գեմ. Ալեքսեևի բանակի բիկունքին» ("КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 5.X.1918): Է. Լյուդեղորոֆը վկայում էր, որ գերմանացիների և Կամավորական բանակի միջև հակասությունները - չլուսխային Կովկասում, ստիպեցին իրեն միջնորդել Գերմանիայի կանցլերի առջև Վրաստանի ցանկությունները բավարարելու նպատակով (*Германские оккупанты в Грузии в 1918 году*, с. 153-154): Դիտորդները գտնում էին՝ «Стремление любой ценой удерживать Сухумский округ заставило продвинуть грузинские войска на север в Черно-морскую губернию и создать заслон, тем более, что близкое соседство "великодержавных" сил питало в Абхазии отнюдь не прогрузинские симпатии. В Сухумском округе были созданы условия, при которых может существовать и работать только "революционный" народный совет, а всякий иной подлежал разгону, как гнездо "контрреволюции" и "туркофилов»» (КАЗАНСКИЙ М. *Очерки Закавказья*. - "НА-РОДНОЕ ЗНАМЯ", 23. III.1919):

պայմաններ այլ արկածախնդրության համար»: ԱժԽ-ի նախագահը խնդրում էր «համծնարարական տալ շտաբին վճռական միջոցների դիմելու համար»³¹⁹: Վարլ. Շերվաշիձեի հաղորդումը հաստատում էր 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Սուխումի ջոկատի շտաբի պետ Տուխարելին, որը հեռագրով զեկուցում էր կառավարությանը՝ «Շրջանային կոմիսարը և այլ անձինք կազմակերպել էին զինված ելույթ՝ Աբխազական ժողովրդական խորհրդի դեմ, որի նպատակն էր փոխել նրա կազմը և բերել դեկավարության պետությանը (իմա՝ Վրաստանին. - Բ. Մ.) թշնամացնող վերաբերվող տարրերին: Եռանդուն կերպով իրականացված միջոցների շնորհիվ կոմիսարը և այդ անձանց որոշ մասը ձերբակալված է և ճամփվել է Թիֆլիս»³²⁰: Հոկտեմբերի 10-ին Վրաստանի կառավարությունը լսեց Ժորդանիայի հաղորդումն Աբխազիայում տեղի ունեցածի մասին: Վարչապետը մասնավորապես ասաց. «Կառավարությունը վաղուց տեղեկություններ ուներ, որ ԱժԽ-ի անդամների որոշ մասը, հիմնականում կալվածատերեր, կանգնելով ԱժԽ-ի և Սուխումի շրջանի բնակչության շահերի դավաճանության ճանապարհին, միշտ ձգտում էին հասնել, կալվածատերերի շահերից բխող, օտարերկրյա միջամտությանն արխագ ժողովրդի և ամբողջ պետության (իմա՝ Վրաստանի. - Բ. Մ.) գործերին՝ սկզբից Թուրքիայի, ապա Ալեքսեևի բանակի կողմից: Վերջին ժամանակ այդ խմբի խիզախությունը հասավ նրան, որ շրջանային կոմիսար Մարգանիայի և Աբխազիայի գործերով նախարար գեղապետ Չխտուուայի գլխավորությամբ մտածել էր իրականացնել քաղաքական հեղաշրջում գորահավաքելով տեղի զինված ուժը՝ արխազական հեծյալ հարյուրյակը և միլիցիան, շրջապատելով Աբխազական ժողովրդական խորհրդի շենքը և մուտքի մոտ տեղադրելով զնդացիներ, ներս էին բերել զինված մարդկանց»³²¹: Ժորդանիայի հաղորդման հիմնական դրույթները դարձան կառավարական որոշման նախաբանը, որին հաջորդում էր. «...Նկատի ունենալով, որ արխազական ժողովրդական խորհրդի անդամների ընտրութիւնները չեն արտայայտել արխագ ժողովրդի իսկական կամքը՝ [կառավարությունը] որոշեց. 1) Ցրած համարել արխազական ժող. խորհրդի ներկայ կազմը և նոր ընտրութիւններ նշանակել ընդհանուր ընտրական իրաւունքի հիման վրայ; 2) Ընտրութիւնների համար կազմել մի կենտրոնական ընտրական յանձնաժողով՝ Վարլամ Շերաշիձեից, Իսիդոր Ռամիշվիլուց, Վասիլի Գուրջուայից, դոկտ. [Իվան] Պաշայիդից և Գեորգ Շանշիկից, որպիսի յանձնաժողովին իրաւունք է տրոււմ ընտրել իր նախագահին և գործակցութեան հրաւիրել իր օգտակար համարած անձերի; 3) Մինչև

³¹⁹ ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 37, ք. 64-69:

³²⁰ Նույն տեղում, գ. 28, ք. 60:

³²¹ "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 12. X.1918.

աբխազական նոր ժող. խորհրդի ընտրութիւնը՝ ժամանակաւորապէս Սուխումի շրջանի կոմիսար նշանակել Բենիամին Չխիկիշիլուն, սրան ենթարկել Սուխումի շրջանի բոլոր իշխանութիւնները. իսկ մինչև այս վերջինի տեղ հասնելը զինուորական ու քաղաքացիական իշխանութիւնը յանձնել Սուխումի զօրախմբի սպայակոյտի պետ Թուխարեւուն; 4) Աբխազիայի գործերի նախարար գնդապետ Չխոտուայի լիազօրութիւնները վերջացած համարել և այդ պաշտօնը ժամանակաւորապէս յանձնել ներքին գործերի նախարարին; 5) Աբխազիայի ժող. խորհրդի կայքի և դիւանի պահպանումը յանձնել յիշեալ կենտրոնական ընտրական յանձնաժողովին, որպէսզի փոխանցեն նոր ժողովրդական խորհրդին»³²²:

Այս ամենը հերքելով, ընդդիմադիր կողմը հաղորդում էր, որ 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին կայացավ ԱԺԽ-ի բուռն նիստ, որի ընթացքում Դ. Աւանիան, Ս. Աշխացական և այլք պահանջում էին վերականգնել օգոստոսի 15-ին մանղաւտներից զրկված ԱԺԽ-ի նախկին անդամների լիազօրութիւնները³²³: Արդարացնելով հեռացվածներին, Աշխացական ասում էր՝ «Գոյություն ունեցող կարգը այլևս չի կարող շարունակվել: Թուրքամետոյան մասին խոսակցութիւնները տխմարութիւն են և խաբէբայութիւն: Եթէ նույնը շարունակվի, ժողովուրդը իրականում կընտրի ցանկացած այլ կողմնորոշում, ոչ միայն թուրքական՝ նույնիսկ սատանայական, միայն փրկվի նվաճողներից»³²⁴: Նա նաև առաջ էր քաշել Վարլ. Շերվաշիձէի գլխավորած նախագահութեան անվտանգութիւն հայտնելու հարցը³²⁵: Մեծամասնութիւնը՝ 20 ձայն, այդ առաջարկութեան օգտին էր քվեարկել, դեմ՝ 9-ը³²⁶: Սակայն Շերվաշիձէն հայտարարեց ընդմիջում և վերսկսեց նիստը վրացական ժողովրդական գվարդիայի զինվորների հրավերից հետո: «Լոռիիդի նախագահը, - գրում է Մ. Թարնավան, - առաջ էր քաշել ընդդիմութեան կողմից վտանգի և պետութեան դավաճանութեան հարցը... Թեպետ այս նիստում կտրուկ միջոցներ չէին կիրառվել... դրա փոխարեն նույն զիշերը կամ հաջորդ օրը... այս պատգամավորները ձերբակալվել էին»³²⁷: Հոկտեմբերի 10-ին Սուխումի զբոսարանում հավաքվել էին ցուցարարներ, որոնց առջև, դատապարտելով ռազմական իշխանութիւնների կամա-

³²² Տե՛ս *Աբխազիայում՝ Կառավարութեան հաղորդագրութիւն*. - «ՀՈՐԻԶՈՆ», 13. X.1918: Նաև՝ *Կառավարական հաղորդագրութիւն*. - «ՄԵԼԿ», 13. X.1918: Նաև՝ *Կառավարութեան որոշումները Աբխազիայի ժող. խորհ. մասին*. - «ԱԵԼՍԱՍԻՈՐ», 13. X.1918:

³²³ *История Абхазии*, с. 306.

³²⁴ Նույն տեղում, էջ 307:

³²⁵ ԱԺԽ-ի նախագահի պաշտօնին ընդդիմութիւնից հավակնում էր Ս. Աշխացական (Տե՛ս ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Формирование...*, с. 304):

³²⁶ *Об абхазских делах*. - «РЕЧЬ», 20. XI.1918.

³²⁷ ГАМАХАРИЯ Д. - ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 85:

յականությունները, կտրուկ ճառով ելույթ էր ունեցել քահանա Գ. Թումանովը: Ցույցը ցրվել էր բռնի ուժով³²⁸: Հոկտեմբերի 15-ին Տուխարեյին զեկուցում էր Թիֆլիս՝ «Սադրիչները ձգտում են բարձրացնել ազգային ապստամբության դրոշը և նրանց ձեռքակալման նպատակով քաղաքը հսկվում է սպայական պարեկներով: Ձերբակալությունները հաջող են ընթանում»³²⁹: Կալանքի վերցված Ս. Աշխաջավան, Ի. Մարգանիան, Դ. Ալանիան, Գ. Աջամովը, Գ. Թումանովը, Վլադիմիր Շերվաշիձեն և նրա եղբայրը՝ ճանաչված նկարիչ Ալեքսեյը, ինչպես նաև Սուխում քաղաքի միլիցիայի պետ Մ. Շլատտերը՝ թվով 16 մարդ բանտարկվել էին Թիֆլիսի Մեթեխի բանտում³³⁰: Տուխարելու կարգադրությամբ ձերբակալվել էին տեղի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահ Դմիտրի Լուկյանովը և նրա տեղակալ Ալեքսանդր Դեմյանովը, ըստ 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Վրաստանի կառավարությանը հղած բողոքի՝ առանց որևէ բացատրության³³¹: Հոկտեմբերի 14-ին նրանք մեղադրվել էին անհաջող հեղաշրջմանը մասնակցելու մեջ³³²: Հարուցված գործի տրամաբանությունն անխուսափելի էր դարձնում ԱժԽ-ի ռուս անդամների ձերբակալումը, քանի որ դավադիրները մեղադրվում էին Կամավորական բանակի հետ հանցավոր կապ ունենալու մեջ³³³: Ինչպես հետևում է Տուխարելու զեկուցագրից, Չխտտուան մեկնել էր Փոթի և տեղի զինվորական պարետին հանձնարարվել էր կալանավորել նրան³³⁴: Գլխավոր ամբաստանյալը «սպիտակ» դաշնակիցների մոտ ապաստան գտնելու փոխարեն մեկնել էր ճիշտ հակառակ ուղղությամբ: Ուշագրավ

³²⁸ ДЗИДЗАРИЯ Г. А. *Формирование...*, с. 305.

³²⁹ "Тифлис. Телеграмма. Военному министру. Из Сухума. 15-го октября 1918 г. Город охраняется офицерскими патрулями с целью ареста провокаторов стремящихся поднять знамя национального восстания. Аресты проходят успешно... Полковник Тухарели". Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 63:

³³⁰ Տե՛ս *Об автономии Абхазии*. — "РЕЧЬ", 6. XI. 1918. Նաև՝ *История Абхазии*, с. 306.

³³¹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 64: Մամուլը հաղորդում էր, որ Մեթեխում երեք շաբաթյա կալանքից հետո Դ. Լուկյանովը ազատ էր արձակվել, վերադառնալով Սուխում, սակայն, դարձյալ ձերբակալվել էր և արստրվել էր Վրաստանից: Վ. Չիխիվիշվիլու այդ հանձնարարության պատճառներն անհայտ էին մնացել հասարակության համար (*По Кавказу: Сухум*. — "НАРОДНОЕ ЗНАМЯ", 24. I. 1919):

³³² ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 71-72, 74:

³³³ Այս առումով հարկ է նաև նշել, որ հետագայում Ի. Մարգանիան և ամբաստանյալներից մի մասն անդամակցել էր Կոմունիստական կուսակցությանը (*Борцы за Советскую власть в Абхазии*, с. 167, 241-242): Ինչ վերաբերում է Դեմյանովին, ապա լինելով «երրորդ» ԱժԽ-ի անդամ, նա փորձում էր կասեցնել Աբխազիայի տարածքում Կամավորական բանակի դեմ ուղղված պաշտոնական քարոզչությունը, որի համար էլ 1919 թ. նոյեմբերին գրկվել էր մանդատից և այնուհետև վտարվել Վրաստանից (Տե՛ս "СЛОВО", 27.VII.1920):

³³⁴ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 63:

է, որ նրան կալանքի վերցնելու կարգադրությունը միայն հոկտեմբերի 15-ին էր տրվել: Ինչպես հետևում է 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին Վրաստանի կառավարությանը հղած Չխոտուայի բացատրագրից, Սուխումում հոկտեմբերի 7-9-ը, իր գտնվելու պահին, որևէ բռնություն ԱԺԽ-ի նկատմամբ չի եղել: Կամավորական բանակի հետ կապը նա համարում էր մոզոնած: «Ես պնդում եմ, - գրում էր Չխոտուան, - որ ոչ միայն երբեք չեմ վարել որևէ բանակցություններ և չեմ ունեցել որևէ գործ այս բանակի մասնակիցների հետ, այլև բազմիցս հայտնել եմ վնասակար ազդեցության մասին, որն առաջանում է մեր դեմոկրատական հանրապետության հետ նրանց հարևանությունից, ապա ընդհանրապես պատկերացում չունեն ինչպիսի առնչություն կարող է ունենալ այս բանակն Աբխազական ժողովրդական խորհրդի հետ»³³⁵: Նախապես հայտնի էր, որ Չխոտուան դժգոհ էր Աբխազիայում ստեղծված կացությունից և դրա մասին ինքը տեղեկացնում էր Վրաստանի կառավարությանը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին հղած դիմումում: «Եթե աբխազ ժողովուրդը կապել է իր ճակատագիրը վրաց ժողովրդի հետ, - գրում էր նախարարը, - ապա Վրացական կառավարության հետ ունեցած հարաբերություններում պետք է մշակել այնպիսի պայմաններ, որոնք կլինեն պարզ ու հստակ և ապագայում տարբեր մեկնաբանությունների ու քյուրիմացությունների առիթ չեն տա: Չնայած [1918 թ. հունիսի 11-ի] դաշնագրի պայմաններին, այստեղ իմ նշանակման առաջին օրից իրավիճակը քիչ է փոխվել, քանի որ առանձին գերատեսչություններ, որոշ հիմնարկների պաշտոնյաներ շարունակում են մայել Աբխազիային ոչ թե որպես Վրացական հանրապետության կազմում ինքնավարության, այլ ինչպես նրա գավառի»³³⁶: Այս հարցում առաջացել էր ջրբաժան նրա և Վարլ. Շերվաշիձեի միջև: Վերջինս բացեիքաց հայտարարում էր, որ Աբխազիան Վրաստանի գավառն է՝ օժտված զեմստվայական ինքնակառավարման իրավունքով³³⁷: Չխոտուան պահանջում էր, որ ոչ մի սկզբունքային հարց, առավելապես տնտեսական և քաղաքական ոլորտներին վերաբերող, չվճռվեր շրջանցելով Աբխազիայի գործերով նախարարին և առանց ԱԺԽ-ի վավերացման: Չխոտուան, համարելով իրեն Վրաստանի կառավարության առջև աբխազ ժողովրդի շահերի պաշտպան, գտնում էր, որ իր հետ հաշվի չնստելը նշանակում էր մույն կերպ վերաբերվել ԱԺԽ-ին, որի հետևանքով կխախտվի դաշնագիրը Վրաստանի և Աբխազիայի միջև: Դիմումի բովանդակությունը վկայում է Չխոտուայի և Վրաստանի կառավարության միջև առաջա-

³³⁵ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 53, 71:

³³⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1863, ց. 1, գ. 707, ք. 1:

³³⁷ Стен Об абхазских делах. — "РЕЧБ", 15.XI.1918. Այդ հարցի շուրջ ծագած բանավեճերի մասին տե՛ս ստորև, V բաժնում:

ցած տարածայնությունների մասին: Նույնը հաստատում է անստորագիր բանաձևը, որը հավանորեն պատկանում է վարչապետ Ժորդանիային և կարգադրում է՝ «Սպասել Աբխազիայի գործերով նոր մախարարի նշանակման և այնուհետև տեղյակ պահել բոլոր գերատեսչություններին, որ Աբխազիային վերաբերող որևէ փաստաթղթի ընթացք չտրվի առանց նրա գործերով զբաղվող մախարարի եզրակացության»³³⁸: Չխոտուայի պաշտոնագրկման հետ մեկտեղ վերացվել էր Աբխազիայի գործերի պատասխանատու մախարարի պաշտոնը, ինչը հակասում էր 1918 թ. հունիսի 11-ի դաշնագրի երրորդ կետին: Այդ ինստիտուտի գործառույթների կատարումը հանձնարարվել էր Վրաստանի ՆԳՆ-ին: 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին ՆԳ փոխմախարար Գ. Մախարաձեն, օժտված լինելով արտակարգ լիազորություններով, գործուղվել էր Սուխումի շրջան³³⁹:

Այս վայրիվերումների վերլուծությունը բերում է այն եզրահանգման, որ Սուխումի շրջանում որևէ զինված հեղաշրջման փորձ 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին տեղի չի ունեցել: Վրաստանի կառավարությանը հղած Ռուսական շրջանային ազգային խորհրդի հեռագրում ասված էր միայն ԱԺԽ-ի մախարախության վերընտրության փորձի մասին³⁴⁰: Այսպիսով ԱԺԽ-ի ներսում «վրացամետ» և «հակավրացական» բների միջև տարածայնությունները բերեցին նրա՝ վրացամետ ղեկավարությանը փոխելու փորձին, ինչը հարմար պատրվակ ծառայեց ԱԺԽ-ն լուծարելու համար: Լրացուցիչ հանգամանքները ավելացվել էին հետազայում, ԱԺԽ-ի արձակման փաստը հիմնավոր դարձնելու համար³⁴¹: Կարևոր վկայություն է թողել Վ. Ջուդեիին, որը 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին գրանցել էր օրագրում, որ Սուխումում որևէ «ապստամբություն» չի եղել³⁴²:

³³⁸ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1863, ց. 1, գ. 1184, ք. 1-12քջ:

³³⁹ Նույն տեղում, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 69:

³⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 71-72, 74:

³⁴¹ Ոմն, որը ներկայանում է «Свидетель» ծածկանվան տակ, լինելով դեպքերի ակնադատ և, ինչպես երևում է շարադրանքից, բավականաչափ իրազեկ անձնավորություն, գրում է. «Совершенно определено можно утверждать, что Варл. Шервашидзе и его единомышленники строили свою политику на том, что они, как социал-дем. меньшевики, найдут поддержку себе в лице министров грузинского правительства с.-д. меньшевиков, что в виду их партийной с ними связи грузинское правительство будет им во всем доверять и на них опираться, и что следовательно, пользуясь таким положением, они останутся у власти». St'u Об абхазских делах. — «РЕЧЬ», 20. XI.1919.

³⁴² «Ездил в Сухум. Там произошло "восстание" абхазцев. Конечно никакого восстания не было, но повидимому часть реакционно настроенных абхазцев замышляла выступление. И из этой мухи постарались создать слона!...». St'u ДЖУГЕ-ЛИ В. Тяжелый крест: записки народогвардейца. — «БОРЬБА», 12.XII.1919.

Ի տարբերություն վրաց պատմաբանների, ովքեր անվերապահորեն ճանաչում են Վրաստանի կառավարության պաշտոնական որոշումներում հնչած փաստերի ճշմարտությունը³⁴³, արխագ հետազոտողները ԱժԽ-ի աշխատանքի կասեցումը մեկնաբանում են Արխագիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների վերանայումն արգելելու ձգտմամբ³⁴⁴: Մենք, սակայն, կարծում ենք, որ ԱժԽ-ի լուծարման բուն պատճառն ընտրությունների մասին մոր օրենքի շուրջ ծագած վեճն էր: Գ. Անջափարիձեն դեռ 1918 թ. օգոստոսին տրտմում էր, թե ԱժԽ-ի «կազմի փոփոխումից և բուրքասերների հեռացվելուց հետո դարձյալ չհաջողվեց ստիպել նրա անդամներին՝ մշակելու ընտրությունների մասին կանոնակարգը»³⁴⁵: Վրացական կողմը պահանջում էր վերընտրել ԱժԽ-ն և համալրել նրա մոր կազմը համամասնական ներկայացուցչությամբ՝ համընդհանուր, հավասար, ուղղակի ու գաղտնի քվեարկությամբ, ինչն առաջին հայացքից արդարացի էր: Արխագական կողմը, սակայն, դեմ էր դրան, քանզի այդ պարագայում ընտրելու և ընտրվելու իրավունք էր ստանում Արխագիայի եկվոր բնակչությունը: Այսինքն՝ «դեմոկրատական» ընտրությունների արդյունքում արխագները, կամա թե ակամա, կորցնում էին ճնշող մեծամասնությունն ԱժԽ-ում³⁴⁶: Այս-

³⁴³ Տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 22. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 85-86: Նաև՝ პაპასქიორი 'ხურაბ. ნარკვევები თანამედროვე აზნახეთის ისტორიული წარსულიდან 1917-1993. ნაკვეთი II. էջ 27-28.

³⁴⁴ Разгон Второго АНС (§10) // История Абхазии, с. 305-306.

³⁴⁵ ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 22-22 շրջ:

³⁴⁶ Զգուտմը արհեստական մեթոդներով ապահովել արխագական մեծամասնությունն ընտրվել մարմիններում արտահայտվեց նաև ԽՍՀՄ-ի կազմալուծման շեմին: Նոր (ոչ խորհրդային, կամ «դեմոկրատական») ընտրական օրենսդրության կիրառման պարագայում մինչև 18 տոկոս հազիվ հասնող արխագ բնակչության թեկնածուները բնականաբար չէին կարող մրցակցել այլ ազգությունների՝ առաջին հերթին Արխագիայի ազգաբնակչության 46 տոկոսը կազմող վրաց համայնքի ներկայացուցիչների հետ: Այնուհետև, 1991 թ. Արխագիայի Գերագույն խորհրդի մոր կազմը համալրվել էր «քվոտային» սկզբունքով: Այն պարագայում, երբ արխագները խորհրդարանում զբաղեցրել էին 28 արոտ (մանդատների ընդհանուր ծավալի 43 տոկոսը), վրացական համայնքին հատկացվել էր 26 պատգամավորական մանդատ, ինչպես նաև 11 տեղ իմնականում բաժին էր հասել ուսու և հայազգի ներկայացուցիչներին: Տե՛ս ЗБЕРЕВ А. Этнические конфликты на Кавказе (1988-1994 гг.) // В сб.: Спорные границы на Кавказе. М., 1996, с. 47. Նաև՝ ГОСАДЗЕ Г. Главные аспекты межэтнических отношений в Грузии // В сб.: Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. Мерленд (США), 1997, с. 133. Նաև՝ ГАДЖИЕВ К. С. Геополитика Кавказа. М., 2001, с. 160. Նաև՝ МИТЯЕВ В. Г. Грузино-абхазский конфликт и гражданская война в Западной Грузии // В сб.: Грузия: проблемы и перспективы развития. Т. 2-й (Российский институт стратегических исследований). М., 2002, с. 50. Նաև՝ СУЛИЦКАЯ Т. И. Грузино-абхазский конфликт. — «ВОСТОК», 1996, N 6, с. 42. Նաև՝ АКАБА Н. Абхазия: после затянувшейся зимы. — СГ,

տեղ կարևորվում է արխագ բնակչության թվաքանակի հարցը, որի մասին 1910-ական թթ. վերաբերող ճշգրիտ տեղեկությունները բացակայում են: Այդ և հաջորդ 1920-ական թթ. առաջին կեսի բացը փաստում է նաև Ն. Լակոբան՝ շեշտելով, որ «Աբխազիայի բնակչության կանոնավոր վիճակագրությունը մեզ մոտ բացակայում է»³⁴⁷: Գաղտնիք չէ, որ խնդրի կապակցությամբ արխագական և վրացական գիտական ու քաղաքական շրջանակների մոտեցումներն իրարամերձ են հատկապես այս հարցում: Աբխազները պնդում են, որ իրենց հայրենիքում վրացական էթնիկ տարրերն այդ ժամանակաշրջանում կազմել են բնակչության չնչին տոկոսը, և նրանց թվաքանակի զգալի աճը վերագրում են հատկապես խորհրդային իշխանության տարիներին տեղի ունեցած նախատակապաց վերաբնակեցմանը: Ըստ 1897 թ. մարդահամարի՝ Աբխազիայի բնակչության մեջ արխազները կազմում էին 55,3 տոկոս, իսկ 1926 թ. նրանց մասնաբաժինը կրճատվել էր մինչև 26,4 տոկոս³⁴⁸: Պատմաբան Ա. Մենթեշաշվիլին, մեջբերելով 1917 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրությունը՝ 42,1 տոկոս է արձանագրում վրացիների (այդ թվում նաև մեզրել, սվան և լազ բնակչության) թվաքանակը Աբխազիայում, իսկ արխազների թվաքանակը նվազեցնում է մինչև 21,4 տոկոսի³⁴⁹: «Էրթորա» օրաթերթը, սակայն, պնդում էր, թե Աբխազիայում մեզրելները կազմում են 50 տոկոս, իսկ արխազները՝ 30 տոկոս³⁵⁰: Ինչպես երևում է, այդ թվերը ակներևորեն հակասում են առաջին միութենական մարդահամարի տվյալներին, որը վրաց հեղինակները համարում են սկզբնական, քանզի այն պաշտոնապես փաստում է վրաց բնակչության թվաքանակի առաջնությունը (31,8 տոկոս)³⁵¹: Ըստ Տ. Շամբայի և Ա. Նեպրոշինի 1918 թ. Աբխազիայում եկվորների թիվն արդեն հավասարվել էր տեղաբնիկ արխազների թվի հետ³⁵²: Այնուամենայնիվ պարզ է, որ հետագոտվող շրջանում արխագ բնակչությունն այլ ազդությունների նկատմամբ, լավագույն պարագայում, հարաբերական

23.V.1992. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. *Абхазия: наступил ли Весна "после затянувшейся зимы"*. - Տե՛ս նույն օրաթերթը 18.VI.1992.

³⁴⁷ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 206:

³⁴⁸ Տե՛ս *История Абхазии*, с. 209. Նաև՝ СКАКОВ А. Ю. *Абхазия: социально-демографические проблемы, экономика, политика* // В сб.: *Грузия: проблемы и перспективы развития*. Т. 2-й. М., 2002, с. 132.

³⁴⁹ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Из истории взаимоотношений..., с. 19.

³⁵⁰ «Երթորա» թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Абхазский вопрос*. - "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 25.VII. 1919. Այնինչ, միութենական մարդահամարը 1926 թվականին 22 տոկոս էր արձանագրել մեզրելների թվաքանակը Աբխազիայում: Տե՛ս *Население Закавказья (Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. Издание ЗакЦСУ)*. Тифлис, 1928, с. XI.

³⁵¹ ТОТАДЗЕ А. *Население Абхазии. Осетины в Грузии*. Тб., 1994, с. 13.

³⁵² ШАМБА Т. М. - НЕПРОШИН А. Ю. Նշվ. աշխ., էջ 83:

մեծամասնությունն էր կազմում³⁵³: «Երկրորդ» ԱԺԽ-ն համալրված էր հիմնականում արխագ ազգության անդամներով, ովքեր լիազորվում էին ազգակից տղամարդկանց հավաքներում՝ բաց քվեարկությամբ, ինչը վրաց կառավարական շրջանակները համարում էին «հակադեմոկրատական»³⁵⁴: Ռուսական, հայկական, վրացական ու հունական ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչները եղանակ չէին ստեղծում: Միակ հուսալի հեմարանը, որն ուներ այդ հիմնարկում վրաց կառավարությունը՝ Սամուրզականի սակավաթիվ լիազորներն էին: Ցանկանալով օժտել ընտրելու իրավունքով եկվոր բնակչությանը, առաջին հերթին մեզրել-վրացիներին, Թիֆլիսը հույս էր փայփայում, որ այդ միջոցով կարող է ստեղծել Աբխազիայում վերահսկելի ներկայացուցչական մարմին, որն այլևս չի բարձրացնի ինքնորոշման հարցը:

ԱԺԽ-ի արձակումից հետո քաղաքական մթնոլորտը ավելի շիկացավ: Դեռ «նուիաջիրական» դեսանտի ջախջախումից անմիջապես հետո կառավարության ներկայացուցիչ Անջափարիձեն պահանջում էր իրականացնել արխագական բնակչության զանգվածային զինաթափում, քանի որ իրավիճակը շրջանում շարունակում էր մնալ անկայուն³⁵⁵: Վրացական տիրապետությանը թշնամական տրամադրված արխագները կազմել էին պարտիզանական ջոկատներ, որոնք գործում էին Տ. Մարշանիայի ղեկավարությամբ³⁵⁶: 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ժորդանիայի կարգադրությամբ արգելվել էր տեղի հույների ջոկատի արձակումը³⁵⁷, ինչը վկայում էր շրջանում վրացական ռազմական ուժի թուլության, ինչպես նաև այլ ազգությունների ներկայացուցիչներին արխագների հնարավոր զինված ելույթի ճնշման համար օգտագործելու ցանկության մասին³⁵⁸: 1918 թ. հոկտեմբերի 27-ին ռազմական նա-

³⁵³ Տե՛ս ГУРКО-КРЯЖИН В. А. *Абхазия* (изд. Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР). М., 1926, с. 8-9.

³⁵⁴ Նոր ժամանակների հետազոտողների մի մասը ևս հետևում է այս գնահատականին: Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. *«Оккупация» Абхазии: мифы и реальность?* — СГ, 2.V.1991.

³⁵⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 27, ք. 27-27ըջ: Այս առումով ուշագրավ է Մերխնով, Գուրիաշ և Դրանդա ավանների հայ բնակչության հոգևոր հովիվ Վրբանես Թորոսյանից գեների աղբրավման դեպքը, երբ քահանան մտրակման էր ենթարկվել (*Նամակ խմբագրություն*. — «ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՈՐ», 23. VII. 1920):

³⁵⁶ УРАТАДЗЕ Г. И. *Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики*. (Исследования и материалы, серия 1, выпуск 29. Институт по изучению истории и культуры СССР). Мюнхен, 1956, с. 91.

³⁵⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 58:

³⁵⁸ Այս քաղաքականության ձախողման մասին է գրում Ս. Բախարիան. «К чести переселенцев из армян, русских и др. надо прибавить и то, что они не поддались политике грузинского правительства по отношению к абхазам, именно: не посылали свои национальные отряды наравне с грузинскими, греческими и мингрельскими

խարարին հղած նամակում շրջանային կոմիսար Վ. Զիսկվիշվիլին ծայրահեղ մտահոգություն էր հայտնում Սուխումից դեպի Սոչի գն. Գեղևանովին (Աբխազիայի և Մինգրելիայի տարածքում տեղակայված ուժերի հրամանատար³⁵⁹. - Բ. Մ.) ենթակա զորամասի տեղափոխման մտադրության նկատմամբ: Անհամաձայնության պատճառի մասին նա գրում է՝ «Շրջանի զինաթափումը չի իրականացվել: Ալեքսեևականների հնարավոր հարձակման դեպքում զինված հանցախմբերը յուրաքանչյուր թույն կվտանգեն մեր թիկունքը»³⁶⁰: Մեկ տարի անց այս դրությունը չէր կրել որևէ փոփոխություն, երբ 1919 թ. օգոստոսին Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի անդամ, ազգային-դեմոկրատների առաջնորդ Սպիրիդոն Բեդիան ասում էր՝ «Աբխազական ժողովուրդը Վրաստանի դեմ է տրամադրված, եթե [Սոչիի] ռազմաճակատում իրավիճակը փոխվի, ապա Աբխազիայում աղետ կլինի... Աբխազիայում պահում ենք հսկայական զինված ուժ: Մեծամասնությունը [Աբխազիայի ժողովրդական] խորհրդում կառավարական կուսակցության ձեռքում է [իմա՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների. - Բ. Մ.], սակայն յուրաքանչյուր մի նոր վրացու պաշտոնում հայտնվելն առաջացնում է բողոք... Աբխազիայում գետինը հուսալի չէ»³⁶¹: Նույն ոճով էր արտահայտվում «Մաքարովել» թերթը. «Սուխումի շրջանում պետք է սպասել նորանոր բարդություններ, քանի որ շնորհիվ մեր կենտրոնական կառավարության անհեռատեսության և տեղի ղեկավար անձանց բացարձակապես անմիտ ու վնասակար գործունեության արդյունքում՝ մենք բշտամացրինք աբխազներին մեր դեմ... Սուխումի շրջանում մեր գործերն այնքան ձախողված են, որ մենք չենք կարող հենվել որևէ մեկի վրա: Ստեղծված պայմաններում դժվար չէ կռահել բաղադրական բարդացումների հետևանքները [Կամավորական բանակի] առաջխաղացման դեպքում»³⁶²:

Անկայուն պահերին աճում էր ոչ աբխազական բնակչության դերն ու նշանակությունը և կարևորվում նրան վրաց իշխանության կողմ գրավելու հանգամանքը: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին Բաբուշերայի, Գումիստայի, Բելեթիի և Գուրլիպշի համայնքների (Աբխազիայի կենտրոնական տարածքը, որտեղ աբխազ բնակչությունն աննշան էր) ներկայացուցիչները խնդրանքով դիմել էին Վրաստանի կառավարության

жесть и грабить абхазские сёла». St'u БАСАРИЯ С. *Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении*, с. 82-83.

³⁵⁹ St'u *Լրատու*՝ Գլխավոր հրամանատար. - «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 27. IX. 1918:

³⁶⁰ ՎԿՊՊԱ. ֆ. 1861, ց. 2, գ. 27, ք. 98:

³⁶¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 448-450, վավ. N 244:

³⁶² «საქართველო»-ի թերթից արտատպված հոդվածը տես *Нейтрализовавшееся правительство.* — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 3. VII. 1919.

լիագոր Ի. Ռամիշվիլուն՝ իրականացնել հողային բարեփոխումը և վերացնել կապալավարձը³⁶³։ Զանի որ հիմնական վարձակալներն էին մեզրելները, հայերը և հույները, ապա Աբխազիայում վրաց իշխանությունների ներկայացուցիչները նրանց սիրաշահելու քաղաքականություն էին վարում։ Մարտավարական նկատառումներով, վրաց պաշտոնյաները երբեմն աջակցում էին տեղի հայերին և հույներին՝ որպես լրացուցիչ հակակշիռ անջատամետ աբխազներին։ 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ի հեռագրում Ի. Ռամիշվիլին պահանջում էր կառավարությունից անհապաղ կասեցնել շրջանում կապալավարձի գանձումը³⁶⁴։ Այս հեռագիրը հաստատում է, որ չէր իրականացվել տեղի գյուղացիական երկրորդ համագումարի որոշումը, որի համաձայն կապալով մշակվող հողերի սեփականատեր էին ճանաչվել վարձակալները³⁶⁵։ ԱժԽ-ի արձակման և Աբխազիայում ստեղծված ընդհանուր կացության պարագայում հողավարձի հարցը տեղափոխվել էր տնտեսաիրավականից քաղաքական դաշտ։ Երկրագործության նախարար Խոմերիկին տվել էր իր նախնական համաձայնությունը Ի. Ռամիշվիլու առաջարկին, սակայն հետագայում հայտարարել էր, որ վարձավճարը գանձվում է հանրապետության ամբողջ տարածքով և մեկ շրջանի համար բացառություն չի կարող լինել։ Նախարարի պատասխանը ստեղծել էր աննպաստ պայման Աբխազիայում վրաց իշխանության ներկայացուցիչների համար։ Առաջացած վեճի լրջության մասին է վկայում Վ. Չխիկվիշվիլու կամավոր հրաժարականը շրջանի արտակարգ կոմիսարի պաշտոնից՝ ի նշան իր բողոքի, որը սակայն չէր ընդունվել։ Ռամիշվիլին չէր հետևել նրա օրինակին և Ժողդանիային էր դիմել երկրագործության նախարարի հետ վեճը հարթելու խնդրանքով³⁶⁶։

1918 թ. հոկտեմբերի 10-ից մինչև 1919 թ. մարտի 18-ը Աբխազիայի ամբողջ կառավարումն իրականացնում էին Վրաստանի ղեկավարության կողմից նշանակված պաշտոնյաները, առանց որևէ միջնորդ օղակի։ Աբխազ պատմաբանների կարծիքով՝ «երկրորդ» ԱժԽ-ի ցրումից հետո Աբխազիայում հաստատվեց վրացական անբաբույց բռնագրավումը³⁶⁷ և միայն Ա. Դենիկինի պահանջը՝ վերաձել Սուխումի շրջանը չեզոք գոտու³⁶⁸, ստիպեց Վրաստանի կառավարությանը տեղում շու-

³⁶³ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921 гг.)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 93.

³⁶⁴ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 68:

³⁶⁵ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 410, վավ. N 221:

³⁶⁶ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 27, ք. 99:

³⁶⁷ *История Абхазии*, с. 308.

³⁶⁸ Ст.у ДЕНИКИН А. И. *Очерки русской смуты*. В 3-х книгах. Книга третья — *Вооруженные силы Юга России* (т.т. IV-V). М., 2005, с. 226.

տափույթ կազմակերպել «դեմոկրատական ընտրություններ»³⁶⁹։ Վրաստանի կառավարությունը, սակայն, պաշտոնապես երբևիցե չէր հրաժարվել 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին հռչակված մտադրությունից, քեև ընտրությունների իրականացման ժամկետները նախորոք չէին որոշվել։ Կառավարության կողմից նշանակված հանձնաժողովը շարունակում էր գործել և նրա նախագահ Վարլ. Շերվաշիձեն 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին Վրաստանի վարչապետին էր դիմել նամակով։ «Աբխազական ժողովրդական խորհրդի գումարումը անհրաժեշտ է իրականացնել հնարավոր կարճ ժամկետներում, - գրում է Վարլ. Շերվաշիձեն, և հիմնավորելով իր պնդումը, ասում է, - առաջինը՝ այդ միջոցով հստակ ու որոշակի պարզ կդառնա Վրաստանի և Աբխազիայի կապերի և հարաբերությունների տեսակը։ Երկրորդը՝ ընտրությունների ուշացումը զանգվածներում տպավորություն կարող է ստեղծել, քե Կառավարությունը ցանկանում է վերջնականորեն և ընդմիշտ ոչնչացնել Աբխազիայի ներկայացուցչական մարմինը [իմա՝ Աբխազիայի ինքնավարության գաղափարը. - Բ. Մ.]... Համաշխարհային վեհաժողովն այլ հարցերի շարքում պետք է քննարկի Վրացական դեմոկրատական հանրապետության անկախության ու նրա սահմանների խնդիրը, և այդ պահին Աբխազիայի բնակչության դիրքորոշման անորոշությունը կարող է վատ ծառայություն մատուցել և՛ Աբխազիայի, և՛ Վրաստանի շահերին։ Խնդրում եմ Աբխազական ժողովրդական խորհրդի ընտրությունների մասին կանոնակարգի նախագիծն ամենաարագ կարգով անցկացնել Պառլամենտում... և ամնիջապես հրապարակել»³⁷⁰։ 1918 թ. դեկտեմբերի 17-ին Աբխազիայում տիրող իրավիճակի մասին Վրաստանի կառավարությանը գեկուցեց Ն.Գ. նախարար Նոյ Ռամիշվիլին։ Նա հայտնում էր, քե շրջանի բնակչության մոտ առաջացած խիստ դժգոհությունը և տառապանքը պայմանավորված է վրաց զինված ուժի կիրառմամբ։ Դրությունը կանոնավորելու համար նախարարն առաջարկում էր հնարավոր վաղ ժամկետում իրականացնել շրջանային ընտրությունները։

³⁶⁹ St'u *История Абхазии*, с. 313. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. *Абхазия после двух империй*, с. 73.

³⁷⁰ "Созыв Абхазского народного совета необходим в наивозможно кратчайшие сроки. Первое, чтобы могла быть выяснена точно и определенно без всякой недоговорённости форма связей и отношений Грузии и Абхазии. Второе, промедление с выборами может создать в массах впечатление желания Правительства упразднить раз и навсегда представительный орган Абхазии... Всемирная конференция в числе прочих вопросов должна будет подвергнуть обсуждению вопрос о признании Грузинской демократической республики и границах ея, и в этот момент неясность позиций населения Абхазии может оказать плохую услугу интересам и Абхазии, и Грузии. Прошу предложенный проект положения о выборах в Абхазский народный совет провести в самом срочном порядке через Парламент... и немедленно опубликовать. Варл. Шервашидзе". St'u ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, g. 2, q. 38, p. 1-12րդ։

Նա վավերացման ներկայացրեց ընտրությունների մասին կանոնակարգի նախագիծը, որը հաստատվեց կառավարության կողմից³⁷¹: Սույնով Աբխազիայի նոր ներկայացուցչական մարմինն ընտրելու իրավունքը վերապահվում էր ոչ միայն աբխազներին և սամուրզականացիներին, այլ նաև շրջանի բոլոր եկվոր ազգություններին: ԱԺԽ ընտրվելու իրավունք էին ստացել նաև Աբխազիայում մինչ այդ չբնակվող Վրաստանի քաղաքացիները: Կառավարությունը որոշեց ուղերձով դիմել Աբխազիայի բնակչությանը, որի միջոցով վերահաստատել ինքնավարության սկզբունքը շրջանի ներքին կյանքում³⁷²: Կառավարությանն էր ներկայացվել նաև, իբրև «Կանոնակարգի» նախագծի³⁷³ լրացում, ընտրական հանձնաժողովի անդամներ Ն. Թավդգիրիձեի և Ս. Քվարիանիի հատուկ կարծիքը: Նրանք պահանջում էին արգելել թուրքահպատակ համարվող հայերի և հույների մասնակցությունն ընտրություններում: Ըստ նրանց՝ հարկավոր էր ճանաչել իբրև ընտրող միայն աբխազներին և սամուրզականացիներին, ինչպես նաև այլազգի այն անձանց, ովքեր մինչև 1914 թ. հուլիսի 19-ը (հ. տ.) հանդիսանում էին Ռուսաստանի հպատակներ և Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո հայցել էին վրացական քաղաքացիություն³⁷⁴: Ն. Թավդգիրիձեն և Ս. Քվարիանին կարծում էին, որ Աբխազիայում մշտապես բնակվող օտար հպատակներին որպես հնարավոր ընտրող ճանաչելը կլինի աղադակող անարդարություն բնիկ աբխազների նկատմամբ: Նրանք նաև առաջարկում էին աբխազների ազգային ինքնասիրությունը չգրգռելու համար «Կանոնակարգում» ձայնի իրավունք ունեցողներին անվանել «Աբխազիայի հպատակներ»³⁷⁵: 1918 թ. դեկտեմբերի 27-ին Վրաստանի Պառլամենտը հաստատեց «Աբխազական ժողովրդական խորհրդի ընտրության մասին կանոնակարգը», որը պետք է համալրվեր համամասնական ներկայացուցչությամբ և համընդհանուր, հավասար, ուղղակի, գաղտնի քվեարկության միջոցով³⁷⁶: Վերջապես 1919 թ. փետրվարին ընտրվեց ներկայացուցչական մարմին՝ Աբխազական ժողովրդական խորհուրդ, որը մ. թ. մայիսի 20-ին վերանվանվեց Աբխազիայի ժողովրդական խորհուրդ³⁷⁷: ԱԺԽ-ն կազմված էր երկու տարվա ժամկետով ընտրված 40 անդամից: Նոր ԱԺԽ-ի ձևավորման ձգձգումը կարելի է բացատրել նաև այդ ընտրությունները Վրաստանի Սահմանա-

³⁷¹ *История Абхазии*, с. 308.

³⁷² МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Из истории Взаимоотношений...*, с. 25.

³⁷³ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 38, ք. 2-132րջ:

³⁷⁴ Այդ սկզբունքը հաստատվեց Վրաստանի քաղաքացիության մասին օրենքում: Տե՛ս «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 5.V.1919.

³⁷⁵ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 38, ք. 14-152րջ:

³⁷⁶ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1836, ց. 16, գ. 159, ք. 37-38:

³⁷⁷ ДЗИДЗАРЯ Г. А. *Очерки...*, с. 232-233.

դիր ժողովի համերկրային ընտրությունների հետ համատեղելու ցանկությամբ, որի կազմ, Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության համամասնական ցուցակով, ընդգրկվել էին նաև՝ Վարլ. Շերվաշիձեն, Դ. Էմոխվարին, Վ. Գուրջուան, Դ. Ջախարովը, Ի. Փաշալիդին, Վ. Չխիկվիշվիլին³⁷⁸։ Վրաց պատմաբանները գտնում են, թե ԱԺԽ-ի ընտրությանը համատեղ Աբխազիայի բնակչությունը մասնակցել էր նաև Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին³⁷⁹։ Վերջիններս, սակայն, Աբխազիայի տարածքում անորոշ ժամանակով հետաձգվել էին³⁸⁰ և իրականացվել էին միայն 1920 թ. մարտ ամսին։

Վրաստանի հայալեզու մամուլը անդրադարձել էր ԱԺԽ-ի ընտրություններին ողջունի խոսքով. «Անդրկովկասը, լինելով այլազան ու այլացեղ ազգերի մի հսկայական զանգված, առաջ է բերում... մանր... ազգերի խնդիր՝ պահանջելով անյապաղ ու հաստատուն լուծում տալ նրանց։ Այդ խնդիրը շարունակվում է օսերի, յոյների, լազերի, եզդդիների... որոնց մէջ իւրայատուկ տեղ է գրաւում Աբխազ ժողովրդի կնճռոտ խնդիրը, որը... մինչև այժմ, շնորհիւ ձախորդ պայմանների ու շրջապատող ազգերի իմպերիալիստական ձգտումների, ոչ միայն վերջնական, այլ նոյն իսկ մասնակի լուծումն ստացած չէ։ ...Որքան էլ որ անկանոն, հապճեպ լինի կազմած [Աբխազիայի ժողովրդական] խորհուրդը, ամենայն դէպս՝ նա իրանից ներկայացնում է ժողովրդական մի մարմին, որը առաջ է եկել ժողովրդի սուվերեն կամքն արտայայտելու։ Մենք ողջունում ենք Աբխազ ժողովրդի այդ ինքնորոշման գործը և միևնույն ժամանակ ցանկանում, որ այդ լինի ազատ ու անկախ՝ առանց որևիցէ արտաքին մանր, թէ մեծ իմպերիալիստների ճնշման տակ», - գրված է «դաշնակցական» թերթի էջերում³⁸¹։

³⁷⁸ Տե՛ս “ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО”, 14. III. 1919. 1919 թ. մարտի 12-ին, առաջին ցիստում, Սահմանադիր ժողովը վերահաստատեց 1918 թ. մայիսի 26-ի «Անկախության Ակտը» և այլ պատգամավորների բժույժ փաստաթուղթը կնքեցին նաև արխազներ. Վարլ. Շերվաշիձեն, Դ. Էմոխվարին, Վ. Գուրջուան։ Պատմաբաններ Ջ. Գամախարիան և Բ. Գոգիան դիտում են նրանց իբրև «Աբխազիայի ներկայացուցիչներ» և այդ իրադարձության մեջ նկատում են մեծ քաղաքական ներատեսու (ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 87)։ Մինչդեռ Սահմանադիր ժողովի արխազ ազգությամբ անդամները Մոլխոմի շրջանի բնակչության կողմից լիազորված չէին և հետևապես չէին կարող լինել «Աբխազիայի ներկայացուցիչներ»։ Մեկ այլ վրաց պատմաբան՝ Լ. Թոփձեն, անդրադառնալով նույն հարցին, զգուշավոր ձևով անվանում է նրանց «Աբխազիայի զավակներ» (ТОИДЗЕ Л. К вопросу о политическом статусе Абхазии (1921-1931 гг.) // В сб.: Разыскания по истории Абхазии/Грузия. Тб., 1999, с. 291-292)։

³⁷⁹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 87։

³⁸⁰ Տե՛ս *Парламент Грузии*. — “НАРОДНОЕ ЗНАМЯ”, 4. II. 1919.

³⁸¹ Տե՛ս *Աբխազիայի ժողովրդական խորհուրդ*. — «ԱՇՆԱՏԱՆՈՐ», 16. III. 1919։

Վրաստանի կառավարությունն օգտվելով զանազան միջոցներից՝ այդ թվում դիվանագիտական, չխորշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, կարողացել էր 1918 թ. ընթացքում հաստատել Աբխազիայում Վրաստանի Հանրապետության գերակայությունը: Վրացական տիրապետության կայացման գործում մեծ դեր է ունեցել սոցիալական խնդիրը, հատկապես հողային բարեփոխման հարցը, որի նշանակությունը կարևորվում էր Աբխազիայի բնակչության գերակշիռ մասի երկրագործ լինելով: Աբխազիայի հողագուրկ, առավելապես մեզրել, հայ և հույն գյուղացիության աջակցությունը ստանալու նպատակով վրաց իշխանությունները խոստանում էին օժտել նրանց սեփական հողամասերով:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրված նյութը, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ 1917-1918 թթ. Աբխազիայի կարգավիճակը մնում էր անորոշ, քանզի չհաջողվեց ստեղծել որևէ լիազոր մարմին, որը իրավասու կլիներ խոսելու երկրամասի ամբողջ բազմազգ բնակչության անունից: 1918 թ. մայիս ամսից մինչև 1919 թ. փետրվարը նորակազմ Վրաստանի Հանրապետությունը հաղթահարել էր կայացման փուլը և 1919 թ. մարտի 12-ին գումարել էր Սահմանադիր ժողով: Սույն պահից Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը, կամաթե ակամա, փոխադրվեց Վրաստանի ներքաղաքական դաշտ, դառնալով նաև նրա մշակվող սահմանադրության միջոցով կարգավորման խնդիր:

V

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՔԽԱԶԻԱՅԻ ՆՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅՉԱԿԱՆ ՄԱՐՍԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ (ՄԱՐՏ 1919 թ. – ՓԵՏՐՎԱՐ 1921 թ.)

Համընդհանուր սկզբունքով ընտրված Աբխազիայի ժողովրդական խորհուրդը (այսուհետև՝ ԱԺԽ) 1919 թ. մարտի 20-ին ընդունեց «Աբխազիայի ինքնավարության մասին ակտը»³⁸²։ Փաստաթուղթը չէր պարունակում որևէ սկզբունք, ինչը կիսակասեր Վրաստանի կառավարության պաշտոնական տեսակետներին։ 1919 թ. փետրվարին վարչապետ Ն. Ժորդանիան ասում էր՝ «Եթե ցանկանում ենք ոչ բռնի ուժով, այլ բարի կամքով ամրապնդել մեր օգտին ծայրամասերը, ապա պետք է ընտրենք նրանց համար հատուկ սահմանադրության մշակման ճանապարհը»³⁸³։ «Ակտ»-ն ընթերցվել էր և հավանության արժանացել Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի (այսուհետև՝ ՍԺ) 1919 թ. մարտի 21-ի նիստում³⁸⁴։ Նորընտիր ԱԺԽ-ի բացման նախօրյակին Վրաստանի կառավարությունը որոշել էր հայտարարել, որ «Աբխազիային իր բոլոր ներքին գործերում տրամադրվում է լիակատար ինքնավարություն։ [Աբխազիայի ժողովրդական] խորհուրդն իրավունք ունի իր ձեռքը վերցնել բոլոր վարչական ֆունկցիաները, ներառյալ զենստվայի ղեկավարումը։ Աբխազիայի ինքնավար մարմինների լիազորությունների հստակեցված տեսակն ավելի հանգամանորեն հաստատված կլինի

³⁸² «Ակտ»-ն Աբխազիայի ժողովուրդների անունից որոշում էր՝ «1) Աբխազիան մտնում է Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետության կազմը, ինչպես նրա ատոմոն միատրք, որի մասին տեղեկացում է Վրաստանի հանրապետության կառավարությանը և նրա Սահմանադիր ժողովին։ 2) Աբխազիայի ատոմոնիայի Կոնստիտուցիան կազմելու, ինչպես և կենտրոնական և ատոմոն իշխանությունների փոխադարձությունները որոշելու համար, ընտրում է խառն՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի և Աբխազական ժողովրդական խորհրդի կողմից՝ հաւասար բով անդամների յանձնաժողով, սրա մշակած հիմնական որոշումները՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի [և Աբխազական ժողովրդական խորհրդի] կողմից ընդունելուց յետոյ՝ մտցում է Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետության Կոնստիտուցիայի մեջ»։ Տե՛ս Աբխազիայի ատոմոնիայի մասին ակտ. - «ԱՇԽԱՏԱՌ», 27. XI. 1920։ Նաև տե՛ս МЕНТЕШАВИЛИ А. - СУРГУЛАД-ЗЕ А. *Только факты и документы*. - ЛГ, 1989, N 11, с. 155-156.

³⁸³ ЖОРДАНИЯ Н. Н. Նշվ. աշխ., էջ 207-208։

³⁸⁴ *Грузия и Абхазия: телеграмма Учредительного собрания Абхазскому народному совету в Сухум*. - «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 23. III. 1919.

սահմանադրությամբ»³⁸⁵։ Միաժամանակ անհասկանալի էր մնում՝ ո՞ր սահմանադրությամբ՝ Վրաստանի³⁸⁶, քե՞ն Աբխազիայի։ Հետագայում այս երկմիտ ձևակերպումը լուրջ տարածայնություններ էր առաջացրել։ Ինքնավար կառավարման մեխանիզմը կարգավորող օրենսդրության բացակայության պարագայում Վրաստանի կառավարության կողմից Աբխազիայի ինքնավարության սկզբունքի վերահաստատումը հանգեցրեց հակասական հետևանքների։

Աժխ-ն ենթադրվում էր իբրև օրենսդիր մարմին³⁸⁶, սակայն մինչև Աբխազիայի սահմանադրության հաստատումը նրա լիազորությունների շրջանը չէր որոշված։ Այդ իսկ պատճառով Աժխ-ն ուներ ներկայացուցչական ֆունկցիա, ինչը հաստատում է ՆԳ-նախարար Ն. Ռամիշվիլու ելույթն Աժխ-ում 1920 թ. փետրվարին, երբ նա բազմիցս անվանում է այդ մարմինը՝ «ներկայացուցչական»³⁸⁷։ Աժխ-ի քարտուղար Գ. Կորոլյովի վկայությամբ ընդդիմությունն ամեն կերպ ջանում էր հայտային կարգով օժտել Աժխ-ն «քարծրագույն օրենսդրական մարմնի» ֆունկցիայով, սակայն սոցիալ-դեմոկրատական իշխող մեծամասնությունը³⁸⁸ համաձայն չլինելով՝ կասեցրեց այդ միտումը։ Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (այսուհետև՝ ՎՍԴԲԿ) Աբխազիայի ճյուղը դիտում էր Աժխ-ն իբրև մի մարմին, որն առաջին հերթին պետք է քաղաքականորեն համախմբեր երկրամասի բոլոր ազգություններին³⁸⁹։ 1919 թ. մայիսին Աժխ-ն ձևավորեց տարածքային գործադիր իշխանություն՝ Կոմիսարիատ։ Նրա կառավարման ներքո պետք է գործեին տեղական ինքնակառավարման մարմին-

³⁸⁵ *Местная жизнь: автономия Абхазии. — "ГРУЗИЯ", 21. III. 1919.*

³⁸⁶ *История Абхазии, с. 315.*

³⁸⁷ *Н. В. Рамишвили в Народном Совете Абхазии. — "БОРЬБА", 14. II. 1920.*

³⁸⁸ Աժխ-ում ձևավորվել էր մի բանի պատգամավորական խումբ, որոնցից խոշորն էր սոցիալ-դեմոկրատների 27 հոգիանոց խմբակցությունը, ինչպես նաև արմատական ընդդիմության՝ «անկախ սոցիալիստների»՝ Դ. Ալանիա, Մ. Ցագոքիա, Ս. Չանբա, Ի. Մարգանիա, ովքեր ժամանակակիցների կարծիքով անկախ Աբխազիայի կողմնակիցներ էին։ Ընդդիմադիր էին համարվում նաև «գյուղացիական» խմբակցության անդամները՝ Ռ. Կակուբա, Ռ. Չխտուա, Ա. Դեմյանով։ Աժխ-ի այլ անդամները ներկայացնում էին վրաց սոցիալիստ-հեղափոխականների (3 տեղ), սոցիալիստ-ֆեդերալիստների (1 տեղ), ազգային-դեմոկրատների (1 տեղ) կուսակցությունները, ովքեր դասվելով «կառուցողական» ընդդիմության, չէին վիճարկում Աբխազիայի պատկանելությունը Վրաստանի Հանրապետությանը։ Տես *В народном совете Абхазии. — "КАВКАЗСКОЕ СЛОВО", 26. III. 1919.* Աժխ-ի կազմը բազմազգ էր և բացի աբխազներից, մեգրելներից ու վրացիներից ներկա էին ռուս (Դ. Չախարով, Գ. Կորոլյով, Ա. Դեմյանով), հույն (Ի. Փաշալիդի, Պ. Չաչա, Պ. Կոպասախալիդի), հրեա (Լ. Տումարկին), հայ (Խ. Ավդաբեգյան, Վ. Աղակյան) և էստոնացի (Ա. Մարտին) անդամները։

³⁸⁹ *КОРОЛҮВ Г. Письма из Абхазии. (О положении и настроениях в Сухумском округе). — "БОРЬБА", 1. X. 1919.* Տես նաև նույն օրաթերը 3. X. 1919.

ները (Ձեմստվոն)³⁹⁰: Կոմիսարիատի ղեկավարումը հանձնարարվել էր Դ. Էմուխվարիին, որը զիջել էր Աժխ-ում նախագահությունը Վարլ. Շերվաշիձեին³⁹¹: ՎՍԴԲԿ պաշտոնաթերթ «Էրթոբա»-ն նշում էր, որ «մեր հանրապետությունը ղեռնա չի պարզել իր հարաբերություններն Աժխ-ի հետ... բացի դրանից Աբխազիայում գոյություն ունեն չորս գավառական և երեք քաղաքային տեղական ինքնակառավարում: Աժխ-ն չունի իրավունքների և պարտականությունների սահմանված չափ՝ ոչ միայն կենտրոնական հիմնարկների, այլ նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ: Աժխ-ի վերջին քայլերը բացահայտեցին երկու միտում: Սի կողմից՝ յուրացնել ֆունկցիաներ, որոնք բնորոշ են ինքնիշխան պետությանը, մյուս կողմից՝ նա ոտնահարում է ինքնակառավարման իրավունքը: Կենտրոնական իշխանությունը պետք է վճռականորեն սահմանազատի Աժխ-ի գործնական լիազորությունները: Անընդունելի է, որ մեր պետությունը զիջի իր իշխանության մասնաբաժինը, ինչպես նաև անբույլատրելի է սահմանափակել Աժխ-ի օգտին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ֆունկցիաները»³⁹²: Աբխազիայի զեմստվաները դժգոհ էին, քանի որ Կոմիսարիատը վերցրել էր իր վրա երկրամասի բարձրագույն զեմստվայական մարմնի ֆունկցիա, այն էլ շատ լայն մեկնաբանելով իր լիազորությունները տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ: Ձեմստվաների բոլոր որոշումները հաստատման համար պարտադիր վերաքննվում էին Կոմիսարիատի կողմից³⁹³: ՎՍԴԲԿ-ն, որը հսկում էր երկրի կառավարությունը և ՍԺ, միանշանակ իրականացնում էր որդեգրված «դեմոկրատական պետության» գաղափարը, որի հիմքում պետք է գտնվեին զեմստվաները՝ օժտված լինելով տեղական կառավարման մարմինների ֆունկցիայով: Քաղաքների և գավառների մակարդակով կենտրոնական պետական հիմնարկները զրկվում էին որևէ ենթակա պաշտոնյաներ կամ կառավարման մարմիններ ունենալու իրավունքից: Վրաստանը բաժանվել էր գավառական զեմստվաների, ո-

³⁹⁰ Աժխ-ի մի շարք անդամներ միաժամանակ հանդիսանում էին Կոմիսարիատի և Ձեմստվոյի ղեկավար աշխատողներ (Դ. Էմուխվարի, Լ. Տումարկին, Կ. Աբիքբալա, Մ. Ուրիբիա, Տ. Կվարացխեիա, Ի. Լոքքրիվանիձե, Տ. Էշբայա, Գ. Չուխբայա, Վ. Անչաբաձե, Ա. Չուկբա):

³⁹¹ ՎԿԴՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 122, ք. 1: Ի դեպ, եթե աբխազ պատմաբանները գտնում են, որ Դ. Էմուխվարին վրաց կառավարության ձեռքին «տիկնիկ» է եղել և աբխազ ժողովրդի շահերի դեմ է գործել (տե՛ս *История Абхазии*, с. 307, 315, 317), ապա ժամանակակից վրացական մամուլի էջերում նա փառաբանման է արժանացել, իբրև «Կրաստանի մեծ հայրենասեր» (տե՛ս *Я счастлив, что дожил...* - СГ, 25.VI.1991):

³⁹² «ქვემოქმედება» թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Абхазский вопрос*. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 25.VII. 1919.

³⁹³ *Земская и городская жизнь*. — «БОРЬБА», 28.XII.1919.

րոնք իրենց հերթին կազմված էին լինելու համայնքներից՝ «թեմի»³⁹⁴: Չնայած, որ ՄԺ-ում դեռևս քննարկվում էր «Ջեմստվանների միության մասին» օրինագիծը, Աբխազիայի զեմստվանների խորհրդակցությունը որոշել էր երկրամասի շրջանակներում ձևավորել նրանց միությունը: Ենթադրվում էր, թե Կոմիսարիատի բոլոր լիազորությունները կանցնեն այդ միությանը: Գավառական վարչակազմն արդեն գտնվում էր զեմստվանների տրամադրության տակ³⁹⁵: 1920 թ-ից գոյություն ունեւր Սուխումի շրջանի գավառական զեմստվանների Կենտրոնական վարչությունը³⁹⁶: Հետևապես զեմստվայական ժողովներն ավելորդ էին համարում և՛ ԱԺԽ-ի, և՛ Կոմիսարիատի գոյությունը: Սամուրզականի առաջին իսկ զեմստվայական ժողովում միաձայն որոշում էր ընդունվել, որը մատնանշում էր Թիֆլիսի հետ անմիջական կապի հաստատման անհրաժեշտությունը, առանց «սուխումյան իշխանությունների» միջնորդությամբ³⁹⁷: Թիֆլիսի մամուլը արձագանքում էր այս անցուդարձին՝ գրելով, թե «Աբխազիայում չկա ոչ մի երկրամասային կազմակերպություն, ոչ մի երկրամասային հիմնարկություն այդ բառի ստույգ իմաստով... Աբխազիայի յուրաքանչյուր գավառական զեմստվո, յուրաքանչյուր բաղաբային ինքնակառավարում՝ սեփական աշխատանքի բոլոր դեպքերում իր հայացքն է նետում դեպի Թիֆլիս»³⁹⁸:

Գ. Կորոլյովը, ընդհակառակը, կարծում էր, թե չափազանց աճած կառավարման մարմինները փոքր երկրամասն արտաքուստ վերածել էին առանձին պետության: Նա առաջարկում էր միաձուլել Կոմիսարիատը զեմստվանների հետ, իսկ ԱԺԽ-ի նստաշրջանների թիվը կտրուկ նվազեցնել: Նրա կարծիքով այդ մարմինների գոյությունը չափազանց թանկ էր նստում երկրամասի բյուջեի վրա, բացի դրանից այդ հիմնարկները, իբր, չէին կարող ինքնուրույն կազմակերպել տեղական կյանքը³⁹⁹: Կորոլյովի հետ այդ հարցում համաձայն էր ԱԺԽ-ի ընդդիմադիր անդամ Մ. Թարնավան՝ գտնելով, որ «ինքնավար իշխանության կեղծ մարմինները՝ Ժողովրդական խորհուրդը և Կոմիսարիատը, ունակ

³⁹⁴ Доклад Н. Н. Жордания. — «БОРЬБА», 17.XII.1919. «Վրաստանն անկախ հանրապետություն դառնալուց յետոյ՝ երկրում կազմակերպուեցին ինքնավար զեմստվոներ լայն իրաւունքներով: Ազգաբնակչութեան ամբողջ տնտեսական և քաղաքակրթական գործը կենդրոնացաւ այդ հիմնարկութիւնների մէջ և կենդրոնական կառավարութեան դերը սահմանափակուեց ընդհանուր օրէնքներ հրատարակելով և ցուցմունքներ տալով» (տե՛ս Վրաստանի զեմստվոները եւ հայոց դպրոցները. — «ՄՇԱԿ», 9. II.1921):

³⁹⁵ Земская и городская жизнь. — «БОРЬБА», 28.XII.1919.

³⁹⁶ Դաշնակցականները և Սուխումի Հայոց ազգային խորհուրդը. — «ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ», 3. X. 1920:

³⁹⁷ Земская жизнь. — «БОРЬБА», 26.VI.1919.

³⁹⁸ Абхазия. — «СЛОВО», 20. VIII.1920.

³⁹⁹ КОРОЛѢВ Г. Письма из Абхазии. — «БОРЬБА», 1. X.1919.

չէին որևէ բանում արտահայտել ինքնուրույնություն: Նրանց գոյությունը կարելի է համարել ավելորդ»⁴⁰⁰:

Կասկածի տակ էր առնվում նաև Աբխազիայի ինքնավարության մասին Վրաստանի կառավարության հավաստիացումները: «Չկա Աբխազիա և՛ որպես երկրամաս, և՛ որպես Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության ինքնավար միավոր: Աբխազիայի ինքնավարությունը, որպես իրողություն դեռևս գոյություն չունի և պետք է ստեղծվի»⁴⁰¹, - սա է Սուխում գործողված հատուկ լրագրողի կարծիքը: Աբխազիայում տիրող կացության մասին Մ. Թարնավան արտահայտվում էր հետևյալ կերպ. «Զաղաքներում ստեղծված են զիվորական պարետություններ, Սուխումում՝ գնդապետ Տուխարելու գլխավորությամբ «պաշտպանության շտաբ» կոչված շրջանային ռազմական վարչությունը: Գավառներում զորամասերը գործում են իրենց հայեցողությամբ՝ փոխարինելով վարչակազմը»⁴⁰²: Մի խոսքով՝ երկրի ռազմավարական կառավարումը գտնվում է վրացական կառավարության գործակալների ձեռքերում: Բոլոր հիմնարկները, այդ թվում նաև տեղական նշանակության, հրահանգներ ստանում են և վերահսկվում են կենտրոնական կառավարության կողմից»⁴⁰³:

ՎՄԴԲԿ-ի ղեկավարության տեսակետներն արտահայտող մամուլը գրում էր՝ «Ինչպես... յայտնի է, Աբխազիան ամենաընդարձակ ներքին ատոմոն իրաւունքներով միացած է Վրաստանի դեմոկրատիկ հանրապետութեանը: Աբխազիան իր ներքին կեանքում ունենալով լայն կուլտուրական ինքնավարութիւն, իր արտաքին քաղաքականութեան, մաքսային, ֆինանսական և մի քանի այլ խնդիրներում կազմում է վրաց դեմոկրատիկ հանրապետութեան մասը»⁴⁰⁴: Ուշագրավ է, որ բացի «լայն կուլտուրական ինքնավարութիւն» սահմանման այլ բնութագրում Աբխազիայի կարգավիճակի համար մեկնաբանը չէր գտել: Այսպիսով,

⁴⁰⁰ ТАРНАВА М. *Друзья и враги демократии Абхазии*. - "СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ", 20.X.1919.

⁴⁰¹ *Абхазия*. - "СЛОВО", 20.VIII.1920.

⁴⁰² Երկրամասի կառավարման գործում զինվորականների չափազանց մեծ դերը ականաչից ճանաչում են նաև վրաց պատմաբանները՝ «Даже самое грубое вмешательство военных властей в гражданскую жизнь, ограничение автономных прав Абхазии можно квалифицировать как угодно (самоуправством военных, нарушением ими договора, невыполнением уставных обязанностей, проявлением недисциплинированности, иногда даже преступлением и т. д.), но только не "оккупацией" собственной территории» (ГАМАХАРИЯ Д. - ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 82):

⁴⁰³ "СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ", 20. X. 1919. Կարմիր բանակի հրամանատարությունը տեղեկացվում էր, որ իշխանության ամբողջականությունը շրջանում գտնվում է Աբխազիայի Ն.Գ. կոմիսար Մ. Ս. Ուրիլիայի ձեռքերում, որն էլ նշանակում է վարչակազմը (*Борьба за Октябрь в Абхазии*, с. 166-167):

⁴⁰⁴ *Ուղիղ ճանապարհ*. - «ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ», 12. X.1919:

միտում էր նկատվում սահմանափակել արխագ բնակչության իրավական կարգավիճակը ազգային մշակութային ինքնավարության մասին թեզով: Վրաստանի կառավարական շրջանակները պատրանք ունեին, թե այս կերպ վճռված հարցը ի չիք կանի Աբխազիայի տարածքային ինքնավարության մասին գաղափարը, որը կկորցնի իր երբեմնի կարևորությունը:

Աբխազ ազնվականությունը, ինչպես տեսանք, մերձեցել էր նաև ռուսական «սպիտակ» շարժմանը: Ականատես լինելով, սակայն, վերջինիս ճնշմանը, և բնականաբար սարսափելով կոմունիստական կարգերի հաստատման սպառնալիքից, աբխազական վերնախավը ակամայից ի վերջո կարծես ընտելացավ վրացական գերակայությանը: Ա. Շերվաշիձեն և Տ. Մարշանիան, «ներում» ստանալով վրացական իշխանություններից, 1920 թ. վերադարձան Աբխազիա⁴⁰⁵:

«Հակավրացական» պայքարի դրոշը անցավ աբխազ սոցիալիստական տարրերի ձեռքը, ովքեր ակտիվ համագործակցում էին բոլշևիկյան ընդհատակի հետ: ԱժԽ-ի շրջանակներում գործող «անկախ սոցիալիստները», ինչպես նաև հետագայում առաջացած «միջազգայնականների» (ինտերնացիոնալիստների) խմբակցությունը, աբխազ հասարակության ներսում տարածում էին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մերձեցման գաղափարը: Աբխազիայի ճակատագրի վերաբերյալ նրանց և վրաց սոցիալ-դեմոկրատների միջև տիրող տարածայնությունների մասին պարզաբանել է ընդդիմադիր Դ. Ալանիան: Վերջինիս ասելով, «մենշևիկները [իմա՝ ՎՍԴԲԿ Աբխազիայի ճյուղը. - Բ. Մ.] առաջարկում էին մարզային ինքնակառավարման որևէ տեսակ: Մենք պահանջում էինք ամենալայն ինքնավարություն»⁴⁰⁶: Այդ սկզբունքների նրբերանգները պարզ կերպով բացատրվում էին ՎՍԴԲԿ-ի Աբխազիայի ճյուղից առանձնացած «միջազգայնականների» խմբակցության 1919 թ. նոյեմբերի 15-ի հռչակագրում, որտեղ մասնավորապես ասված էր, որ ԱժԽ-ի նոր ֆրակցիան «...արդի քաղաքական կոնյուկտուրայի պայմաններում [իմա՝ Ռուսաստանում ընթացող քաղաքացիական պատերազմը. - Բ. Մ.] ճանաչում և պաշտպանում է Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության անկախությունը... Ներկա ժամանակ չկանխորոշելով միասնական Ռուսաստանի պետության հետ կապի տեսակը և Աբխազիայի ու Վրաստանի ներքին

⁴⁰⁵ ДЗИДЗАРΙΑ Г. А. *Очерки...*, с. 335.

⁴⁰⁶ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 104: Վրաց պատմաբանները կարծում են, թե «հայտնի անջատողականներ» Մ. Թարևաժան, Դ. Ալանիան, Մ. Ցազուրիան, Ի. Մարգանիան և նրանց համախոհները պահանջում էին «լայն ինքնավարություն», որպեսզի ստեղծվի գործնական միջոց Վրաստանից մեկուսանալու համար: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78, 81:

ինքնուրույնության չափի հարցը, ապագայում՝ քաղաքական իրադրության այլ պայմաններում, գտնում է ավելի նպատակահարմար և կողմ է արտահայտվում Աբխազիայի և Վրաստանի մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական զարգացման համար՝ միավորել երկրամասը Ռուսաստանի ժողովուրդների ընդհանուր ընտանիքին»⁴⁰⁷։ ԱՄԽ-ում գործող ընդդիմությունը լայն ինքնավարության էր համաձայն Վրաստանի կազմում, քանզի կրում էր սոցիալիստական բնույթ և, հետևապես, չէր կարող համակրել «Սպիտակ շարժմանը»⁴⁰⁸ և անհամբեր սպասում էր նրա պարտությանը՝ Ռուսաստանին միանալու համար։ Աբխազիայի ներքին գործերի կոմիսար Մ. Ուբիրիան ասում էր, թե «սկզբնապես արխագ ազգայնականներն Աբխազիայի համար լիակատար անկախության էին ձգտում, սակայն հանդգնելով այդ գաղափարի անկենսունակության մեջ՝ առաջ էին քաշել Աբխազիայի և Վրաստանի հավասարության գաղափարը, որի դեպքում հարաբերությունները պետք է լինեին համադաշնային... Սահմանադրության նախագծի մշակման ընթացքում պարզվել էր, որ «անկախ սոցիալիստների» խմբի նպատակն էր ստեղծել Վրաստանի հետ ժամանակավոր դաշինք, որպեսզի հետագայում՝ հարմար պահին, խզեր կապը նրա հետ և շրջեր Աբխազիան դեպի այլ քաղաքական կողմնորոշում»⁴⁰⁹։ Արդի վրաց հետազոտողները, որպես ընդդիմության հակապետական և հակավրացական գործունեության օրինակ մեջբերում են Մ. Թարնավայի հուշերը։ Նա գրում է. «Զիաշտվելով ազգային հարցում Աբխազիայի նկատմամբ իրականացվող մենշևիկյան կուսակցության քաղաքականության հետ՝ ես դուրս եկա մենշևիկյան կուսակցության շարքերից... և ստեղծեցի իմ ֆրակցիան...ս[ոցիալ]-դ[եմոկրատների] (միջազգայնականների)։ Գաղափարապես առավել մոտ գտնվող «միջազգայնականների» և «անկախ սոցիալիստների» ֆրակցիաները, այսինքն՝ ես, Ալանիան, Մարգանիան, Չանբան ու Ցագուրիան, վարում էինք միասնական քաղաքականություն և ռազմավարություն Խորհրդային Ռուսաստանին (Ռ-ՍՖՍՀ) միավորվելու համար»⁴¹⁰։ Այդ նպատակով

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 111։

⁴⁰⁸ Պատմաբաններ Ջ. Գամախարիան և Բ. Գոգիան անհիմն կերպով գրում են, թե «անկախ սոցիալիստների» խմբակցությունը համակրում էր Դենիկինին։ Տես նույն տեղում, էջ 90։

⁴⁰⁹ *Абхазия. — "СЛОВО", 5.VIII.1920.*

⁴¹⁰ 1920 թ. մայիսի 7-ին Մոսկվայում Վրաստանի բանագնացների և Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության միջև կնքվել էր «Խաղաղության պայմանագիր», ըստ որի Ռ-ՍՖՍՀ-ն հրաժարվում էր վրաց ժողովրդի նկատմամբ բոլոր ինքնիշխան իրավունքներից, որոնք նախկինում պատկանում էին Ռուսաստանին, և պարտավորվում էր այսուհետև չմիջամտել Վրաստանի ներքին գործերին, ինչպես նաև անվերապահորեն ճանաչել Սովխումի շրջանի տարածքն իբրև Վրաստանի Հանրապետության անբաժանե-

մենք պաշտոնապես բոյկոտում էինք Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի ընտրություններն Աբխազիայում, որպեսզի Աբխազիան պետականորեն կրկին չկապվեր այսպես կոչված Վրացական դեմոկրատական հանրապետության հետ»⁴¹¹։ Մենջևիկյան վրացական կառավարության

լի մասը (ՄՐԱԴԱԶԵ Դ. Ի. Նշվ. աշխ., էջ 103-104)։ Անշուշտ, ինչպես հաստատեցին հետագա զարգացումները, Մոսկվայի կոմունիստական կառավարությունը սույն պայմանագիրը բեռ կնքել էր ելնելով մարտավարական նկատառումներից, սակայն և հետագայում ՌՍՖՍՀ-ն Աբխազիայի վերաբերյալ պաշտոնապես որևէ տարածքային պահանջ չէր ներկայացնում։

⁴¹¹ Դեռ 1919 թ. հունվարի 31-ին Վրաստանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահ Ա. Լոմբարիձեժե տեղեկացնում էր, թե սահմանված ժամկետներում Սուխումի շրջանը չի կարող պատրաստ լինել Սահմանադիր ժողովի առաջիկա ընտրություններին (*Парламент Грузии*. — “НАРОДНОЕ ЗНАМЯ”, 4.II.1919)։ Մի շարք, հիմնականում հայաբնակ, շրջանների հետ միասին Աբխազիայի բնակչությունը պետք է քվեարկեր 1919 թ. օգոստոսի 10-ին (*Սահմանադիր ժողովի լրացուցիչ ընտրություններ*. — «ԱՇԽԱՍԱՒՈՐ», 11.VI.1919)։ Սակայն Աբխազիայում «ինչ-ինչ» պատճառներով ընտրությունները դադարյալ չկայացան։ Վիրահայ մամուլը հաղորդում էր, որ Սուխումի շրջանում «դրուբինն այն աստիճանի լարել էր, որ կառավարութեան անդամները կանչված են [եղել] ամսիջական հեռագրաբերով անձամբ խօսելու։ Շրանք տեղեկացվել էին], եթե շարունակվի մուր տարրերի պրովոկացիոն ագիտացիան Վրաստանի դեմ, [ապա] դրուբինը խիստ լուրջ բնույթ կը ստանա։ Կառավարութեանն անձամբ գեկուցում տալու համար այս օրերս եկած Իս. Ռամիշվիլին և Աբխազիայի ժող. խորհրդի անդամ Կորոլևը] Աբխազիայի ներկայ դրուբինը նկարագրել են շատ մռայլ գոյներով» (*Անցքեր Աբխազիայում*. — «ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱՒՈՐ», 12.VIII.1919)։ Աբխազիայում իրականացվում էր ընտրությունները ձախողելու հատուկ նպատակ ունեցող, ինչպես նաև Վրաստանի և նրա կառավարության քաղաքականության դեմ քարոզչություն։ Աբխազ ազնվականությունն առաջ էր քաշել «Աբխազիան՝ աբխազների համար» և «Կորչի վրացիների բռնակալությունը» կարգախոսները, որոնք պարարտ հող էին գտել աբխազ գյուղացիության զանգվածներում (Տե՛ս КОРОЛѢВ Դ. *Письма из Абхазии*. — “БОРБѢА”, 1. X.1919)։ «Հրոսակները», որոնք մինչ այդ քաղվում էին լեռներում, սկսել էին գործել ավելի կազմակերպված, նրանց հարձակումները ստացել էին սպառնացող բնույթ։ Առավելապես աչրի էր ընկնում «զազկան ջոկատը» (պարագլուխներ խ. Խազըր օղլի, Ռ. Բիբին օղլի), որը գործում էր հյուսիս-արևմտյան Աբխազիայում՝ Խուալ, Օրխալ, Անանդալ, Խաբլո գյուղերի շրջակայքում (Տե՛ս *Борьба за Советскую власть в Абхазии*, с. 69, 221)։ Ջեբրդայում Տ. Մաբաշանիայի կողմնակիցների ձեռքով սպանվել էր ընտրական հանձնաժողովի հրահանգիչ Կարաման Մամացը (МАРАԴԱԶԵ Դ. Ի. Նշվ. աշխ., էջ 17)։ Աբխազիայի բնակչության համար ձայն տալու հնարավորությունն ընձեռնվեց միայն 1920 թ. մարտ ամսին, լրացուցիչ ընտրությունների ժամանակ։ Աբխազ «անկախականները» դարձավ կոչ էին անում չգնալ ընտրություններին (*В Абхазии*. — “БОРБѢА”, 23.IV.1920)։ Մեխական շահերից ելնելով՝ նույն տեսակի կարգախոս էին ասպարեզ հանել նաև բոլշևիկները (*Борьба за Октябрь в Абхазии*, с. 118-121, док. NN 132-133)։ Վրաց ազգայնականների շաքարաբերքը տեղեկացնում էր, որ Աբխազիայում սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցության քաղաքականությունից դժգոհ բնակչությունն ընդհանուր բոյկոտ էր հայտարարել ընտրություններին։ Կողորի գավառում աբխազաբնակ ավաններից միայն Գինդզա գյուղը մասնակցեց ընտրություններին։ Երկրամասի մեզբել բնակիչներից մասնակցություն ունեցավ քառորդ մասը, այնինչ Սամուրզականում հաղորդակի տարավ վրաց սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը (տե՛ս «ԺժԼԵՊ», 1920, N 14)։ Աբխազիայում Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները ձա-

հետ մեր շփումներում ինքնավարության և Աբխազիայի սահմանադրության ընդունման հարցերում ծախսողում էինք որևէ համաձայնության գալու հնարավորությունը, իրականացնում էինք մենշևիկյան կառավարության գործունեության քննադատության քաղաքականություն: Գործելով այդպես, մենք, միաժամանակ, Ռ-ՄՖՍՀ-ի հետ կապ հաստատելու և նրա կազմ ընդգրկվելու հնարավոր միջոցներ էինք փնտրում»⁴¹²: Այս հայտարարությունը հարկավոր է ընդունել որոշ վերապահումներով, քանի որ այն գրվել էր խորհրդային իշխանության տարիներին: Ռուսաստանի հարավում «Սպիտակ շարժման» վերելքի պահին, երբ 1919 թ. գարնանն առաջացավ Աբխազիա Կամավորական բանակի ներխուժման վտանգը, Վրաստանի կառավարությունը որոշ չափով մեղմացրել էր իր քաղաքականությունը տեղի բուլշևիկների նկատմամբ, դիտելով նրանց որպես հնարավոր դաշնակիցներ ընդհանուր թշնամու առջև: Հետևապես սոցիալիստական բնույթ կրող և Խորհրդային Ռուսաստանի վրա կողմնորոշում ունեցող ընդդիմությունն Աբխազիայում այդ պահին չափավորում էր իր պահանջները Վրաստանի կառավարության առջև և նույնիսկ համագործակցում էր նրա հետ: Աբխազիայում բուլշևիկներն օգտվում էին կիսալեզալ պայմաններից⁴¹³: 1920 թ. մայիսի 7-ի վրաց-խորհրդային պայմանագիրը ստեղծել էր առավել նպաստավոր պայմաններ Վրաստանում կոմունիստների գործունեության համար: Աբխազների միջավայրում նրանք քարոզում էին Խորհրդային Ռուսաստանին միանալու գաղափարը⁴¹⁴: Բուլշևիկներն ամեն կերպ ջանում էին ի շահ իրենց ծառայեցնել ընդդիմությունն ԱժԽ-ում: Դրա վկայությունն է Ն. Լակոբայի՝ ընդդիմությանը տրված գնահատականը: «Նրանք, - գրում է Լակոբան, - օգտվելով պառլամենտական կարգերից, ամեն կերպ դատապարտում են շովինիստներին, վրաց ազգայնականներին... պահպանում են գյուղացիական զանգվածներում տարերային դժգոհություն: Աբխազական ժողովրդական խորհրդում մեր ընկերների խումբը... բարեխիղճ կատարեց իր հեղափոխական պարտքը»⁴¹⁵: Սուխումի շրջանային դատախազ Չխարտիշ-

խողվեցին ոչ միայն երկրամասի չլուծված կարգավիճակի հետևանքով, այլ նաև դրան նպաստեց սոցիալական դժգոհությունը, որն արտահայտում էր ամբողջ բնակչությունը՝ առանց ազգային խտրականության:

⁴¹² Տե՛ս «СВОБОДНАЯ ГРУЗИЯ», 9.III.1994.

⁴¹³ ЛЕМБЕРГ Г. О положении в Абхазии. — «ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ», 16.IX.1920.

⁴¹⁴ ՎԷՊՊԼ, №. 1863, ց. 1, գ. 523, ք. 5: Նաև տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. - СГ, 27.VI.1991.

⁴¹⁵ ЛАКОБА Н. А. *Искры Октябрьской революции в Абхазии* // В сб.: *К истории революционного движения в Абхазии*. Сухум, 1922, с. 21. Նաև տե՛ս *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 54.

կան նախագիծ: Երկու կողմն էլ պատրանք ունեին, քե իրենց միջև ծագած տարաձայնությունները կհաջողվի հարթել կենտրոնական իշխանությունների միջնորդությամբ⁴²²: 1919 թ. աշնանը Թիֆլիսում միաժամանակ գտնվում էին ԱԺԽ-ի անդամներից կազմված երկու պատվիրակություն: Առաջինը ներկայացնում էր մեծամասնությունը, որի լիազորություններն ընդդիմությունը չէր ճանաչում: Նրա կազմում էին սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Մ. Ուբիրիան, Վ. Գուրջուան, Գ. Կորոյլովը, Մ. Յավան և սոցիալիստ-հեղափոխական Մ. Գրիգորյան⁴²³: Նրանց մանդատը նախատեսում էր ՍԺ-ի անդամների հետ համատեղ մասնակցել Աբխազիայի սահմանադրության մշակման հանձնաժողովում, ինչպես նաև կենտրոնական և Աբխազիայի իշխանությունների փոխհարաբերությունների պարզեցումը⁴²⁴: Եթե ընդդիմությունը բոլոր թերությունները մեկնաբանում էր Աբխազիայի գործերում Թիֆլիսի չափազանց միջամտությամբ, ապա ըստ ԱԺԽ-ի մյուս քնի, Աբխազիայում տիրող անմխիթար կացությունն առաջացել էր կենտրոնական իշխանությունների և երկրամասի միջև կապերի թուլության հետևանքով⁴²⁵: Սուխումում Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոս Վաղարշակ Սահակյանը մատնանշում էր, որ երկրամասի լայն ինքնավարության կողմնակիցների և վրաց իշխանությունների միջև պայքարի պատճառով Աբխազիայի կառավարման բնագավառում խառնաշփոթ է տիրում⁴²⁶: Բացասական երևույթների վերացման համար ԱԺԽ-ի մեծամասնությունն անհրաժեշտ էր գտնում մինչև սահմանադրության ընդունումը կնքել ժամանակավոր բնույթ կրող համաձայնագրեր և այդ միջոցով կարգավորել «սանդորմալ երևույթները, որոնք առաջացել էին կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջև»⁴²⁷: Հետևապես ԱԺԽ-ի «վրացամետ» քնի կարծիքով՝ Թիֆլիսի և Սուխումի միջև հարաբերությունների կարգավորման արդյունքում նրանք պետք է ավելի ամրապնդվեին՝ ի շահ երկու կողմի: Այս հայեցակարգից էր բխում 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ին կառավարությանը ներկայացված «Ձեկուցումը», որի բովանդակությունը հրապարակվել էր մամուլում⁴²⁸:

Ընդդիմադիրների հանձնարարությամբ Թիֆլիս էին մեկնել Մ. Թարնավան, Ի. Մարգանիան, Դ. Ալանիան և Մ. Յագուրիան: Նրանք հանդիպել էին կառավարության անդամների հետ: Վարչապետ Ժոր-

⁴²² *Автономия Абхазии*. — «СЛОВО», 26.XI.1920.

⁴²³ *Լրատու՝ Աբխազիայի ներկայացուցիչների գալուստը*. — «ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ», 5. X. 1919:

⁴²⁴ *Хроника*. — «БОРЬБА», 4. X. 1919.

⁴²⁵ КОРОЛՅՈՒՄ Գ. *Письма из Абхазии*. — «БОРЬБА», 28.IX.1919.

⁴²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. I, գ. 409, ք. 20-21:

⁴²⁷ *Ответ делегации Народного совета Абхазии*. — «БОРЬБА», 9.X.1919.

⁴²⁸ «БОРЬБА», 20.XII.1919. Տե՛ս նույն օրաթերը 21.XII.1919: նաև՝ 23.XII.1919:

դանիան առաջարկել էր պատվիրակներին իրենց տեսակետներին տալ գրավոր ձևակերպում, ինչն էլ արվեց 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ին: Այս փաստաթղթի զգալի մասը նվիրված է Աբխազիայում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների գործելակերպի սուր քննադատմանը⁴²⁹: Հետագոտողների կողմից ընդդիմության «հուշագիրը» հրապարակվել է մասամբ, իսկ արխագական հեղինակները մեջբերում են միայն նրա քննադատական հատվածը⁴³⁰: Վրաց պատմաբաններն ուշադրություն են սևեռում կառուցողական մասի վրա, որտեղ ասված է՝ «Մենք գտնում ենք, որ ոչ մեր մեղքով ստեղծված լուրջ հետևանքներով հղի կացությունից միակ ելքը Աբխազիայի կարգավիճակի ձևավորումն է լայն ինքնավարության սկզբունքների հիման վրա: Փոխադարձ անվստահության վերացման և մեր ժողովուրդների միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատման համար մեր խմբի կողմից մշակված է ինքնավար Աբխազիայի սահմանադրության նախագիծը, որպես միակ ընդունելի տարբերակ և՛ Աբխազիայի, և՛ Վրաստանի շահերի համար»⁴³¹: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների պաշտոնաթերթը խմբագրականում հայտնում էր, թե ընդդիմության նախագիծը «Վրաստանի և Աբխազիայի միջև հաստատում է մոտավորապես այնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսիք գոյություն ունեին Ավստրիայի և Հունգարիայի միջև [1867-1918 թթ.]»: Թեև պարզ է, որ այդ տեսակի «ինքնավարություն» Աբխազիայի բնակչությունը չի յուրացնի: Այդ սահմանադրությունը, բացի նորանոր դժվարությունների, ոչինչ չի տա Աբխազիային: Նա ունի միակ նպատակ՝ փոս փորել Վրաստանի և Աբխազիայի միջև»⁴³²: «Էրթոբա»-ն նկատում էր, որ արխագների շահերը պաշտպանելու համար Սուխումի շրջանի վերածումն առանձին ինքնավար տարածքային միավորի անարդարացի կլիներ երկրամասի բնակչության մեծամասնության նկատմամբ⁴³³: Ի վերջո երկու պատվիրակությունն էլ, դժգոհ մնալով, վերադարձան Սուխում: Թիֆլիսում Կոմիսարիատի կողմից առաջարկվող և չափավոր բնույթ կրող Աբխազիայի սահմանադրությունը չարժանացավ որևէ ուշադրության: Այդ մասին լուրն ԱժԽ-ի անդամների մոտ ճնշված տրամադրություն էր առաջացրել⁴³⁴: 1919 թ. նոյեմբերի 15-ին Մ. Թարնավան զեկուցեց ԱժԽ-ին, թե Վրաս-

⁴²⁹ Տե՛ս «СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 6.X.1919.

⁴³⁰ Տե՛ս САГАРИЯ Б. Е. *Национально-государственное строительство в Абхазии (1921-1931 гг.)*. Сухуми, 1970, с. 17. Նաև՝ ЛАКОБА С. З. *Очерки...*, с. 65-66. Նաև՝ *История Абхазии*, с. 299.

⁴³¹ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴³² *Редакционная*. — «БОРЬБА», 9.X.1919.

⁴³³ «*კლათობა*» բերից արտասոված հոդվածը տե՛ս *Абхазский вопрос*. — «КАВКАЗСКОЕ СЛОВО», 25.VII. 1919.

⁴³⁴ *Автономия Абхазии*. — «СЛОВО», 26. XI.1919.

տանի կառավարությունն ավելի նեղ առումով է դիտում Աբխազիայի ինքնավարական իրավունքների ծավալը, քան ԱԺԽ-ի ներսում «անկախ սոցիալիստների» հակառակորդները և կասկած էր հայտնում կառավարության հետ վերջնական համաձայնության գալու հնարավորության մասին⁴³⁵։ Այդ տեսակի հայտարարությունները զրգռում էին հասարակական կարծիքը Աբխազիայում։ 1920 թ. հունվարին Վ. Ջուղեյին զեկուցում էր ՎՍՂԲԿ Կենտկոմ, որ աբխազների մեծամասնությունը «վճռականապես չի աջակցում մեզ»⁴³⁶։ Ն. Լակոբան բնորոշում էր այդ վերաբերմունքը ավելի շեշտված, իբրև «կատաղի ատելություն»⁴³⁷։ ԱԺԽ-ի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության աբխազ 7 անդամ դուրս եկան նրա շարքերից և ստեղծեցին մի նոր ընդդիմադիր ֆրակցիա՝ «միջազգայնականների»⁴³⁸։

1920 թ. փետրվարին ԱԺԽ-ում հուզող հարցերի շուրջ հանդես եկավ Ն. Ռամիշվիլին, արտահայտելով կառավարության տեսակետները։ Իր ելույթում նախարարը ևս մեկ անգամ էլ վերահաստատեց խոստումը՝ տրամադրել Աբխազիային ինքնավարություն, և պնդում էր Վրաստանի կառավարության այդ մտադրության անբակտելիության մասին⁴³⁹։

Վրաստանի ՍԺ-ի հետ համատեղ Աբխազիայի սահմանադրության մշակման համար 1920 թ. մայիսի 21-ին ԱԺԽ-ն ընտրել էր լիազոր պատվիրակություն, որի կազմում էին՝ Վարլ. Շերվաշիձեն, Դ. Էմուկվարին, Դ. Ջախարովը, Գ. Ջուխբայան, Մ. Թարնավան, Վ. Անչաբաձեն։ Համաձայն 1920 թ. հունիսի 24-ին նրանց տրված մանդատի՝ պատվիրակությունը պարտավորեցվում էր հետևել ԱԺԽ-ի կողմից հաստատված սահմանադրության նախագծի դրույթներին և հնարավոր չափով պիտի պաշտպաներ Աբխազիայի լայն ինքնավարության սկզբունքը⁴⁴⁰։ Թիֆլիսում պատվիրակության անդամները 1920 թ. հու-

⁴³⁵ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 101։

⁴³⁶ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921 гг.)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 114.

⁴³⁷ ЛАКОБА Н. А. *Статьи и речи*, с. 210.

⁴³⁸ Դիմելով Վրաստանի կառավարությանը՝ նրանք գրում էին. «...Представители грузинского правительства не только не сумели наладить дружеских отношений между народностями Абхазии и грузинским правительством, но, наоборот, оттолкнули от себя и тех, кто искренне поддерживал республику Грузии... результатом такой политики был выход из фракции социал-демократической партии меньшевиков Грузии почти всех меньшевиков-абхазцев». Տե՛ս «СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ», 6.X.1919.

⁴³⁹ Աբխազ պատմաբանները համարում են, թե նախարարի ելույթն ընդդիմության նկատմամբ սպառնալի բովանդակություն ուներ (*История Абхазии*, с. 318), սակայն ինչպես ճիշտ նկատել էին վրաց հետազոտողները՝ որևէ սպառնալիք նրա մեջ չկար (ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 102)։

⁴⁴⁰ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Исторические предпосылки...*, с. 79, док. N 6.

նիս-հուլիսին հանդիպել էին ՍԺ-ի ղեկավար գործիչների հետ (ՍԺ-ի փոխնախագահ Ա. Լոմբաթիձե, սոց.-դեմ. խմբակցության առաջնորդ Ա. Չխենկելի, սահմանադրության մշակման գծով հանձնաժողովի նախագահ Պ. Սաղվարտիձե): Պատվիրակության խնդրանքը՝ Սահմանադիր ժողովի մի խումբ անդամներին լիազորելու համատեղ աշխատանքի համար մերժվեց այն պատճառաբանությամբ, թե Աբխազիայի սահմանադրության՝ համապետականից առաջ մշակումը հանդիսանում է վաղաժամ քայլ: Աբխազական բանագնացները, սակայն, շարունակում էին պնդել հավասար սկզբունքներով կազմված համատեղ հանձնաժողովի ստեղծման վրա, որը պիտի օժտված լիներ վճռական իրավունքներով: ՍԺ-ի նախագահությանը հուլիսի 1-ին հղած գրության մեջ ասված էր, որ Աբխազիան «իրականում հանդիսանալով Վրաստանի ինքնավար մասը, մինչ այժմ չի ստացել իրավական ճանաչում, ինչը խոչընդոտում է ինքնավար մարմինների ստեղծագործական աշխատանքին»⁴⁴¹: Կրքերի հանգստացման նպատակով առաջարկվում էր ընթացող նստաշրջանում քննարկել հետևյալ հարցերը. 1) ճանաչել Աբխազիան որպես Վրաստանի ինքնավար մասը; 2) օժտել ԱԺԽ-ն օրենսդրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքով; 3) իբրև տեղական գործադիր իշխանություն ճանաչել Աբխազիայի Կոմիսարիատը⁴⁴²: Համառ պահանջներից հետո ՍԺ-ն ի վերջո համատեղ աշխատանքների համար լիազորել էր իր մի խումբ անդամների: Առաջին իսկ օրից վրաց-աբխազական հանձնաժողովում առաջացել էին տարածայնություններ: Վրացական կողմը հայտարարել էր, որ օժտված է միայն նախնական տեստի մշակման իրավունքով՝ ՍԺ-ի սահմանադրական հանձնաժողովում նրա հետագա քննարկման համար: ԱԺԽ-ի անդամները, ելնելով «Աբխազիայի ինքնավարության մասին ակտ»-ի 2-րդ կետի պահանջներից, պնդում էին համատեղ հանձնաժողովի լիազորությունների վճռական դերի մասին Աբխազիայի սահմանադրության բնագրի մշակման գործում: ԱԺԽ-ի պատվիրակությունը, անբավարարված լինելով հանդերձ, ստիպված էր, սակայն, համաձայնել վրացական կողմի պայմանին: Երկրամասի վերջնական իրավական վիճակը պետք է որոշվեր Վրաստանի ապագա սահմանադրությամբ և, որպես վերջինիս գումարելին՝ կազմվեր «Ինքնավար Աբխազիայի կանոնակարգը»: Երկար վիճաբանություններից հետո ձևավորվեց միասնական նախագիծ, որը, ինչպես ասված էր ԱԺԽ-ի բանագնացների հաշվետվության մեջ՝ «Հանդիսանում էր միմիում» պատվիրակության համար և մաքսիմում՝ Սահմանադիր ժողովի [լիազորված] հանձնաժո-

⁴⁴¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 105:

⁴⁴² Նույն տեղում:

դովի համար»⁴⁴³։ Տարածայնություններ առաջացնող «Կանոնակարգի» կետերը դուրս էին բերվել ՍԺ-ի սահմանադրական հանձնաժողովի ընդհանուր նիստի քննարկման, որն աբխազական պատվիրակության ներկայությամբ երկու անգամ անդրադարձել էր խնդրին։ Սակայն այդ նիստերին, ՍԺ-ի վրաց պատգամավորների առարկությունների հետևանքով, մասնավորապես Աբխազիայի բնական պաշարների օգտագործման⁴⁴⁴ և մենաշնորհի մասին նախկինում որոշված հարցերի շուրջ, հարուցվեցին նորանոր վեճեր։ Անարդյունք բանավեճից հետո ՍԺ սահմանադրական հանձնաժողովի նախագահությունը սահմանափակվեց վիճահարույց հարցերը նախագծի վերջնական մշակման ժամանակ լուծելու խոստումով և հրավիրեց աբխազ պատվիրակներին ևս մեկ անգամ այցելել Թիֆլիս։ Մեկնելուց առաջ ԱԺԽ-ի պատվիրակությունը հանդիպում էր ունեցել Ն. Ժորդանիայի հետ։ Վարչապետը իրազեկ էր պահվել, որ «Աբխազիայի կացությունն այսպիսի անորոշ և անպարզ վիճակում... ծայրահեղ անցանկալի է, քանի որ նախ և առաջ հարվածում է Աբխազիայի Կոմիսարիատի ուժին և հաստատականության» և գործնականորեն «առաջացնում է աբխազական ժողովրդի մեջ կասկածի և անվստահության զգացմունքներ»⁴⁴⁵։ Պատվիրակները խնդրում էին, որպես նվազագույն ցանկություն, ընդունել «Ինքնավար Աբխազիայի մասին կանոնակարգը» առանձին օրենքով։ Ժորդանիան խոստացել էր խնդիրը դնել կառավարության քննարկման։ Մ. Ուբիրիան «Слово» օրաթերթին տված հարցազրույցում ասել էր, որ «այս աշխատանքը պետք է ավարտել հնարավորին չափ շուտ, քանի որ Կենտրոնի հետ ստույգ սահմանադրական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում յուրաքանչյուր մանր հարցի շուրջ մենք ստիպված ենք շատ եռանդ կորցնել»⁴⁴⁶։

Վերադառնալով Սուխում՝ պատվիրակությունը սեպտեմբերի 10-ին ներկայացրել էր ծավալուն հաշվետվություն⁴⁴⁷։ ԱԺԽ-ի անդամների մեծ մասը բողոքարկեց վրացական կողմի նոր պայմանը և շարունակում էր պնդել 1919 թ. մարտի 20-ին որդեգրված համատեղության սկզբունքը։ Աբխազիայի սահմանադրության վերջնական տարբերակը կազմելու նպատակով 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ԱԺԽ-ի հա-

⁴⁴³ Նույն տեղում, էջ 461, վավ. N 254:

⁴⁴⁴ Վրաստան-Աբխազիա իրավական հարաբերությունները կարգավորող մեխանիզմի բացակայության պարագայում, Վրաստանի «Սահմանադիր ժողովը իր [1921 թ.] յունվարի 21-ի միացեալ ժողովում հաստատեց խառնակաճ արդյունաբերական «ԻՎԱ» ընկերություն պայմանագրի ծրագիրը Տվարչելու բարածոխի հանքը մշակելու մասին»։ Տե՛ս *Զրոմիկոն*. — «ՄՄԿ», 25. I. 1921:

⁴⁴⁵ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 462-263, վավ. N 254:

⁴⁴⁶ *Абхазия* — «СЛОВО», 5.VIII.1920.

⁴⁴⁷ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 460-465, վավ. N 254:

մապատասխան հանձնաժողովը Սուխումում շարունակեց աշխատանքը: Հոկտեմբերի 16-ին մշակված բնագիրը հաստատվեց ԱԺԽ-ի նիստում: Նույն օրն ԱԺԽ-ն որոշեց Թիֆլիս գործուղել նոր պատվիրակություն՝ շեշտելով, որ պատվիրակները պարտադրվում են իրենց գործունեության մեջ առաջնորդվել 1919 թ. մարտի 20-ի «Ակտ»-ով և ԱԺԽ-ի կողմից հաստատված նախագծով⁴⁴⁸: Այսպիսով, ԱԺԽ-ի կենտրոնամետ և ընդդիմադիր («հակավրացական») թևերի միջև կայացել էր համաձայնություն Աբխազիայի հնարավոր կարգավիճակի շուրջ, ինչը նաև վկայում է պատվիրակության կազմը: Վարլ. Շերվաշիձեն, Դ. Ջախարովը, Վ. Գուրջուան, Մ. Ուբիրիան, Ի. Փաշալիդին ներկայացնում էին մեծամասնությունը, իսկ Մ. Թարնավան, Դ. Ալանիան, Մ. Ցագուրիան, Մ. Բերուլավան լիազորվել էին ընդդիմադիր խմբավորումներից⁴⁴⁹: 1920 թ. նոյեմբերի 6-ին ԱԺԽ-ի պատվիրակությունը ժամանել էր Թիֆլիս: Սակայն այս անգամ վրաց պաշտոնյաներն արհամարհում էին արխագ բանազնացներին և ձախտղում համատեղ աշխատանքը: Ըստ վրաց պետական և քաղաքական շրջանակների՝ Աբխազիայի վերջնական իրավական կարգավիճակը պետք է որոշեր ոչ թե Աբխազիայի, այլ Վրաստանի սահմանադրությունը: Բողոքից հետո միայն պատվիրակներին նոյեմբերի 16-ին ընդունեց Ն. Ժորդանիան: Նա ևս մեկ անգամ հաստատեց Աբխազիայի ինքնավարության իրավունքը, թեպետ ընդգծել էր, որ մշակել և վավերացնել նրա սահմանադրությունն իրավագործ է միայն Վրաստանի ՍԺ-ն⁴⁵⁰, ինչն, ի դեպ, հակասում էր համատեղության գաղափարին, որը ամրագրվել էր «Աբխազիայի ինքնավարության մասին ակտ»-ում: Ժորդանիան համաձայնվելով, որ Աբխազիայի սահմանադրության ընդունումը պահի հանդիսավոր պահանջն է, խոստացավ, սակայն, չսպասելով Վրաստանի սահմանադրության հաստատմանը, ՍԺ-ում իբրև առանձին օրենք անցկացնել «Աբխազիայի ինքնավարության մասին կանոնակարգ»-ը,⁴⁵¹ որը Վրաստանի սահմանադրության ընդունման պարագայում կընդգրկվեր նրա մեջ⁴⁵²: Սակայն ինչպես հետևում էր պատվիրակների նոյեմբերի 19-ին արված հայտարարությունից, խոստումները չէին բավարարել նրանց⁴⁵²: Վրաստանի հետ միություն կապելու հետևողական կողմնա-

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 106:

⁴⁴⁹ Стен Делегация Абхазии. — "СЛОВО", 9. XI. 1920. Նաև՝ «ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ», 26. XI. 1920:

⁴⁵⁰ ГАМАХАРИЯ Д. - ЧАНИЯ В. "Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?! — СГ, 3.V. 1991.

⁴⁵¹ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 108-109:

⁴⁵² «Դեռ 1918 թ. փետրվարի 9-ին, երբ գոյություն ունէր Անդրկովկասեան յատուկ կոմիտէ, - ասված է «Հուշագրում», - Վրաստանն ու Աբխազիան իրար մէջ պայմանագիր կնքեցին, որի մէջ ընդհանուր գծերով ցույց էին տրուած այն փոխարաբերութիւնները,

կիցներն ապրում էին որոշակի հիասթափություն և նրանց համախմբումն ընդդիմության հետ զգալի հարված կլիներ կենտրոնական իշխանությունների համար: Նոյեմբերի 22-ին Պ. Սաղվարտիլոն հայտնեց ՍԺ-ի նախագահությանը, որ Աբխազիայի ինքնավարության մասին հարցն ընդգրկվել է իր հանձնաժողովի օրակարգի մեջ, հաստատման նպատակով: Նոյեմբերի 28-ին ՍԺ-ի նախագահությունն իրազեկ էր պահել ԱԺԽ-ի պատվիրակության անդամներին, որ Վրաստանի սահմանադրության նախագծի քննարկումը կտևի ևս երեք ամիս, իսկ ինքնավարության մասին հարցը վճռվում է նրա 120-121 հոդվածներով: Իսկ նոյեմբերի 30-ին հավելյալ տեղեկացրեց, որ ՍԺ-ն բացարձակապես մերժում է 1919 թ. մարտի 20-ի մատնանշված կարգը և առաջար-

որոնք կարող էին գոյություն ունենալ այդ երկու պետական կազմությունների միջև... Այդ փոխարաբերությունները ձևակերպեցին և յետագայում Աբխազիայի և Վրաստանի կառավարության միջև 1918 թ. յունիսի 8-ի համաձայնության մեջ: ... Այսպիսիք են այն հիմունքները, որոնք հաստատում են Աբխազիայի անվիճելի իրաւունքները համարեա երեք տարւայ ընթացքում: [ԱԺԽ-ն] ելնելով... պայմանագիրերից, ակտերից և կառավարության հաւաստիացումներից, շարունակ պատգամաւորութիւններ է ուղարկել Սահմանադիր ժողով, որպէսզի վերջնականապէս ձևակերպեն Աբխազիայի և Վրաստանի փոխարաբերությունները: ... Կառավարութեան հաւաստիացումները Աբխազիայի ատոնոմ իրաւունքների մասին, գործնականում շատ էին հեռու իրականութիւնից... 1918 թից սկսած հանրապետութեան կառավարութիւնը աւելի ու աւելի է լայնացնում իր իրաւունքների ծաւալը Աբխազիայի ատոնոմ կյանքին միջամտելու համար, յաճախ խախտելով նոյնիսկ այն իրաւունքները, որոնց շուրջը [նախկինում] որևէ վեճ չէր յարուցում... Այս հակասութիւնները՝ մի կողմից, հաւաստիացումները և միւս կողմից, կառավարութեան միջամտութեան շնորհիւ Աբխազիայում անվստահութիւնն և գրգռում է ստեղծւել ոչ միայն դէպի համապետական իշխանութեանը, այլև նաև դէպի Աբխազիայի խորհուրդը: Մինչև այսօր [ԱԺԽ-ն] կատեցնում էր այն բոլոր նետերը, որոնք ուղղւած էին հանրապետութեան կառավարութեան դէմ: Բայց... այս յուզումներն առաջացնող քաղաքականութիւնը, ստիպում են մեզ հրաժարել ապագայ այն պատասխանատւութիւնից, որը կարող են վերև յիշած հակասութիւնների հետևանք դառնալ: Վրաստանի և Աբխազիայի փոխարաբերությունները մինչև այսօր ձևակերպւած չեն և, հետևապէս, երկու կողմերի համար էլ իրաւաբանօրէն պարտադիր լինել չի կարող: Սրա համար, [ելնելով] հանրապետութեան շահերի և երկու ժողովուրդների բարօրութիւն տեսակէտից, անհրաժեշտ է շտապ միջոցներ ձեռք առնել համաձայնութիւնը ձևակերպելու համար: [ԱԺԽ-ն], ի դէմս իր վերջին պատգամաւորների, դիմում է Վրաստանի հանրապետութեան կառավարութեանը՝ ցանկութիւն արտայայտում պարզ և հստակ շարադրւած պատասխան ստանալ [ըստ] 1919 թ. մարտի 20-ի Ակտի ելոյթամբ, [ինչպէս նաև] պահանջում է, որ անմիջապէս հաւասար քով Սահմանադիր ժողովի և Աբխազական ժողովրդական խորհրդի խառը յանձնաժողով կազմի Աբխազիայի ատոնոմիայի մասին նախազիջել քննելու և Սահմանադիր ժողովը շտապ կերպով հաստատման մտքներու հետևանքով պատասխան տալու հարցին: Սօս երեք տարի շարունակ Աբխազիայի ժողովուրդը սպասում է այդ կոնստիտուցիային և ներկայ պատգամաւորութիւնը, դեկլարելով համապետական շահերի տեսակէտով, կարծում է, որ նոր յետաձգումներ համար ոչ մի [հիմնավոր] պատճառ չկայ, [որոնց համար] Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը [այնև] չի ուզում մեղքը իր վրայ վերցնել և այդ մասին յայտնում է Աբխազիայի ազգաբնակչութեանը» (Աբխազիայի ինքնավարութեան շուրջը. - ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 26. XI. 1920):

կում բոլորովին նոր պայման, ըստ որի Աբխազիայի ինքնավարության հարցը պետք է վճռվեր միայն Վրաստանի ՍԺ-ի կողմից: Հետևապես աբխազական պատվիրակության անդամներին առաջարկվում էր մասնակցել գործընթացին միայն տեղեկատվական կամ խորհրդակցական կարգավիճակով, իսկ ԱԺԽ-ն կատարելապես չեզոքացվում էր Աբխազիայի սահմանադրության ընդունելու գործից⁴⁵³: 1920 թ. դեկտեմբերին Ն. Ժորդանիան խորհրդարանում առաջարկել էր պարտադիր պահանջներ երկրի ապագա սահմանադրության նկատմամբ, այդ թվում՝ Վրաստանում որևէ դաշնային միավորների բացակայության սկզբունքը: Նա ասում էր, որ «մեր նպատակն է ստեղծել դեմոկրատական այնպիսի սահմանադրություն, որը ապահովելիս լինի ունիտար դեմոկրատիկ հանրապետություն, որտեղ իշխանությունը պետք է բաժանված լինի կենտրոնի և... տեղական օրգանների միջև»⁴⁵⁴: Դեկտեմբերի 5-ին ԱԺԽ-ի պատվիրակությունը ետ կանչվեց Մոսկում՝ մանրամասն հաշվետվություն տալու նպատակով⁴⁵⁵: Մեկնելուց առաջ ԱԺԽ-ի լիազոր բանազնացները ստորագրել էին Վրաստանի ՍԺ-ի նախագահության անունով ուղարկված գրություն, որը ևս մեկ անգամ հիշեցնում էր նախկին պայմանավորվածությունների մասին և եզրափակվում էր հայտարարությամբ, թե «աչքի առաջ ունենալով, որ կենտրոնական կառավարության և Աբխազիայի ժողովրդական խորհրդի միջև հիմնովին տարբերություն է տիրում, պատգամաւորութիւնը չի ցանկանում իր վրայ պատասխանատւութիւն վերցնել և վերադառնում է Աբխազիա...»⁴⁵⁶:

1921 թ. հունվարին Թիֆլիսում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչության ռազմական կցորդ Պ. Պ. Սիտինը տեղեկացնում էր Մոսկվա, թե «Թիֆլիսից Աբխազական ժողովրդական խորհրդի պատվիրակության վերադարձից հետո խորհուրդը դեռևս չի գումարվել: Չնայած, որ նրա անդամների մեծ մասը պնդում է խորհրդի հրավիրման օգտին՝ Վրաստանի կառավարությունը վախենում է, որ Աբխազական ժողովրդական խորհրդը առաջին իսկ նիստում կխզի կապը Վրաստանի հետ՝ ի նկատի ունենալով 1919 թ. մարտի 20-ի Ակտի պահանջների խախտումը... Այս ամենը վրդովում է զանգվածներն Աբխազիայում և ստեղծում բարենպաստ պայմաններ մեզ համար»⁴⁵⁷: Վրաս-

⁴⁵³ *Աբխազիայի ատտոնմիայի շուրջը*. - «ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ», 9.XII.1920:

⁴⁵⁴ *Վարչապետ Ն. Ժորդանիայի ճառը Սահմանադիր ժողովում*. - «ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ», 19.XII.1920:

⁴⁵⁵ *Абхазия. — "СЛОВО"*, 8. XII.1920.

⁴⁵⁶ Տե՛ս *Աբխազիայի ատտոնմիայի շուրջը*. - «ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ», 9.XII.1920: Նաև՝ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 175, ք. 2:

⁴⁵⁷ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921 гг.)*, с. 172-173. 1921 թ. ապրիլին նա նաև գրում էր՝ «...Мерой, ослабляющей грузинский шовинизм и территориально и материально, я считал бы отделение Абхазии... Если засим абхазскому народу бу-

տանի կենտրոնական իշխանությունների հետ համաձայնության գալու կողմնակիցները գտնվում էին տարակուսանքի մեջ: Վարլ. Շերվաշի-ձեն անգամ հայտարարեց հրաժարական տալու իր ցանկության մասին⁴⁵⁸: 1921 թ. հունվարի 4-ին ԱԺԽ-ի նիստում նա ասաց, որ «մինչդեռ ժողովրդական խորհուրդը, որպես իր հիմնական խնդիր համարելով տեղում պետական իշխանության կազմակերպումը, փորձում էր բոլոր միջոցներով բույլ չտալ հակասությունների խորացում, սակայն ժամանակն ընթանում էր և այս հարցով արդեն երեք պատվիրակություն էր ուղարկվել ժողովրդական խորհուրդի կողմից, իսկ Աբխազիայի ինքնավարությունը մինչ այժմ ձևակերպված չէ»⁴⁵⁹:

1920 թ. դեկտեմբերի 29-ին Վրաստանի ՍԺ «փոքր» սահմանադրական հանձնաժողովը, առանց ԱԺԽ-ի որևէ ներկայացուցչի, վերջապես հաստատել էր «Ինքնավար Աբխազիայի կառավարման մասին կանոնակարգ» կոչված նախագիծը, սակայն որպես հիմք վերցնելով ԱԺԽ-ի կողմից 1920 թ. հոկտեմբերին ընդունված տարբերակը⁴⁶⁰: Երկրամասը աբխազական ազգային ինքնավարության վերածելու պահանջը մերժվեց՝ նրա բազմազգ լինելու պատճառով: Պատգամավոր Լ. Նաթանեմ, զեկուցելով 1921 թ. փետրվարի 4-ին խորհրդարանի նիստում, սահմանադրական հանձնաժողովի անդամների անունից ասաց, որ «ազգային ինքնավարություն տալը չի համարում այնպիսի միջոց, որ կարող է լուծել ազգային հարցը, մանաւանդ Աբխազիայի խայտաբղետ ազգաբնակչության վերաբերմամբ: Չի կարելի լուծել ազգային հարցը ազգային ինքնավարությամբ, ես առաւել տերրիտորիալ ատոմոմիալով»⁴⁶¹: Փետրվարի 11-ին ՍԺ-ի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության 8 անդամ լքեց նրա կազմը, և, ի թիվս այլ պահանջների, նրանք նշում էին, որ «ծայրավայրերի ժողովուրդների (մահմեդական վրացիների, աբխազների և այլն) կենսական շահերը պետք է բաւարարուն և պետք է ապահովուի փոքրամասնութիւնների իրաւական դրութիւնը»⁴⁶²: Ռուսաստանի Կարմիր բանակի ներխուժման պայմաններում 1921 թ. փետրվարի 21-ին ՍԺ-ն հավանություն տվեց «Ինքնավար Աբխազիայի կառավարման մասին ժամանակավոր կանոնակարգ»-ին⁴⁶³, որը պետք

дет поставлен, например, путем плебисцита, вопрос о желательной форме государственного бытия, то нет никакого сомнения..., абхазский народ вынесет решение о полном присоединении к РСФСР...». Տե՛ս «ИВЕРИЯ ЭКСПРЕСС», 18.VIII. 1993.

⁴⁵⁸ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 110:

⁴⁵⁹ *История Абхазии*, с. 319-320.

⁴⁶⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 110:

⁴⁶¹ *Հիմնադիր ժողով*. — «ՄՇԱԿ», 12. II. 1921:

⁴⁶² Պատկերում *Վրաստանի սոց. դեմոկրատ կուսակցության մեջ*. — «ՄՇԱԿ», 15. II.

1921:

⁴⁶³ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1833, ց. 2, գ. 863, ք. 93-95:

է գործեր մինչև Վրաստանի սահմանադրության վերջնական վավերացումը: Ե՛ւ վրաց, և՛ աբխազ արդի պատմաբանները միասնական են այն հարցում, որ ուշացած այս որոշումն այլևս ոչ մի նշանակություն չուներ և, հետևապես, չէր կարող որևէ իրական ուժ ունենալ⁴⁶⁴:

Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը, իր լուծումը չգտնելով Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության գոյության շրջանում, օրակարգի մեջ էր մնում մաս խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո:

⁴⁶⁴ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 110: Նաև՝ ЛАКОБА С. З. *Очерки..*, с. 78. Նաև՝ *История Абхазии*, с. 320.

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ
(ԱՐԽԱԶԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ)

Այսրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատման նախօրեին արխագ հասարակությունն ազգային բազմակուտակ հարցերի լուծումը տեսնում էր Աբխազիայի կարգավիճակի բարձրացման մեջ: Չնայած բազմաթիվ փորձերին՝ 1918-1920 թթ. ինքնիշխանության գաղափարն իրականացնել չէր հաջողվել, որը Աբխազիայի կարգավիճակի շուրջը 1920-ական թվականներին հարուցեց նոր հակամարտություն:

Խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակի ուժերով տեղի ունեցավ Վրաստանի խորհրդայնացումը: Ինչպես գրում է վրաց պատմաբան Դևի Ստուրուան, «1921 թ. փետրվարին Վրաստանի պետականությունը ձևականորեն չէր վերացել, այլ տեղի էր ունեցել հասարակական-քաղաքական կարգերի ուժային փոփոխում, Վրաստանի... բոլշևիզացում»⁴⁶⁵:

Կարմիր բանակը 1921 թ. փետրվարի 19-ից մինչև մարտի 8-ը գրավեց ամբողջ Աբխազիան: Մարտի 6-ին ձևավորվեց Աբխազիայի Հեղկոմի հետևյալ կազմը. Ն. Լակոբա, Ն. Ակիրտավա, Պ. Ազնիաշվիլի: Հեղկոմի նախագահ ընտրվեց Ե. Էշբան, որը 1918 թ. զարնանն արդեն գլխավորում էր Սուխումի Զինհեղկոմը: Բնորոշ է, որ խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից մինչև 1921 թ. մարտի վերջերը Հեղկոմի պաշտոնական փաստաթղթերում ոչինչ չի ասված Վրաստանի և Աբխազիայի հարաբերությունների վերաբերյալ: Բավարարվում էին ընդհանուր կարգախոսներով, ինչպես՝ «Կեցցե եղբայրական միությունը Վրաստանի և Աբխազիայի աշխատավորների միջև»⁴⁶⁶: Մոսկվայում ունենալով նախնական պայմանավորվածություններ, Վրացիեղկոմի անդամները համոզված էին, որ Վրաստանի ամբողջականությանը սպառնալիք չկա, և կոչ հրապարակեցին, ըստ որի «Աջարիայի, Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի եղբայր ժողովուրդները ինքնուրույն են որոշում իրենց ճակատագիրը»⁴⁶⁷: Կարգախոսային բնույթ է կրում

⁴⁶⁵ СТУРУА Д. *Сепаратистское движение в Абхазии в 60-е и 70-е годы нашего столетия*. Тб., 1995, с. 59.

⁴⁶⁶ *Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925)*. Сборник док. и мат. Сост. ТУЛУМДЖАН А. О. Сухуми, 1957, с. 14-15.

⁴⁶⁷ *Образование СССР*. Сборник док. М., 1972, с. 172.

Վրացիեղկոմի դիմումը Աբխազիայի Հեղկոմին, որտեղ մասնավորապես ասված է, «որ բոլոր փոքր ժողովուրդները հնարավորություն են ստանում ապրելու ըստ իրենց բնորոշ առանձնահատկությունների»⁴⁶⁸։ Դիմումի մեջ Աբխազիայի և Վրաստանի հարաբերությունների վերաբերյալ որևէ առաջարկության բացակայությունը վկայում է բանակցությունների անդրկուլիսյան բնույթի մասին։ Միաժամանակ Վրացիեղկոմի մարտի 8-ի «Վրաստանի ԽՍՀ կառավարման համակարգի մասին» որոշման մեջ ասված է, որ «մահանգային հեղկոմները պետք է լինեն երեքը. Թիֆլիսի, Քութայիսի, Բաթումի և մեկ շրջանային՝ Սուխումի կամ Աբխազիայի»⁴⁶⁹։ Ենթադրվում էր, թե Աբխազիան կստանա ինքնավար մարզի կարգավիճակ։ Հետագա իրադարձությունները, սակայն, զարգացան ոչ նախնական ծրագրի համաձայն։

1921 թ. մարտի առաջին կեսին տեղի ունեցավ Աբխազիայի պատասխանատու աշխատողների երկու խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց հռչակել Աբխազիայի ինքնուրույն հանրապետություն, իսկ շրջանային բոլշևիկյան կուսակազմակերպությունը կոչել՝ Աբխազիայի Կոմունիստական կուսակցություն⁴⁷⁰։ Մարտի 26-ին Աբխազիայի Հեղկոմի անդամները Լենինին և Ստալինին հեռագիր հղեցին, որտեղ առաջ էին քաշում Աբխազիայի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հռչակման և այն ՌՍՖՍՀ-ի կազմում ընդգրկելու հարցը։ Որոշումը հիմնավորվում էր «փր ճակատագիրը անմիջականորեն Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապելու» աբխազ ժողովրդի զանգվածային ցանկությամբ և «Աբխազիայի ինքնուրույնության հռչակումով Կարմիր բանակի պայքարի ազատագրական բնույթն ամրապնդելու ձգտումով՝ ինչպես Աբխազիայի աշխատավոր զանգվածների գիտակցության, այնպես էլ արտասահմանի հասարակական կարծիքի մեջ»⁴⁷¹։ Այս դիմումը դարձավ աբխազ բոլշևիկների նախորդ հակամենշևիկյան քարոզչության տրամաբանական շարունակությունը, որի հիմնական դրույթներից էր Խորհրդային Ռուսաստանին միավորվելու անհրաժեշտությունը, ինչը նշանակում էր նաև խորհրդային կարգերի հաստատում։

Խորհրդայնացումից հետո վերադառնալով վտարանդիությունից՝ Ե. Էշբան ստիպված էր այս տրամադրությունները նկատի առնել։

⁴⁶⁸ *Революционные комитеты Абхазии в борьбе за установление и упрочение Советской власти (февраль 1921 — февраль 1922)*. Сборник док. Сухуми, 1961, с. 27.

⁴⁶⁹ *Революционные комитеты Грузии*. Сборник док. и мат. Сухуми, 1963, с. 78.

⁴⁷⁰ САГАРИЯ Б. Е. *Национально-государственное строительство в Абхазии (1921-1931 гг.)*. Сухуми, 1970, с. 25.

⁴⁷¹ Նույնի՝ *Образование и укрепление советской национальной государственности в Абхазии (1921-1938 гг.)*. Сухуми, 1981, с. 41-42.

«...Կարծում էինք, - գրում է նա, - որ Աբխազիան գոյություն կունենա որպես Խորհրդային Վրաստանի անբաժանելի մասը, սակայն երբ մենք այստեղ եկանք և պարզեցինք, թե ինչպիսի մթնոլորտ ենք ընկել, մենք ստիպված էինք ընդունել Աբխազիայի անկախության տարբերակը» և «...մենք միաձայն կանգ առանք այն բանի վրա, որ ազգային պառակտության վերացման համար անհրաժեշտ է, թեպետ և ժամանակավոր՝ մինչև Խոհուրդների համագումարը, հռչակել Աբխազիայի անկախությունը»⁴⁷²: Աբխազ բոլշևիկների 1921 թ. ռազմավարությունը հաշվի էր առնում 1918 թ. իրենց կողմից թույլ տրված լուրջ վրիպումները, երբ Աբխազիայում ժամանակավոր հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, սակայն առանց նրա պետականության վերականգման, որին և ձգտում էին աբխազական ժողովրդի լայն շրջանակները: Նկատի ունենալով քաղաքական ինքնուրույնության համար 1918-1920 թթ. աբխազների պայքարը, Աբխազիայի բոլշևիկները խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո առաջ քաշեցին ինքնուրույն պետականության գաղափարը:

Վրաց և աբխազ բոլշևիկների միջև ծագած տարաձայնությունները վերացնելու նպատակով միջնորդի դերը ստանձնեց Ռ.Կ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Սերգո Օրջոնիկիձեն: 1921 թ. մարտի 27-ին Ե. Էշբան նրա հետ ունեցած գրույցի ընթացքում Հեղկոմի անունից առաջարկեց վավերացնել Աբխազիայի հռչակումը որպես ինքնուրույն հանրապետություն Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Հ անմիջական կազմում⁴⁷³: Ե. Էշբան Հեղկոմի դիրքորոշումը հիմնավորում էր այն բանով, թե աբխազների մոտ ձգտումը դեպի ազգային ինքնորոշում հարուցեց մենշևիկների քաղաքականությունը: Մեկ այլ առիթով այս գնահատականը հաստատում է Օրջոնիկիձեն, չթաքցնելով, որ «մենշևիկների ազգայնական քաղաքականությունը ծնեց կտրուկ հակավրացական տրամադրություններ Աբխազիայի, Աջարիայի և Հարավային Օսեթիայի բնակչության մեջ»⁴⁷⁴: Օրջոնիկիձեն, զարմանք հայտնելով, որ «աբխազ ընկերների» կողմից հարցը առաջին անգամ մման մեկնաբանման էր արժանանում, այնուամենայնիվ համաձայնեց հռչակել Աբխազիան ինքնուրույն հանրապետություն⁴⁷⁵: Միաժամանակ նա խորհուրդ տվեց շրջանցել Աբխա-

⁴⁷² Նույն տեղում, էջ 44:

⁴⁷³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Октябрьская..., с. 189.

⁴⁷⁴ ОРДЖОНИКИДЗЕ Г. К. Статьи и речи. Т. I. М., 1959, с. 199-200.

⁴⁷⁵ 1921 թ. դեկտեմբերին Վրացիեղկոմի նախագահ Ֆ. Մախարաձեն գանգատվում էր Ռ.Կ(բ)Կ ԿԿ. որ Կովկասյան բյուրոն և XI բանակի Հեղկոմի խորհուրդը փաստացի հանդիսանում են իրական իշխանության բարձրագույն մարմիններ և միանգամայն առանց Վրաստանի կոմկուսի ԿԿ-ի ու Հեղկոմի գիտության բոլոր դեպքերում անառարկելի կերպով որոշում են Վրաստանին անմիջապես վերաբերող քաղաքական բոլոր կարևորագույն

զիայի դաշնության հարցը թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Վրաստանի հետ, մինչև այդ հարցի վերաբերյալ Ռ-Կ(ք)Կ Կենտկոմի վճիռը⁴⁷⁶։ Ի վերջո նրանք համաձայնության եկան հանդիպել Բաթումում մարտի 28-ին։ Նշված օրը տեղի ունեցավ Կովկասյան բյուրոյի (Ս. Օրջոնիկիձե), Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի (Շ. Էլիավա, Ս. Թորոշելիձե, Ս. Քավ-թարաձե) և Աբխազիայի Հեղկոմի (Ե. Էշբա, Ն. Լակոբա) ներկայացուցիչների համատեղ խորհրդակցությունը, որը վարում էր Ս. Օրջոնիկիձեն։ Օրակարգում մեկ հարց էր՝ «Խորհրդային իշխանության և Աբխազիայում Կոմկուսի կառուցվածքի մասին»։ Երկար վիճաբանություններից հետո չհաջողվեց ստանալ Վրաստանի կազմ ընդգրկվելու համար Աբխազիայի ներկայացուցիչներից որևէ համաձայնություն։ Մարտի 29-ին խորհրդակցությունը վճիռ կայացրեց. «Մինչև Աբխազիայի Խորհուրդների համագումարը ՌՍՖՍՀ կամ ՎՍՍՀ հետ Խորհրդային Աբխազիայի դաշնության հարցը մնում է բաց և Աբխազիան հայտարարվում է Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»⁴⁷⁷։ Աբխազիայի կուսկազմակերպության ղեկավար մարմինը ժամանակավոր կարգավիճակ ստացավ՝ Ռ-Կ(ք)Կ Կազմբյուրո և ենթարկվեց անմիջականորեն Կովկասյան բյուրոյին։ Ինչպես կարծում են վրաց հետազոտողներից ոմանք (Մ. Գ. Գափրիձե, Գ. Գ. Գեորգաձե և այլք), «մարտի 29-ին Բաթումի խորհրդակցությունը փաստացի ստիպված էր ճանաչել Խորհրդային Աբխազիայի անկախությունը հանգամանքների ճնշման ներքո»⁴⁷⁸։

1921 թ. մարտ ամսին քաղաքական կացությունը Վրաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Կովկասում տակավին մնում էր անորոշ։ Հայաստանում և Դաղստանում հակաբոլշևիկյան ապստամբության դրոշը բարձրացրած ուժերը առայժմ ընկճված չէին։ Անցել էր մի քանի օր ինչ անկում էր ապրել Վրաստանի անկախ պետականությունը։ Վրաց հասարակության մեծ մասը վերաբերվում էր կարմիրբանակայինների իբրև նվաճողների։ Խորհրդայնացված Վրաստանի կոմունիստական կառավարությունը հենվելով օտար սվինների վրա որևէ համբավ չէր

հարցերը։ Տե՛ս ЛЕЖАВА Г. П. *Технологии этнической мобилизации. Из истории становления грузинской государственности (1987-1993)*. М., 2000, с. 93.

⁴⁷⁶ МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 189.

⁴⁷⁷ *Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925)*, с. 27.

⁴⁷⁸ *По поводу искажения грузино-абхазских взаимоотношений*. Тб., 1991, с. 85. Վրաստանի Ազգային Ալադեմիայի ակադեմիկոս Մարիամ Լորքքիփանիձեն արտահայտվում է ավելի հստակ. «...Грузинские большевики не случайно пошли на уступку. Хотя переговоры велись после аннексии Грузии, но они велись в условиях борьбы за укрепление и сохранение власти, и грузинские большевики нуждались в поддержке своих абхазских коллег... Единственное, что заботило грузинских большевиков — это сохранение власти» (ЛОРДКИПАНИДЗЕ М. *Абхазы и Абхазия*, с. 57-58).

վայելում: Հակառակ խորհրդային պատմագրության պնդումների, արխիվագները զգուշաբար, առանց խանդավառության դիմավորեցին Կարմիր բանակը: Այդ դժվարին կացության մեջ կոմունիստական իշխանությունները ստիպված էին խուսանալ: Սա է այն իրավիճակի ընդհանուր բնութագիրը, որի ֆոնի վրա կայացել էր խորհրդակցությունը Բաթումում: Այս անդրկուլիսյան բանակցությունների ամբողջ ընթացքը բանձր մշուշի մեջ է: Իր նշանակությամբ եզակի վկայություն է բողել Ն. Լակոբան, Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարի ամբիոնից վերիիշելով այդ դեպքերը: «Աբխազիայի անկախության հարցը, - ասաց նա, - ծագում է 1921 թ. և խորհրդայնացումից անմիջապես հետո առաջ է քաշվում իմ և ընկ. Էշբայի կողմից: Բաթումում մենք, ընկ. ընկ. Սերգոն [Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի կուսակցական կեղծանունը. - Բ. Մ.] և Էլիավան ապացուցում էինք, որ նման անկախությունը ներկա պահին անհրաժեշտ է Աբխազիայում իրական խորհրդային իշխանություն ստեղծելու նպատակով, սակայն անհրաժեշտ է որպես ցուցանակ»⁴⁷⁹:

Բաթումում հնչած ելույթների իրական բովանդակության մասին, ավաղ, կարելի է միայն ենթադրություններ անել: Ըստ առկա փաստերի, Աբխազիայի ներկայացուցիչների հիմնական փաստարկն այն էր, որ Վրաստանից անկախության ճանաչումը համբավ կբերի նոր իշխանություններին արխազ ժողովրդի շրջանակներում: 1921 թ. կոմունիստական առաջնորդները հմուտ կերպով օգտագործեցին «աբխազական խաղաքարտը»: Ստալինը, որպես կովկասյան գործերի պատասխանատու և ազգությունների ժողկոմ, թույլատրեց Աբխազիայի «անկախության» հռչակումը՝ դրանով շահելով արխազների համակրանքը: Եթե 1918 թ. արխազների մեծամասնությունը մերժում էր խորհրդային իշխանությունը, ապա 1921 թ. բուլշևիկների ձեռքից ստանալով «անկախություն»՝ արխազների համար նոր իշխանության և Աբխազիայի անկախության պաշտպանումն ընկալվեց հավասարազոր: Համապատասխանորեն խորհրդային կարգերի հակառակորդներն ընկալվում էին որպես արխազ ժողովրդի թշնամիներ, ինչն արտահայտվեց նաև Վրաստանում 1924 թ. հակաբուլշևիկյան ապստամբության (եղույթին մասնակից դարձան նաև Սամուրզականի Մաբեթիո, Ռեշիսի, Գումուրիշի գյուղերը)⁴⁸⁰ ճնշմանն արխազների գործում մասնակցությամբ⁴⁸¹: Ոչ լիարժեք անկախության հռչակումով, բուլշևիկները ցանկություն ունեին ստեղծել ավելի լայն «իրավունքների» տրամադրման պատրանք, քան

⁴⁷⁹ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 176:

⁴⁸⁰ *Борцы за Советскую власть в Абхазии. Сухуми, 1973, с. 60.*

⁴⁸¹ *Stu Na mestax: Pravitel'stvennoe soobshchenie Sovnarkoma Abkhazii. Krest'yanstvo shlet svoi otryady. V Suxume. — "ЗАПА ВОСТОКА", 7. IX. 1924.*

Աբխազիան ուներ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կազմում:

Աբխազիայի «անկախության» հռչակումը բացատրվում էր նաև խորհրդային իշխանության արտաքին քաղաքական նպատակներով: Պարտություն կրելով պատերազմում Լեհաստանի դեմ, ինչը նշանակում էր «համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխության» ծրագրերի ձախողում Արևմուտքում, Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնորդները հայացքը հառեցին դեպի Արևելք, միաժամանակ նպատակ ունենալով տեղի ժողովուրդներին համոզել, թե ինչպես է խորհրդային իշխանությունը հոգում փոքրաթիվ ազգությունների կարիքները: Այդ փուլում Լենինը պարբերական հիշեցնում էր, որ «...ավելի լավ է ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ չափազանցել զիջողականության և փափկության մեջ, քան չչափազանցել»⁴⁸²: Լենինը ոչ պակաս զգուշավոր էր Վրաստանի վերաբերյալ: «...Վրաց ազգի նկատմամբ մենք ունենք տիպիկ օրինակ, երբ անհրաժեշտ է կրկնակի զգուշավորություն, կանխողականություն և զիջողականություն մեր կողմից»⁴⁸³, - հիշեցնում էր նա:

Աբխազիայի Հեղկոմը, հիմնվելով Բաթումի որոշման վրա, հռչակեց Աբխազիայի ԽՍՀ և այդ մասին 1921 թ. մարտի 31-ին ռադիոգիր ուղարկեց Լենինին, Ստալինին, Չիչերինին, ինչպես նաև Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի, Լեռնական հանրապետության հեղկոմներին⁴⁸⁴: Վրացհեղկոմը դրան արձագանքեց տևական դադարից հետո, ինչը կարելի է գնահատել որպես Բաթումի որոշումների կողմնակիցների և հակառակորդների միջև Վրաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմում ներքին պայքարի ծավալման արդյունք: Վերջինները, որոնք անվանվեցին «ազգային ուկլոնիստներ», դեմ էին արտահայտվում Աբխազիայի, Աջարիայի և Հարավային Օսեթիային ինքնավարություն տրամադրելուն⁴⁸⁵: Այդ հարցում նրանց պաշտպանում էին Վրաստանում դեռևս գոյություն ունեցող քաղաքական մյուս կուսակցությունները: Այդ առիթով «ձախ» սոցիալիստ-ֆեդերալիստների «Տրիբունա» թերթը գրում էր՝ «Վրաստանում որևէ Հարավ-Օսիա գոյություն չունի, կան միայն վրացիների միջև ապրող օսեր: Վրացական օսերի ինքնավարությունն անհեթեթություն է...»⁴⁸⁶: Ժամանակակից վրացական պատմագրությունը «ուկլոնիստներին» կոչում է «խսկական վրաց հայրենասերներ, ովքեր պայքարում էին Վրաստանի իրական անկախության համար, չէին զի-

⁴⁸² ЛЕНИН В. И. ПСС, т. 45-й, с. 360.

⁴⁸³ Նույն տեղում, էջ 359-360:

⁴⁸⁴ *Борьба за Октябрь в Абхазии*, с. 220-221, док. N 243.

⁴⁸⁵ *Очерки истории Коммунистической партии Грузии*. Тб., 1971, с. 428.

⁴⁸⁶ Տե՛ս МЕНТЕШАШВИЛИ А. *Октябрьская...*, с. 198.

ջում ո՛չ մեծապետականներին, ո՛չ էլ՝ արխագ և օս անջատողականներին»⁴⁸⁷։

Մայիս 1921 թ. մայիսի 14-ին Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմը հատուկ որոշումով հաստատեց Բաթումի պայմանավորվածությունները, միաժամանակ նշելով, որ Աբխազիան մնում է ինքուրույն միջև Խորհուրդների իր համագումարը, ուր պետք է վերջնական վճռվեր նրա ապագա դրության հարցը։ Ի կատարումն կուսակցական մարմնի քաղաքական որոշման Վրացիեղկոմը, դարձյալ երկար դադարից հետո (ինչը վկայում է բանավեճի շարունակումը), Աբխազիայի աշխատավորների 1-ին համագումարի նախաշեմին՝ մայիսի 21-ին հրապարակում է «Աբխազիայի ԽՍՀ-ի անկախության մասին» հռչակագիրը։ Նշվում էր, որ Վրաստանի և Աբխազիայի հետագա փոխհարաբերությունների հարցը վերջնականապես վճռվելու է այս հանրապետությունների խորհուրդների համագումարներում։ ՌՍՖՍՀ-ի հետ Աբխազիայի դաշնության մասին խոսք այլևս չկար⁴⁸⁸։ Այն հրապարակելիս «արխագ ընկերներից» Վրացիեղկոմի անդամները հավանաբար ստացել էին որոշակի երաշխիքներ։ «Երբ մարտին մենք մտանք Սուխում, ասացինք՝ պետք է կարճ ժամանակահատված, Աբխազիայի և Վրաստանի աշխատավորների միջև ազգային հալածանքը վերացնելու համար և պետք է, որ մենք հայտարարենք անկախ հանրապետություն»⁴⁸⁹, - նշում է Ն. Լակոբան։ Նույն ոգով է արտահայտվում նաև Ե. Էշբան. «Նպատակ ունենալով վերացնել ազգային հալածանքը, որոշվեց գոնե ժամանակավոր հայտարարել Խորհրդային Աբխազիայի անկախությունը»⁴⁹⁰։

Վրացիեղկոմի հռչակագիրն ընթերցվեց Ս. Քալբարաձեի կողմից մայիսի 28-ին Աբխազիայի աշխատավորների 1-ին համագումարում, որը և ընդունվեց մեծ ոգևորությամբ։ Պատասխանելով Ս. Էշբան բոլոր հիմքերն ունեն նոր իշխանության փառաբանման համար, ասելով՝ «Ամիսներով թախանձում էին Թիֆլիսում շինծու ինքնավարության մասին, սակայն մույնիսկ սնամեջ ինքնավարության նրանք [իմա՝ Աբխազիայի ժողովրդական խորհրդի անդամները. - Բ. Մ.] չէին կարող հասնել... Եկան բոլշևիկները և պստիկ Աբխազիան ունի իրական անկախություն»⁴⁹¹։ Այս առիթով 1921 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Կովկասյան երկրամասային կուսխորհրդակցության ժամանակ Ս. Օրջոնիկիձեն նշեց. «Երբ Աբխազիան պահանջեց անկախություն, մենք

⁴⁸⁷ СТУРА Д. Նշվ. աշխ., էջ 58։

⁴⁸⁸ *Борьба за упрочение Советской власти в Грузии (1921-1925)*. Сб. док. и мат. Тб., 1959, с. 59.

⁴⁸⁹ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 34։

⁴⁹⁰ *Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1959, с. 92.

⁴⁹¹ *Укрепление Советской власти в Абхазии (1921-1925)*, с. 44-45.

մատնանշեցինք Աբխազիայի կոմունիստներին, որ նման փոքր պետության անկախությունն անհնար է, սակայն ի վերջո մենք համաձայնեցինք: Մենք ասացինք. եթե աբխազ ժողովուրդը վրացիների նկատմամբ անվստահությունն է տածում... թող Աբխազիան լինի անկախ [իմա՝ Վրաստանից, բայց ոչ թե Մոսկվայից. - Բ. Մ.], թող նա բուժի մենշևիկների հասցրած վերքերը, սակայն հետագայում աբխազներն իրենք կհամոզվեն խորհրդային հարևան Վրաստանի հետ սերտ միավորման անհրաժեշտության մեջ»⁴⁹²: Հիրավի, վերադաս կուսակցական մարմիններն իրականում չէին հաշտվում Վրաստանից Աբխազիայի անկախ կարգավիճակի հետ:

Իսկապես, կարճ ժամանակ հետո՝ 1921 թ. հուլիսի 5-ին, Ստալինի մասնակցությամբ գումարված Ռ-Կ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումում կայացվեց «ինքնավար հանրապետության ձևով Աբխազիայի և Վրաստանի միավորման ուղղությամբ կուսակցական աշխատանք ծավալելու մասին» որոշում⁴⁹³: Կովկասյան բյուրոյի ճնշման ներքո, հուլիսի 22-ին, Աբխազիայի ղեկավարությունը Բաթումում հրավիրեց Հեղկոմի և Ռ-Կ(բ)Կ Աբխազիայի Կազմբյուրոյի միացյալ նիստ, որին ներկա էր Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Հ. Նազարեթյանը: Բացատրական իր ելույթում նա «պարզաբանեց», որ խորհրդային իշխանության պարագայում «անկախության», թե «ինքնավարության» հարցերը կիրառական լուծման պարագայում որևէ սկզբունքային հակասություն չունեն⁴⁹⁴: Եւ իրոք, երբ իշխանությունը խստագույնս կենտրոնացվել էր կոմունիստական կուսակցության ձեռքում՝ «ինքնավարություն», թե խորհրդային «անկախություն» հասկացություններն այլևս կրում էին պայմանական բնույթ:

Գտնվեց նաև մեծ ոգևորությամբ հռչակված «անկախությունն» ի չիք դարձնելու «տնտեսական հիմնավորում», որը և ներկայացվեց Աբխազիայի պատասխանատու աշխատողների՝ հուլիսի 23-ին հրավիրված խորհրդակցությանը: Ընդգծվեց, որ «խորհրդակցությունը Վրաց-հեղկոմի հռչակագիրը այսուհետև համարում է աբխազ ժողովրդին առավելագույն ինքնավար իրավունքներ լիովին երաշխավորող», որի «լիակատար անկախությունն... անհրաժեշտագույն է, քանի որ ոչ մի փոքրիկ խորհրդային հանրապետություն չի կարող գոյատևել անկախ»⁴⁹⁵: Միաժամանակ հույս հայտնվեց, որ Աբխազիայի խորհուրդ-

⁴⁹² ОРДЖОНИКИДЗЕ Г. К. Նշվ. աշխ., էջ 200-201:

⁴⁹³ МЕНТЕШАШВИЛИ А. Октябрьская..., с. 192.

⁴⁹⁴ САГАРИЯ Б. Е. Образование и укрепление..., с. 47-48.

⁴⁹⁵ Грузия и Абхазия. — "ПРАВДА ГРУЗИИ", 2.VIII. 1921. Այդ պահին Մոսկվայում մշակվում էր «անկախ» խորհրդային հանրապետությունների (Ուկրաինա, Բելառուս,

ների առաջիկա համագումարը իր համերաշխությունը կհայտնի Վրաց-հեղկոմի հռչակագրի սկզբունքներին՝ Վրաստանի հետ դաշնության և տնտեսական միասնականության հիմքերի վրա: Այդ խորհրդակցության ժամանակ Ն. Լակոբան ասում էր, եթե «Վրաստանը և Աբխազիան հանդիսանում են տնտեսական տեսակետից անկախ, ապա քաղաքական առումով նրանք ենթարկվում են Կենտրոնին (իմա՝ Մոսկվային, - Բ. Մ.) ՌԿԿ միջոցով, հանձնին Վրաստանի կոմկուսի ԿԿ-ի և ՌԿԿ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոյի: Հետևապես բացարձակ նշանակություն չունի թե ում հետ է դաշնություն կապում Աբխազիան: Պետք է պահպանել Խորհրդային իշխանության գաղափարը»⁴⁹⁶: Աբխազիայի ղեկավարությունը հետևում էր Լենինի դրվածքին՝ «Որքան էլ կարևոր լինի ազգամիջյան խաղաղությունը Կովկասի տարբեր ազգությունների... միջև, անհամեմատ կարևոր է պահպանել և զարգացնել Խորհրդային իշխանությունը»⁴⁹⁷:

1921 թ. հուլիսին կայացած Կովկասյան բյուրոյի պլենումը ճանաչում էր միայն երեք ինքնուրույն կովկասյան հանրապետություն (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան)⁴⁹⁸: Ճանաչելով հանդերձ Աբխազիայի «անկախությունը», Վրացիեղկոմը շարունակում էր քննարկել նրա տնտեսությանը վերաբերող հարցեր, ինչպես՝ Տկվարչելու հանքերի, Բզիբի կոնցեսիայի և այլն⁴⁹⁹: 1921 թ. օգոստոսին ստեղծված «Անդրկովկասի տնտեսական բյուրոյում» Աբխազիան, իբրև առանձին միավոր, չէր ներկայացված⁵⁰⁰: Այս դրվածքը հաստատում է Ստալինը 1921 թ. սեպտեմբերին ՀԿԳԿ-ի քարտուղար Ա. Եմուկիձեին գրած նամակում. «Աբխազիան հանդիսանում է անկախ Վրաստանի ինքնավար մաս, որի համար էլ ՌՍՖՍՀ-ում ինքնուրույն ներկայացուցիչներ չունի և պարտադիր չէ, որ ունենա»⁵⁰¹: 1921 թ. հոկտեմբերի 15-ին Աբխազիայի Կազմբյուրոյի պլենումի և Հեղկոմի ընդլայնված համատեղ նիստում որոշվեց ձևակերպել Վրաստանի և Աբխազիայի կապը պաշտոնական պայմանագրով, իբրև երկու միութենական հավասար հանրապետութ-

Վրաստան, Հայաստան, Ադրբեջան) ՌՍՖՍՀ-ի կազմի մեջ «ինքնավարացման ծրագիրը», որի ձախողման հետևանքով ծնվեց ԽՍՀՄ-ը:

⁴⁹⁶ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 475, վավ. N 264:

⁴⁹⁷ ЛЕНИН В. И. ПСС, т. 43-й, с. 198.

⁴⁹⁸ ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. — СГ, 28.VI.1991.

⁴⁹⁹ Վրաստանի նորագույն պատմության արխիվ, ֆ. 281, ց. 1, գ. 23, ք. 102րջ, 16, 38, 39, 105, 114 շրջ, 212շրջ: Նույն տեղում, գ. 105, ք. 39շրջ, 43-45շրջ:

⁵⁰⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. — СГ, 28.VI.1991.

⁵⁰¹ *История Абхазии*, с. 329.

յունների⁵⁰²: Այսպիսով, Աբխազիայի կոմունիստներն ինքնուրույն միակողմանի փոխեցին վերադաս Կովկասյան բյուրոյի որոշումը «ինքնավարացման» մասին⁵⁰³: Այս անհնազանդության դրդապատճառները

⁵⁰² САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 50. Այդ որոշումը կուսակցական բարձր ատյանների անմիջապես ճնշման հետևանքն էր: 1921 թ. սեպտեմբերին Ստալինն արգելել էր «առանց Վրաստանի Զինժողովոմի համաձայնության արխագներին դրամի հատկացումը»: Աբխազ ղեկավարությունը դիմել էր Կովկասյան բյուրո մասնավոր՝ մասնավորապես նշելով նաև, որ «հանրապետության պետական ապարատի հետագա աշխատանքը, բոլորողրամի բրոնիկական բացակայության պատճառով, դարձել է անհնարին»: Ն. Լակոբան մատնանշում էր, որ դա նպատակ է հետապնդում տնտեսապես խեղդել ընթոստ հանրապետությունը և զգել վերջինս նրանց ձեռքը, «ովքեր համարում են Աբխազիան Վրաստանի անբաժան մասը» (տե՛ս *История Абхазии*, с. 329): Վրաստանի կազմում Աբխազիայի «ինքնավարացման» ծրագրի դեմ անգիջում պայքար էին ծավալում նախկին «անկախ սոցիալիստները», որոնք զբաղեցրել էին մի շարք կարևոր պաշտոններ: Մ. Ցագուրիան հանդիսանում էր ՆԳ. Ժողկոմ և Չեկայի պետ, Դ. Վանիան՝ ֆինանսների ժողկոմ, Ի. Մարգանիան՝ Հեղափոխական տրիբունալի նախագահ, Ս. Չանբան՝ լուսավորության ժողկոմ: Այնուամենայնիվ, նրանց ահաբեկում էին կոմունիստական կուսակցության շարքերից վտարման հեռանկարով: Տե՛ս ГАМА-ХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *"Оккупация" Абхазии: мифы и реальность?!* - СГ, 3.V.1991.

⁵⁰³ Վրաց-աբխազական միութենական համաձայնագրի մշակման և կնքման նպատակով Թիֆլիս էր գործուղվել Ե. Էշբան: Հավանաբար Վրաստանի ղեկավարները մերժեցին առաջարկված բանաձևը, որի հետևանքով Էշբան 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին դիմել էր Կովկասյան բյուրո խնդրանքով՝ «առաջ քաշել ԽՍՀ Վրաստանի և ԽՍՀ Աբխազիայի նորմալ փոխհարաբերությունների հարցը [այդ մարմնի] նախագահության կամ պլենումի մոտակա նիստում»: Տե՛ս ЛЕЖАВА Г. П. *Между Грузией и Россией: Исторические корни и современные факторы абхазо-грузинского конфликта XIX-XX вв.* М., 1997, с. 103. 1921 թ. հոկտեմբերի 26-ին Աբխազիայի Հեղկոմի հախագահը բացատրավոր էր իղել Կովկասյան բյուրոն՝ «...За время меньшевистской власти в крестьянских массах Абхазии вполне оформилось национальное самосознание, выражавшееся в постоянных безрезультатных попытках Национального (բառախաղ է, բանգի բուշկիկները ԱժԽ-ն իբրև ժողովրդական մարմին չէին ճանաչում. - Բ. Մ.) Совета осуществить автономию Абхазии в рамках меньшевистской Грузии. Утверждение Советской Власти в Абхазии было воспринято массама, как освобождение от национального гнета Грузии. Батумское совещание 28-го марта приняло единственно правильное решение вопроса — независимость Абхазии; иное решение в то время было бы трудно поправимой ошибкой, которая подорвала бы в массах авторитет Советской власти. ...Экономически Абхазия вполне себя оправдывает, по географическому положению, она так же представляет обособленную область. ...Многонациональный состав ее населения также говорит в пользу независимости, присоединение ее к Грузии толкалось бы грузинским элементом, как победа их национальной идеи, а к РСФСР, соответственно, русским элементом. При независимом же существовании территориальной, а не национальной республики (республика Абхазия, а не Абхазская республика) для Советской власти создается вполне благоприятная обстановка... Единственное соображение, которое заставляет ставить вопрос о федерировании Абхазии с Советской Грузией или РСФСР — это незначительная территория и малочисленность ее населения. ...Особенной разницы в федерировании Абхазии с РСФСР или с ССРГ нет, но все же непосредственную и прямую связь целесообразно установить с ССРГ, ибо с самого начала Кавбюро данный воп-

պարզ են դարձնում Արխագիայի ղեկավար գործիչների գաղափարը՝ անդամակցել նախագծվող Կովկասյան դաշնությանը, շրջանցելով Վրաստանը⁵⁰⁴: 1921 թ. նոյեմբերի 14-ով թվագրված նամակում Ե. Էշբան դիմում է Կովկասյան բյուրո, խնդրելով հավանություն տալ Արխագիայի անդամակցությանը Կովկասյան դաշնությանը որպես չորրորդ հանրապետության⁵⁰⁵: Այդ գաղափարին կողմնակից էր նաև Ն. Լակոբան, ինչը նա խոստովանեց 1925 թ. դեկտեմբերի 25-ին Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարի ամբիոնից⁵⁰⁶: 1921 թ. նոյեմբերի 1-ին վրաց-արխագական հարաբերությունները քննարկվեցին Կովկասյան բյուրոյի նախագահության նիստում և որոշվեց 10 օրվա ժամկետում կազմել երկկողմ պայմանագրի նախագիծ: Այդ նպատակով ստեղծվեց հանձնաժողով՝ Բ. Լեգրանի նախագահությամբ⁵⁰⁷: Քանզի արխագական ղեկավարությունը պնդում էր Կովկասյան դաշնությանն առանձին անդամակցելու հարցը, հանձնաժողովի գործունեությունն անարդյունք եղավ և նոյեմբերի 16-ին Կովկասյան բյուրոն կայացրեց պարտադրող որոշում. 1. անկախ Արխագիայի գոյությունը համարել աննպատակահարմար; 2. առաջարկել ընկ. Էշբային ներկայացնել իր վերջնական եզրակացությունը Վրաստանի դաշնության կազմում պայմանագրային հիմունքներով Արխագիայի ընդգրկման մասին, կամ ՌՍՖՍՀ-ում՝ ինքնավար մարզի սկզբունքով⁵⁰⁸: Առաջին հայացքից այս որոշումն նկատի էր առնում Խորհրդային Ռուսաստանին անդամակցելու արխագ կոմունիստների սկզբնական ցանկությունը: Սակայն, երբ Արխագիան արդեն հռչակվել էր անկախ, այդ առաջարկը նախատեսում էր իր կարգավիճակի էական իջեցում և այստեղ առկա էր նրբամիտ հոգեբանական հաշվարկ: ՌՍՖՍՀ-ի կազմում Արխագիան ստանում էր երկու աստիճան ցածր կարգավիճակ, քան Վրաստանի հետ դաշնությունում: Իրական ընտրության բացակայության մասին է վկայում նաև Արխագիայի

рос решался именно в этом смысле. ...Нужно в начале же отбросить мысль о ликвидации независимости Абхазии и включении ее, как автономной области в состав ССР Грузии, ибо к этому нет никакой необходимости, и такое решение было бы истолковано народом, как проявление двуличной политики с нашей стороны» (նույն տեղում, էջ 103-104). Բացառելով Վրաստանի և Արխագիայի միջև որևէ վարչական կապի հնարավորությունը, Ե. Էշբան խնդրում էր Կովկասյան բյուրոյին արտահայտվել տնտեսաֆինանսական և ռազմական դաշինքի օգտին: Միաժամանակ նա պահանջում էր այլ կովկասյան հանրապետությունների հետ համատեղ արտոնել Արխագիայի համար երկրամասային միություններում մասնակցելու իրավունքը:

⁵⁰⁴ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 105.

⁵⁰⁵ Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. - СГ, 28.VI.1991.

⁵⁰⁶ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 177:

⁵⁰⁷ ЛЕЖАВА Г. П. *Между Грузией и Россией*, с. 105.

⁵⁰⁸ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление..*, с. 51.

Կազմբյուրոն Վրաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմին կազմակերպչական առումով ենթարկելու մասին Կովկասյան բյուրոյի նոյեմբերի 24-ի որոշման փաստը⁵⁰⁹:

1918-1921 թթ. վրաց հասարակական կարծիքը ընտելացավ Աբխազիան Վրաստանի անբաժանելի մասը համարելու մտքին: «Անկախ Աբխազիան, որի բնակչության մեծ մասը կազմում են վրացիները՝ անընդունելի է և ստեղծված է լիովին այլ նպատակով, որին տեղաբնիկ վրացիները երբեք չեն ընտելանա: Սակայն մինչ այս հարցի վերջնական լուծումը անհրաժեշտ է, որ Վրաստանի Հեղկոմը... նշանակի Աբխազիայում «Ներկայացուցիչ», որը կպաշտպանի... վրացիների շահերը»⁵¹⁰, - գրում էր վրացական մամուլը: Վրաց կոմունիստները չէին կարող հաշվի չառնել այս տեսակետները, առավել ևս իրենցից ոմանք տոգորված էին այդ տրամադրություններով: Քանի որ Աբխազիան արդեն հայտարարված էր անկախ հանրապետություն, Վրաստանի «տարածքային ամբողջականությունը» պահպանելու նպատակով, վրաց ղեկավարների սրբափ մտածող մասը չսակարկեց ինքնավարության պաշտոնական կարգավիճակի վերաբերյալ և համաձայնություն տվեց «պայմանագրային հանրապետությանը», որպես փոխգիջումային տարբերակի: Տեղի ունեցավ նաև Աբխազիայի ղեկավարության շրջադարձը դեպի Վրաստանի հետ միությունը: Այդ է վկայում 1922 թ. հունվարին Վրաստանի կոմկուսի առաջին համագումարում Ե. Էշբայի ելույթը: «Մենք ոչ մի բոպե չէինք դադարում քարոզել ընդդեմ այսպիսի անկախությանը և քարոզչության արդյունքը ակնհայտ է»⁵¹¹, - հայտարարեց նա:

1921 թ. դեկտեմբերի 16-ին Աբխազիայի և Վրաստանի լիազոր ներկայացուցիչները (Ն. Ակիրտավա, Ս. Կարտոզիա, Ս. Քավթարաձե) կնքեցին միութենական դաշնագիր, որի առաջին հոդվածն ամրագրում էր, որ վերոնշյալ հանրապետությունները կազմում են միմյանց հետ ռազմական, քաղաքական և տնտեսաֆինանսական դաշինք⁵¹²: Մարզային կուսկոմֆերանսում, «Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնության մասին» զեկույցով, 1922 թ. հունվարին հանդես եկավ Ն. Լակոբան: «...Խորհրդային իշխանության գաղափարի պահպանման նպատակով մանր ազգությունների շրջանակներում՝ ինչպես օրինակ աբխազականի, անհրաժեշտ էր մեկ բոպետով Աբխազիան հայտարարել անկախ հանրապետություն...»⁵¹³, - նշեց նա:

⁵⁰⁹ Նույն տեղում:

⁵¹⁰ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 476, վավ. N 265:

⁵¹¹ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 56.

⁵¹² *По поводу искажения...*, с. 90.

⁵¹³ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 24:

Աբխազիայի Խորհուրդների առաջին համագումարը, որի անհրաժեշտության մասին խոսում էին խորհրդայնացման առաջին իսկ օրից, գումարվեց 1922 թ. փետրվարի 12-17-ը: Երբ համագումարում հրապարակվեցին Վրաստանի հետ միութենական դաշնագրի դրույթները՝ ներկաների որոշ մասը բարձրաձայն բողոքեց: Մամուրգականի պատվիրակները, սակայն, դարձյալ պահանջում էին միանալ Վրաստանին⁵¹⁴: Դրա դեմ կտրուկ ճառով հանդես եկավ Ս. Բասսարիան: Համագումարի նախագահության անդամներ Յաղուբ Դուբայան և Դուգ Տաբբան ասում էին, թե «Աբխազիայի ազատությունը վտանգված է»: Մեկ ուրիշ պատվիրակ վստահեցնում էր, թե «սեփական անկախությունը մենք կպաշտպանենք դաշույներով»⁵¹⁵: Էշբայի և Լակոբայի հասցեին նետվեց դավաճանության մասին մեղադրանքը: Վերջինս ստիպված էր արդարանալ և հակաճառել, թե «Աբխազիայի անկախությունը Վրաստանը չի խլում...»⁵¹⁶: Ինչ անկախության մասին էր խոսքը, եթե իր իսկ բառերով՝ այն հռչակված էր մեկ րոպեով: Պատվիրակներին վստահությունը ներշնչելու նպատակով նա երաշխիքներ տվեց. «Եթե Վրաստանը սկսելու է խլել, մենք բողոքարկելու ենք հեղափոխության շտաբին՝ ՌԿԿ, ՀԿԳԿ, ընկ. Լենինին: Աբխազիայի աշխատավորների անկախությունը ոչ ոք չի կարողանա խլել, քանի դեռ գոյություն ունի խորհրդային իշխանությունը»⁵¹⁷: Համագումարն ընդունեց որոշում՝ «Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնության և ԽՍՀ Աբխազիայի ու ԽՍՀ Վրաստանի դաշնության մասին», որի երրորդ կետով առաջարկվեց Աբխազիայի ԿԳԿ-ին մշակել վրաց-աբխազական մոր դաշնագիր այն հիմունքներով, ինչպիսին է Անդրկովկասի հանրապետությունների միութենական դաշնագիրը⁵¹⁸:

Աբխազական կողմը, այնուամենայնիվ, համաձայնվեց կապել դաշնային հարաբերություններ Վրաստանի հետ՝ ի նկատի ունենալով, որ վերջինս պատրաստվում է մույն հարաբերությունների մեջ մտնել հարևան Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ: Հետևապես աբխազներից շատերը պատրանք ունեին այդ միջոցով խուսափել «ինքնավարացումից» և վերահաստատել իրենց հանրապետության ինքնուրույն կարգավիճակը: Բնական է, որ Աբխազիային չէր թույլատրվել մտնել դաշնային միության մեջ նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ: Խորհրդային Վրաստանի 1922 թ. սահմանադրությունը, սակայն, չէր նախատեսում որևէ դաշնային հարաբերություններ Աբխազիայի հետ, պահպա-

⁵¹⁴ Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.), с. 56, 89, док. NN 21, 28.

⁵¹⁵ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵¹⁶ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 58-59.

⁵¹⁷ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 41-42:

⁵¹⁸ Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.), с. 121, док. NN 34.

նելով «ունիտար հանրապետության» սկզբունքը: Հետևապես, ականա-
յից, տեղի ունեցավ Աբխազիայի «ինքնավարացում», քեպետև ժամա-
նակավորապես դա չէր արձանագրվել նրա և Վրաստանի միջև փոխ-
հարաբերությունները կարգավորող փաստաթղթերում⁵¹⁹:

Աբխազիայի Խորհուրդների անդրանիկ համագումարը չհաստա-
տեց 1921 թ. դեկտեմբերի 16-ի դաշնագիրը, սակայն, Վրաստանի
Կ(բ)Կ Կենտկոմի նախագահությունը 1922 թ. փետրվարի 27-ին որոշեց
Աբխազիային տրամադրել 3 տեղ հանրապետական ԿԳԿ-ում, միաժա-
մանակ վերջինս որակելով «ինքնավար հանրապետություն»⁵²⁰: Կուս-
դեկավարությունը հավանություն տվեց 1922 թ. մարտի 2-ին ընդունված
Վրաստանի ԽՍՀ Սահմանադրության առաջին հոդվածի հավելվածին,
որտեղ Աբխազիան հայտարարվում էր «միավորված» Վրաստանի
հետ, ի տարբերություն Աջարիայի և Հարավային Օսեթիայի, որոնք
մտնում են նրա կազմի մեջ⁵²¹: Սակայն այդ տարբերությունն ուներ ձ-
ևական բնույթ: Դեռևս 1921 թ. սեպտեմբերի 10-ին Աբխազիայի
Կազմբյուրոյի քարտուղար Ն. Սվանիձեն գրում էր Կովկասյան բյուրո,
թե «Խորհրդային Աբխազիան իր տարածքով հավասար է Ռուսաստա-
նի գավառին... Այնինչ ձևական նկատառումներով Աբխազիան հանդի-
սանում է ինքնուրույն հանրապետություն»⁵²²:

Աբխազիայի կարգավիճակը վերջնականորեն պետք է որոշվեր
նրա սահմանադրությամբ, որի ստեղծման աշխատանքները սկսվեցին
1922 թվականին: Նրա տեքստի ձևավորումը ձգձգվեց այն սուր հակա-

⁵¹⁹ Այդ հարցը մնում է վիճելի վրաց-աբխազական հարաբերությունների մեջ: Ըստ
վրաց պատմաբանների՝ «Грузия не являлась федеративной республикой в 20-х го-
дах. Отсутствие федеративных органов власти, вхождение ССРА в состав Грузии, а
не заключение союза между двумя равноправными государствами, статус автоном-
ной республики по Конституции СССР (1924 г. - Р.У.) с правом автономной области
и, главное, сама Конституция Абхазии опровергают утверждения о равноправных
федеративных взаимоотношениях» (ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 125):
Ի դեմս դրան, աբխազական կողմը, ելնելով հայտնի նպատակներից, մշտապես պնդել է
հավասարության սկզբունքի մասին: Այսպիսով, աբխազ գիտնականները համոզված
գրում են, թե «о федеративном, а не унитарном характере ССР Грузии неоднократно
свидетельствовали видные государственные и общественные деятели, а также спе-
циалисты, занимающиеся этой проблемой» (տե՛ս *История Абхазии*, с. 334): Հիշյալ
տեսակետը հնչում է նաև Աբխազական ԽՍՀ Գլխ 1990 թ. օգոստոսի 25-ի որոշման մեջ:
Այդ փաստաթղթում ասված է, թե «в декабре 1921 г. под нажимом Сталина ССР
Абхазия была принуждена на основе навязанного ей "особого договора" объединить-
сь с Грузией в федеративный союз...» (տե՛ս *Постановление Верховного Совета
Абхазской АССР "О правовых гарантиях защиты государственности Абхазии"*
// В сб.: *Абхазия: Хроника необъявленной войны*. Часть 1-я. Москва, 1992, с. 17).

⁵²⁰ ТОИДЗЕ Л. Նշվ. աշխ., էջ 303:

⁵²¹ *По поводу искажения...*, с. 92.

⁵²² Տե՛ս ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской
карты"*. - СГ, 28.VI.1991.

մարտության պատճառով, որն առաջացավ Վրաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի և ՌԿԿ Անդրերկրկոմի միջև՝ Այսրկովկասի հանրապետությունների դաշնության հարցի շուրջը: Վրաց «ուկլոնիստները», որոնք Կենտկոմում մեծամասնություն էին կազմում, այդ դաշինքը գտնում էին ոչ նպատակահարմար: Նրանք հետևողականորեն պաշտպանում էին Վրաստանի անկախ կարգավիճակը: 1922 թ. հոկտեմբերի 22-ին Կենտկոմի այդ կազմը հրաժարական տվեց: Դեկտեմբերի 10-ին Բաքվում կայացած այսրկովկասյան Խոհուրդների ամերաճիկ համագումարը հռչակեց ԱՍՖՍՀ, իսկ դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ը, որի հիմնադիր անդամներն էին խորհրդային ազգային պետականության բարձրագույն աստիճան կրողները՝ միութենական հանրապետությունները, և որոնց հետևում էին նրանց կազմում գտնվողները՝ ինքնավար ԽՍՀ, ինքնավար մարզ և աշխատանքային կոմունա: Այդ համաչափությանը հակասում էր Աբխազիայի կարգավիճակը: Ունենալով ԽՍՀ կարգավիճակ, նա հանդիսանում էր միաժամանակ և «միութենական», և թե «միավորված» Վրաստանի հետ: Այսպիսի յուրահատուկ կարգավիճակը չէր շփոթեցնում Աբխազիայի ղեկավարներին: Ելույթ ունենալով 1922 թ. մայիսին կայացած 2-րդ մարզային կուսկոնֆերանսում, Ն. Լակոբան ասաց՝ «Մենք պետք է ասենք, որ այդ քաղաքական տեսակետները՝ անկախության հռչակումը և այլն, բարբաջանք է, նրանով հրապուրվել պետք չէր... մեզ պետք էր ցուցանակ, և մենք կախեցինք, սակայն խոնարհվել նրա առջև պետք չէ»⁵²³: ԽՍՀՄ-ի ստեղծումից հետո խառնաշփոթը վերջնականորեն չհաղթահարվեց: Ելույթ ունենալով Այսրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների 2-րդ համագումարում (1923 թ.), Շալվա Էլիավան չկարողացավ ճիշտ գնահատել Աբխազիայի, Աջարիայի և Հարավային Օսեթիայի իրավական կարգավիճակը, վերջինս անվանելով հանրապետություն, երբ այն ինքնավար մարզ էր⁵²⁴: Իսկ 2-րդ մարզային կուսկոնֆերանսում Աբխազիայի վերաբերյալ Ն. Լակոբան ասում էր. «Մենք ինքնիշխան պետություն ենք, ճիշտ է՝ խորհրդային, բայց անկախ»⁵²⁵: Ինչպես երևում է՝ հասկացությունների կատարյալ խառնաշփոթ: 1924 թ. ԽՍՀՄ-ի առաջին սահմանադրության 15-րդ հոդվածում Աբխազիան հիշատակվում է իբրև ինքնավար հանրապետություն⁵²⁶: Վերջինս, ինչպես նաև Հարավային Օսեթիայի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի ինքնավար մարզերը, ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի Ազգությունների Խորհրդում

⁵²³ Նույն տեղում:

⁵²⁴ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 131.

⁵²⁵ ШЕУ ГАМАХАРИЯ Д. — ЧАНИЯ В. *Аннексия Грузии и розыгрыш "абхазской карты"*. - СГ, 28.VI.1991.

⁵²⁶ *История советской Конституции (1917-1956)*. М., 1957, с. 463.

մեկ ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք էր ստացել: Այս իրավիճակում Աբխազիայի սահմանադրության նախագիծ կազմողները չէին կարող կողմորոշվել նրա կարգավիճակի ճիշտ գնահատման գործում: Բացասական ազդեցություն ունեցավ նաև Վրաստանում ազգային հարցի շուրջը ծավալված բանավեճը:

1923 թ. մարտին գումարված Վրաստանի կոմկուսի 2-րդ համագումարի ամբիոնից հնչեցին Աբխազիայի տնտեսական շրջափակման կոչեր: Ջայրույթի պատճառը այն էր, որ Աբխազիայի պաշտոնական մարմինները չէին ընդունել որևէ փաստաթուղթ, որը իրավականորեն վավերացներ կապը Վրաստանի հետ⁵²⁷: Ոմանք դարձյալ փորձում էին օգտագործել տեղի մեգրելներին իբրև վրացական շահերի արտահայտիչ Աբխազիայում: «Տվեր մեզ, միգրելներին, հնազանդ աբխազական կառավարություն: Սա է աբխազական տուրուղմբոցի իրական աստառը»⁵²⁸, - ճանաչում էր Ս. Օրջոնիկիձեն: Իսկ Վրաստանի երկրագործության ժողկոմ Ալեքսեյ Գեգեճկորին ասում էր, «եթե գերիշխող ազդեցությունն անհրաժեշտ է փոխանցել միգրելների ձեռքը, ապա այդ դեպքում ինչի՞ համար է, հարցնենք, Աբխազական հանրապետության անվանումը»⁵²⁹: Վրաստանում ստեղծված իրավիճակով խիստ դժգոհ էին Մոսկվայում: Այս կապակցությամբ, 1923 թ. ապրիլին կայացած ՌԿԿ 12-րդ համագումարում ունեցած ելույթում Ստալինն ասաց. «Վերցնենք Վրաստանը: Այստեղ առկա է 30 տոկոս ոչ վրացական բնակչություն... Վրաց կոմունիստների որոշ մասում միտում է առաջացել՝ այնքան էլ հաշվի չնստել այդ մանր ազգությունների հետ... Դա շովինիզմ է, վնասակար և վտանգավոր շովինիզմ, որովհետև նա կարող է փոքր վրացական հանրապետությունը վերածել զգվոտոցի ասպարեզի: Այնուամենայնիվ նա արդեն վերածել է իրեն զգվոտոցի ասպարեզի...»⁵³⁰: Այս կտրուկ գնահատականը բնորոշում է Վրաստանում ստեղծված ներքաղաքական կացությունը: Այդ պայմաններում հասկանալի է դառնում Աբխազիայի ղեկավարության զգուշավորությունը Վրաստանի հետ իրավական կապերի ստեղծման գործում: Մերզո Օրջոնիկիձեն 1923 թ. դեկտեմբերի 21-ին Աբխազիայի Խորհուրդների 2-րդ համագումարում ստիպված էր հանգստացնել. «Աբխազիան հիմա ինքնուրույն հանրապետություն է... ով ուզում է դարձյալ վերածել նրան որևէ մեկի գաղութի, կստանա ձեռքերին»⁵³¹:

⁵²⁷ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 56.

⁵²⁸ *История Абхазии*, с. 334.

⁵²⁹ Նույն տեղում, էջ 335:

⁵³⁰ СТАЛИН И. В. *Сочинения*, т. V, с. 249-250.

⁵³¹ *Съезды Советов Абхазии (1922-1923 гг.)*, с. 152.

1923 թ. հունիսի 26-ին Արխագիայի ԿԳԿ-ի նախագահությունը որոշեց որպես հիմք ընդունել Վրաստանի գործող սահմանադրությունը⁵³², իսկ 1925 թ. ապրիլի 1-ին Արխագիայի Խորհուրդների համագումարին ներկայացվեց սահմանադրության նախագիծը: Արխագական կողմը Վրաստանի հետ միայն «միութենական» հարաբերություններ էր սահմանում (գլուխ I, հոդված 4-րդ): Այսպիսով, վերահաստատվեց հավասարության սկզբունքը վրաց-արխագական հարաբերություններում: Ուստի արխագական խորհրդային առաջին սահմանադրության նախագիծը (գլուխ II, հոդված 5-րդ) հռչակում էր Արխագիայի ԽՍՀ «ինքնիշխան» պետություն և դուրս գալու ազատ իրավունք էր վերապահում ԱՍՖՍՀ և ԽՍՀՄ-ից: Արխագական սահմանադրության նախագիծը ենթադրում էր վրաց-արխագական դաշնագրի խզման ազատ իրավունքը և նույն կարգի փոխհարաբերությունների վերահաստատում արդեն մեկ այլ խորհրդային հանրապետության, օրինակ, ՌՍՖՍՀ-ի հետ: Այս դրույթները խիստ հակասում էին Վրաստանի ԽՍՀ, ԱՍՖՍՀ, ԽՍՀՄ-ի սահմանադրություններին: Ըստ վրաց պատմաբան Ջ. Պապասքիրիի, Ն. Լակոբան և նրա գործակիցները 1925 թ. իրականացրել էին «սահմանադրական հեղաշրջում»⁵³³: Հետագոտողների միջև կան տարածայնություններ ԽՍՀ Արխագիայի 1925 թ. Սահմանադրության օրինական լինելու մասին: Հիմք ընդունելով «3-րդ Համաարխագական Խորհուրդների համագումարի տեղեկագիրը», ուր հայտնվում է Վրաստանի ԽՍՀ և ԱՍՖՍՀ-ի սահմանադրությունների հետ համաձայնեցման նպատակով համագումարին ներկայացված նախագծի վերամշակման որոշման մասին⁵³⁴, մի շարք վրաց պատմաբաններ (Մ. Լորքքիպիանի-ձե, Ա. Սուրգուլաձե, Է. Խոշտարիա-Բրոսսե, Լ. Թոխիձե, Գ. Գոգսաձե և այլք) պնդում են, որ այսպես կոչված «1925 թ. Սահմանադրությունը» մնաց որպես նախագիծ⁵³⁵: Արխագ պատմաբան Բ. Սագարիան⁵³⁶ և վրաց գիտնականներ Ջ. Գամախարիան, Բ. Գոգիան⁵³⁷ ու Ջ. Պապաս-

⁵³² САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 121.

⁵³³ პაპასკირი ზურაბ. მითი ქართველთა მხრიდან აფხაზი ხალხის ეთნოკულტურული იდენტიფიკაციის მოშლის ე.წ. "მცდელობის" შესახებ XX საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულსა და 40-იან წლებში // საისტორიო ძიებანი VI. წელიწადი. თბილისი, 2003, გვ. 15.

⁵³⁴ Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик Закавказья (1923-1937). Сборник док. Т. VI. М., 1964, с. 673.

⁵³⁵ *По поводу искажения...*, с. 93. Նաև տես ЖОРЖОЛИАНИ Г. — ЛЕКИШВИЛИ С. — ТИДЗЕ Л. — ХОШТАРИЯ-БРОССЕ Э. Նշվ. աշխ., էջ 54: Նաև՝ ГОГСАДЗЕ Г. Նշվ. աշխ., էջ 133:

⁵³⁶ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 121-123.

⁵³⁷ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 122:

քիրին⁵³⁸ հաստատում են սահմանադրության վավերացման փաստը 3-րդ համագումարում⁵³⁹: Դրա տեքստը, սակայն, չէր հրատարակվել և, հետևապես, իրավական կարգավիճակ չէր ստացել⁵⁴⁰: 1925 թ. սեպտեմբերի 6-ին ՀԿ(Բ)կ Անդերկրկոմը անհրաժեշտ համարեց սահմանադրորեն ձևակերպել հարաբերությունները Վրաստանի և Աբխազիայի միջև՝ միաժամանակ վերանայելով ԽՍՀ Աբխազիայի սահմանադրությունը⁵⁴¹: Արդեն սեպտեմբերի 11-ին այս որոշումը քննարկեց Աբխազիայի մարզկոմի նախագահությունը և որոշեց ստեղծել հանձնաժողով Ն. Լակոբայի գլխավորությամբ: Հոկտեմբերի 27-ին նախագիծը, ուղղումներով, հաստատվեց Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղարության կողմից, որը հանձնարարեց Աբխազիայի ԿԳԿ-ին ընդունել այն սահմանված կարգով: 1925 թ. դեկտեմբերի 2-ին ելույթ ունենալով Վրաստանի կոմկուսի 4-րդ համագումարում, Ն. Լակոբան խոստովանեց սահմանադրության ընդունման հարցում 1925 թ. ապրիլին թույլ տված «վրիպումը», անվանելով այն «հիմնարկություն»⁵⁴²: Թե ինչու նա ընտրեց ինքնաքննադատության ճանապարհը գուցե բացատրում են Ն. Լակոբայի խոսքերը. «Աբխազիան իրենից ներկայացնում է բազմազգ հանրապետություն, ընդ որում այս հանրապետության առանձին մասերը լավ չեն ընտելացել միմյանց: Աբխազիայի իրական անկախության և Վրաստանից հեռանալու մասին հարցադրումը կրերի Աբխազիայի փլուզմանը ինչպես խաղաքարտերից կառուցված տնակի»⁵⁴³: Նույն համագումարում Ս. Օրջոնիկիձեն Աբխազիան անվանելով ինքնավար, միաժամանակ և ակնարկեց նրա նպատակահարմարությունն աբխազների փոքրաթիվ լինելու պատճառաբանությամբ⁵⁴⁴: Այդ հարցին անդրադառնում է նաև Ֆ. Մախարաձեն. «Սուխումում ՎրացԿԳԿ-ի նստաշրջանի կենտրոնական հարցը» հողվածում, որտեղ նա գրում է. «...Հիմնական աբխազ ազգությունը ներկա պարագայում կազմում է փոքրամասնություն երկրում: Մեզ կարող են հարցնել, ինչի՞նչ է պետք Աբխազական հանրապետությունը: Լավ չի՞ լինի այն վերացնել միանգամայն»⁵⁴⁵: Սահմանադրական փոխհարաբերությունների վերջնական հստակեցման նպատակով 1926 թ. հունիսի 11-ին Սուխու-

⁵³⁸ პაპასქორი ზურაბ. ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულის 1917-1993. ნაკვეთი II. էջ 451.

⁵³⁹ Նաև տես *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 196-197.

⁵⁴⁰ Տես *По поводу искажения...*, с. 93. Նաև՝ ГАМАХАРИЯ Д. — ГОГИЯ Б. Նշվ. աշխ., էջ 123:

⁵⁴¹ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 197.

⁵⁴² ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 177-178:

⁵⁴³ Նույն տեղում:

⁵⁴⁴ САГАРИЯ Б. Е. *Образование и укрепление...*, с. 10.

⁵⁴⁵ "СОВЕТСКАЯ АБХАЗИЯ", 16.VI.1926.

մում գումարվեց Վրաստանի ԿԳԿ-ի նստաշրջանը, որը հաստատեց Վրաստանի ԽՍՀ նոր սահմանադրությունը: Նրա 5-րդ գլուխը նվիրված էր Աբխազիային, որը ինչպես ինքնավար Աջարստանը, այդուհետև մտնում էր Վրաստանի կազմի մեջ: Վրաստանի ԿԳԿ-ի նստաշրջանի հանձնարարությամբ Աբխազիայի ԿԳԿ վերամշակեց 1925 թ. սահմանադրության նախագիծը և իր նստաշրջանին՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 27-ին, հաստատեց նոր տեքստը, որը հրապարակվեց: Սահմանադրության վերջնական հաստատումը տեղի ունեցավ 1927 թ. մարտի 7-ին Աբխազիայի Խորհուրդների 4-րդ համագումարում⁵⁴⁶:

1920-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ-ում արդեն ձևավորվել էր ազգային պետական կառույցների հիերարխիա, որտեղ «պայմանագրային հանրապետություն» հասկացությունը առանձնացված էր: Քաղաքական պահի հարկադրական պահանջ դարձավ ի մի բերելու Վրաստանի և Աբխազիայի իրավական հարաբերությունները, այն համաձայնեցնելով ձևավորված իրականությանը և ԽՍՀՄ-ում իրականացվող պետական շինարարության քաղաքականությանը: Դեռևս Վրաստանի կոմկուսի 6-րդ համագումարում 1929 թ. հուլիսի 4-ին Ն. Լակոբան հայտարարեց. «Աբխազիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների հարցը ձևակերպված է այնպես, որ Աբխազիան ստիպված կլինի որոշակի փոփոխություն կատարել իր Սահմանադրությունում...»⁵⁴⁷: Նույն ժամանակ Աբխազիայի Ժողկոմխորհրդում կազմված տեղեկանքում նշված է, «որ 1921 թ. դեկտեմբերի 16-ի դաշնագիրը... կորցրել է իրական նշանակությունը... կարող է դիտվել միայն որպես պայմանագիր ԽՍՀ Վրաստանին և ԽՍՀ Աբխազիայի միավորման, որ պայմանագրային ԽՍՀ Աբխազիա անվանումը չունի իրական բովանդակություն»⁵⁴⁸: 1930 թ. ապրիլին Աբխազիայի ԿԳԿ-ի նստաշրջանը որոշում կայացրեց վերացնել «պայմանագրային հանրապետություն» հասկացությունը սահմանադրությունից, փոխարինելով այն «ինքնավար հանրապետություն» անվանակոչումով: 1931 թ. փետրվարի 11-ին Աբխազիայի Խորհուրդների 6-րդ համագումարը, իսկ նույն ամսվա 19-ին՝ Վրաստանի Խորհուրդների 6-րդ համագումարը վավերացրին այդ որոշումը⁵⁴⁹:

Գոյառատայի գավառի Դուրիպշ գյուղի մոտ գտնվող սրբավայրում 1931 թ. փետրվարի 18-26-ը կայացավ բազմահազարանոց հավաք, որի մասնակիցները արտաքուստ բողոքում էին Մոսկվայի հրա-

⁵⁴⁶ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 199-200.

⁵⁴⁷ ЛАКОБА Н. А. Նշվ. աշխ., էջ 277:

⁵⁴⁸ *История Абхазской АССР (1917-1937 гг.)*, с. 250.

⁵⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 338:

ხანգով Աქსაყიჯიონ ნაქსაყათრასთქოვ კოლქოქივანგან ონ⁵⁵⁰.
У. Лакорაჟი კარბჰეოვ აქსაყენი კანკაქანჟინ გოქვე ირასკან-
ნონ კაყ ონენი აქსაყიჯი კარკაქინასკი ქოქოქინან ხენ⁵⁵¹:

Եթե ընդունենք միայն ձևական իրավական կողմը, անշուշտ Աք-
սաყիჯի կարգավիճակի փոփոխումը կարելի է դիտել որպես նվազե-
ցում: Սակայն նա իբրև «ինքնավար» դիտվում էր դեռևս 1921 թ-ից,
մյուս կողմից, հանրապետության կարգավիճակը չփոխեց նրա իշ-
խանավորների իրական դերն ու լիազորությունները: Աքսաყիան նրա
ԿԳԿ-ի նախագահ Նեստոր Լակորաჟի հեղինակության և Ստալինի
հետ մտերմության շնորհիվ առժամանակ օգտվում էր ԱՄՖՍՀ լիիրավ
միավորի կարգավիճակին բնորոշ «բարիքներից»⁵⁵²: Միաժամանակ
Աքսաყիան չէր համապատասխանում նաև մի շարք այլ պահանջների
(տարածքը, բնակչության թիվը և այլն) ԱՄՖՍՀ-ի կազմում անդամակ-
ցող հանրապետության իրական կարգավիճակ ստանալու համար:
Այսպիսով, 1931 թ. տևական քաջքույկից հետո, Աքսաყիայի համար
գտնվեց կարգավիճակի մի այլ տարբերակ՝ «ինքնավար խորհրդային
հանրապետություն», որը կարծես պետք է վերջակետ դներ այդ հար-
ցուն:

⁵⁵⁰ КУПРАВА А. Э. *История кооперации Абхазской АССР (1929-1937 гг.)*. Сухуми, 1988, с. 155-156.

⁵⁵¹ «Одной из главных причин грандиозного схода было всеобщее недовольство народа преобразованием договорной ССР Абхазии в автономную республику в составе Грузинской ССР. Вопрос же о колхозах — это лишь то, что лежало на поверхности требований и послужило поводом к выступлению», - գրում է նա: Տե՛ս ԼԱԿՈԲԱ Շ. Յ. *Очерки...*, с. 91.

⁵⁵² ԼԱԿՈԲԱ Շ. Յ. *Очерки...*, с. 118. Նաև տե՛ս ШНИРЕЛЬМАН В. А. Նշվ. աշխ., էջ 267: Վերջինս, իդելով Ստանիսլավ Լակորաժի աշխատությունը, համոզված գրում է. «Желая закрепить это положение, в последние годы жизни Нестор Лакоба неоднократно ставил перед Сталиным вопрос о включении Абхазской АССР в состав РСФСР» (նույն տեղում): Այդ պնդումը, սակայն, այլ փաստերով հիմնավորված չէ և Ս. Լակորաժի աշխատության մեջ ներկայացված է հետագայում գրառված հուշերի հիման վրա: Տե՛ս ԼԱԿՈԲԱ Շ. Յ. *Очерки...*, с. 123. Այս վարկածին, սակայն, դեմ չէ նաև Զուրաբ Պապասքիրին: Ըստ նրա Ն. Լակորան ստեղծել էր «անջատողական ուժերի, որի վերջնական նպատակն էր մեկուսացնել Աքսաყիան Կրաստանից և կցել այն ՌՄՖՍՀ-ին»: Տե՛ս Յապոնցի Ն. Պ. *Материалы к истории Абхазии*. М.: «Медиа-Информ», 2003, с. 14.

Резюме

Монография посвящена изучению исторических корней грузино-абхазских разногласий возникших в 1917-1921 годах вокруг статуса Абхазии. Основной задачей исследования является освещение вопросов относящихся к проблеме статуса Абхазии, но оставшихся вне поля зрения грузинских, абхазских и других авторов. Кроме того, в работе ряд существенных положений темы изложены в новой трактовке.

События связанные с проблемой статуса Абхазии можно разделить на три основных периода. Первый — 1917-1921 гг., когда формировались границы Республики Грузия и Абхазия затем была включена в её состав с условием автономного правления. Второй — с марта 1921-го по 1985 год. В этот период Абхазия получила статус автономной республики, как части Советской Грузии, но абхазская общественность периодически поднимала вопрос пересмотра существующего положения. Третий — с 1985 года до наших дней. “Перестройка”, дезинтеграция СССР и провозглашение независимости Грузии вызвали очередную попытку пересмотра автономного статуса Абхазии, что спровоцировало вооруженный грузино-абхазский конфликт, вследствие которого Абхазия надолго оказалась в неопределённом политико-правовом положении. Все три периода как в целом, так и в отдельности могут быть предметом специального научного исследования.

После падения монархии в России, в целом ряде её территорий, в том числе и в Закавказье, важнейшей проблемой стал национальный вопрос. Грузинские социал-демократы поддерживали в этом вопросе позицию Временного правительства и были согласны отложить его обсуждение до созыва Всероссийского Учредительного собрания. Первоначально они также высказывались за принцип самоуправления грузинских территорий в составе федеративной России. Напротив, наиболее радикальная часть грузинских общественных течений выступала за право своего народа на немедленное политическое самоопределение. Грузинские социалисты-федералисты и национал-демократы требовали предоставить Грузии национальную автономию еще до созыва Всероссийского Учредительного собрания. Резолюция конференции социалистов-федералистов предлагала объединить в составе будущей автономной Грузии закавказские уезды со значительным перевесом грузинского элемента, в том числе мегрелонаселенную часть Сухумского округа (Самурзакань, или территория между реками Ингур и Галидза, где происходила активная абхазо-мегрельская ассимиляция).

Национал-демократы обещали в рамках будущей Грузии предоставить права самоуправления грузинам-мусульманам и абхазам. Намерение грузинских национал-демократов включить Абхазию в состав своей страны встретило на месте враждебную реакцию. Абхазские деятели требовали национального самоопределения вне Грузии, так как абхазы “не грузинского племени и абсолютно не понимают грузинского языка”. 16 апреля 1917 года представители грузинских политических течений пришли к предварительному согласию в вопросе о будущих границах Грузии, разделив ее предполагаемую территорию на “бесспорные” и “спорные” районы. К последним были отнесены окраинные местности, где грузины не составляли большинства. Вопрос о будущей их принадлежности предполагалось решать путём референдума местного населения. В этом смысле Абхазия (Сухумский округ) причислялась к спорным территориям.

Февральская революция принципиальным образом изменила политическую ситуацию в Закавказье, где местный орган Временного правительства — ОЗАКОМ — долгое время не мог создать подчиненные ему структуры власти. В Сухумском округе еще до образования ОЗАКОМа явочным порядком стали возникать новые органы власти. Был создан Окружной комитет общественной безопасности под председательством наследника абхазских владетельных князей А. Г. Шервашидзе (Чачба). Пресса сообщала, что князь и бывший сухумский городской голова “своей популярностью заслуживает доверие не только абхазцев, но и других пришлых элементов”. Представители грузинской социал-демократии не только принимали активное участие в формировании новых органов власти в Абхазии, но и стремились взять их под свой контроль. В июне 1917 года один из их лидеров Акаки Чхенкели специально объездил районы Абхазии занимаясь подготовкой созыва окружного крестьянского съезда и выборами в Сухумскую городскую думу. В новом её составе социал-демократы добились большинства, а городским головой стал бывший руководитель их организации в Грузии — Вениамин (Бения) Чхиквишвили.

1 мая 1917 года во Владикавказе собрался первый съезд горских народов, на котором была выдвинута и поддержана идея об общекавказском единстве. Здесь был образован Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (СОГК). На съезде присутствовала грузинская делегация, которую горцы приветствовали бурными аплодисментами, а также благословили молитвой Гурджистан, дружбу грузинского и горских народов. Делегация абхазов во главе с А. Шервашидзе присутствовала на съезде созванном 20

октября 1917 года во Владикавказе, где был учреждён Юго-Восточный Союз (ЮВС) казачьих войск, горцев Кавказа и вольных народов степей. Союз ставил своей целью достижение скорейшего учреждения Российской Демократической Федеративной Республики с признанием членов ЮВС отдельными ее штатами. Предполагалось также, что в ЮВС войдет "горский народ Сухумского округа (абхазцы)". Возникшее в рамках ЮВС региональное Временное правительство СОГК "Декретом N 1" от 4 декабря 1917 года оставляло вопрос о распространении своей власти в отношении Закавказского и Сухумского округов на разрешение народных советов этих территорий. А. Шервашидзе отправился во Владикавказ без каких-либо полномочий и, не исключено, что снятие его с поста окружного комиссара ОЗАКОМа имеет непосредственную связь с этим событием.

С 7 по 9 ноября 1917 года в Сухуме был созван первый окружной крестьянский съезд. В день начала форума в Сухум прибыла представительная грузинская делегация во главе с А. И. Чхенкели. На съезде выступали два противоположных лагеря. Грузинские представители тянули Абхазию в сторону Грузии, а горские — в состав северокавказского объединения. Давление на абхазских делегатов не достигло намеченной цели, наоборот, привело к расколу и открытому политическому противостоянию в округе. Большая часть абхазов покинула мероприятие и 8-го числа провела свой национальный съезд. После их ухода Чхенкели попытался продолжить заседание, назвав его "частным совещанием", однако большевики во главе с Н. А. Лакоба (руководитель Советской Абхазии в 1921-1936 гг.) устроили перепалку, чем и сорвали дальнейшую работу этого собрания.

На съезде Абхазского народа 8 ноября 1917 года был учрежден Абхазский Народный Совет (АНС). Первый пункт "Конституции" АНС гласил, что эта структура "является национально-политической организацией, объединяющей Абхазский народ". АНС первого состава стал такой же общественно-политической организацией, каковыми являлись в тот период национальные советы — Грузинский (или Грузинский), Армянский и Мусульманский.

Октябрьский переворот в Петрограде и разгон Всероссийского Учредительного собрания еще более углубили атмосферу всеобщего хаоса в стране, нанеся непоправимый удар по фундаменту старой российской государственности, сделали невозможным урегулирование национального вопроса политико-правовыми средствами. Эти события также взорвали и без того неустойчивую и нестабильную государственно-административную структуру кавказского ре-

гиона, что повлекло за собой всеобщий кризис в национальной, социальной, экономической, конфессиональной и других сферах. Большевистское правительство во главе с Лениным, озабоченное прежде всего борьбой за власть в центре страны, оставило на волю случая судьбу Закавказья. Вопрос о самоопределении закавказских народов приобрёл первостепенное значение, оттеснив на второй план все остальные, в том числе социальный. Произошла консолидация на национальных платформах всех политических сил края, за исключением большевиков. Лидеры грузинских социал-демократов отвергли экстремистские призывы коммунистов к классовой борьбе, всецело встав на позиции национального единения в Грузии. Еще до 1917 года грузинские общественные круги вынашивали идею политической независимости, но она, по-видимому, казалась им столь недостижимой и трудно осуществимой, что они в основном предлагали лишь различные варианты культурно-национальной автономии, а воплощение идеи федерализации России являлось предметом их самых смелых надежд. Революционный переворот в центральной России привёл к самопроизвольному отпадению национальных окраин бывшей империи. Прежняя идея об автономии Грузии чуть ли не автоматически превращалась в лозунг её независимости.

Участие представителей абхазского народа в СОГК не значило включение в состав этой структуры многонациональной Абхазии. Грузинские партии заняли непримиримую позицию в отношении намечаемого присоединения Абхазии к проектируемому руководством СОГК государству (штату) и ЮВС. В тот период грузинские политические круги стремились, как минимум, сохранить Абхазию в закавказском геополитическом пространстве, так как еще не было ясно будущее государственно-правовое устройство Грузии. В начале 1918 года, из-за начала Гражданской войны на юге России, ЮВС распался. Распространение власти горского правительства на Абхазию не представлялось более возможным. Национальный Совет Грузии (НСГ) счёл нужным воспользоваться создавшимся положением и предложил руководителям АНС встретиться в Тифлисе 20 января 1918 года. Отдельно были приглашены представители Самурзакани, которые прекратили политические контакты с лидерами абхазов и намеревались включить свой уезд в состав намечаемого грузинского государства (кантона). Абхазы напротив стремились достичь политической самостоятельности, имея с Грузией лишь добрососедские взаимоотношения, как с равным партнёром и уполномоченные АНС настаивали на этом условии. Не в силах изменить их намерения, А. Чхенкели выдвинул предложение о вы-

ходе АНС из СОГК, обещая взамен восстановить целостность Сухумского округа — как исторической Абхазии. 9 февраля 1918 года на заседании НСГ с участием уполномоченного от АНС А. Шервашидзе окончательно были выработаны положения грузино-абхазского соглашения. Некоторые грузинские историки утверждают, что с этого момента Абхазия становится частью новой Грузии. Однако, соответствующий текст соглашения не содержит какой-либо информации на основании которой можно утверждать, что на "совещании 9 февраля 1918 года представители Абхазии в конце концов согласились с проектом А. Чхенкели, который предусматривал широкую внутреннюю автономию Абхазии в составе Грузии...". Во-первых, в самом документе не сказано ничего об автономии. Во-вторых, самой Грузии, в тот момент, политически еще не существовало, а НСГ, как общественно-политическая организация, не могла решать вопросы государственного характера, типа предоставления автономии. Наоборот, НСГ признал за народом Абхазии полное право самому определить будущее политическое устройство своей страны в соответствии с принципом национального самоопределения.

В 1917 году более дальновидные грузинские политики высказывались за создание совместной автономии абхазов и самурзаканских мегрелов, намеренно обходя вопрос об объединении Абхазии с Грузией. В начале 1918 года члены НСГ уже имели твердое намерение присоединить Абхазию к проектируемой Грузии. Так как абхазское общество и слышать не хотело о какой-либо административной связи между Грузией и Абхазией, то умеренные грузинские деятели, не акцентируя внимание на упомянутом желании, предпочитали постепенно продвигаться к намеченной цели. 9 февраля 1918 года грузинская сторона отказалась от непосредственного объединения Самурзакани с Грузией и взамен получила обещание абхазов временно снять лозунг о присоединении к Северному Кавказу. Факты свидетельствуют, что Самурзакань вернулась в административное подчинение Сухумского округа только после сложных переговоров, как компенсация абхазской стороне за достигнутый компромисс. Дальнейшая судьба Сухумского округа должна была решаться на его Учредительном собрании, с участием представителей всех национальностей проживающих в Абхазии, и, в этом вопросе, особую роль, в соответствии с 3-м пунктом грузино-абхазского соглашения, должна была иметь Грузия. Отказ лидеров абхазов от прежней позиции можно объяснить как результат отсутствия реальной поддержки от СОГК, а также компромиссом в целях сохранения единства Самурзакани и остальной Абхазии.

Традиционно абхазская земельная аристократия и дворянство имели большое влияние на все абхазское общество. Внутри него почти отсутствовали социальные противоречия из-за малочисленности абхазов и относительного обилия принадлежащей им земли. Напротив был социальный конфликт между абхазскими землевладельцами и безземельными мегрелами-арендаторами. В революционную пору мегрельские крестьяне отказывались выплачивать арендную плату. Межнациональные отношения еще более обострились, когда стала распространяться социалистическая пропаганда, обещающая передел земли. С одной стороны большевики, с другой — грузинские социал-демократы, стремились разжечь социальную борьбу также среди абхазов. Некоторая часть гудаутских (бзыбских) крестьян-абхазов, прислушавшись к доводам Н. А. Лакоба, поддержала большевистские лозунги. Стремясь избежать раскола, представители малочисленной абхазской интеллигенции призывали все слои абхазского общества объединиться вокруг общей национальной идеи. Её воплощением стала ориентация на союз с северокавказскими горцами, которые обещали не вмешиваться во внутреннюю жизнь Абхазии и покровительствовать малочисленному абхазскому народу. Самурзаканские мегрелы, напротив, склонились к прогрузинской ориентации, так как оттуда, кроме пангрузинских идей, распространялась также социалистическая пропаганда, которая обещала землю. Безземельных мегрельских крестьян стремились в известных целях использовать и большевики. Большевистская угроза также рассматривалась как передел земли в пользу неабхазского населения. В противовес пришлым национальностям возник проект репатриации потомков абхазов-махаджиров. Распространялись слухи, будто-бы для расселения репатриантов абхазы намереваются сперва освободить земли округа от переселенцев. В 1917-1918 годах социальные противоречия вылились в обострение межнациональных отношений в Абхазии.

Идея возвращения махаджиров диктовала необходимость установления тесных связей с Турцией. Туркофильство абхазов укреплялось также распространенностью аналогичных настроений среди кавказских горцев, которые традиционно были пропитаны панисламистской пропагандой и имели сердечные отношения с находящейся в османской Турции большой северокавказской общиной — «черкесами». Попытка захвата власти сухумскими коммунистами в феврале 1918 г. стимулировала протурецкую позицию абхазского дворянства и вызвала у них желание просить у турок десант против большевиков. Земельная аристократия стремилась гарантировать свою собственность с помощью турецких оккупантов.

Борьба грузинских политиков против включения Абхазии в границы намечаемого СОГК государства преследовала не только собственные выгоды в вопросе будущего территориального размежевания на Кавказе, но также имело целью оградить мегрел Сухумского округа от возможных посягательств абхазов и союзных им северокавказских горцев. Предложив заключить союз между двумя основными народностями Сухумского округа — абхазами и мегрелами — грузинские деятели лелеяли надежду, что благодаря этому они будут иметь там серьёзные рычаги влияния. Однако, стремление проживающих в Абхазии мегрел присоединить округ к Грузии способствовало распространению антигрузинских настроений среди абхазов.

С 4 по 9 марта 1918 года в Сухуме был созван Второй окружной крестьянский съезд. Присутствовали делегаты от всех национальностей округа. Тесно связанные со своими грузинскими однопартийцами, местные социал-демократы, уже имея в виду неудачный опыт на первом съезде, взяли под неусыпный контроль всю предсъездовскую работу и сам процесс его проведения. Почти единогласно председателем съезда был избран В. Чхиквишвили. Делегаты объявили Абхазию “самостоятельной”. Одновременно высшим органом законодательной власти они признали Закавказский Сейм. Решено было образовать Народный Совет Абхазии, состоящий из представителей всех национальностей округа. Второй крестьянский съезд оставил без внимания соглашение от 9 февраля 1918 года и, в обход намечаемого окружного Учредительного собрания, уже определил будущий политический статус Абхазии в составе Закавказья. Приветствовавший делегатов от имени НСГ Д. Сулиашвили выразил уверенность, что “Абхазия будет целостной автономной единицей, основанной на территориально-национальном принципе”.

8 апреля 1918 года в Абхазии, за исключением Кодорского уезда (участка), была установлена Советская власть. Военно-революционный комитет (ВРК) во главе с Е. Эшба не считал нужным поддерживать лозунг восстановления государственности Абхазии. Сухумский ВРК обратился в Екатеринодар, к правительству Кубано-Черноморской советской республики, с предложением — присоединить Сухумский округ к этой административной единице РСФСР. Большинство абхазов отказалось поддержать Советскую власть. Абхазский народ, который веками руководствовался в своей национальной жизни своеобразными обычаями и традициями (адат), в большинстве своём не поддавался на заманчивые пропагандистские лозунги большевиков. АНС был разогнан, а некоторые из его чле-

нов арестованы, в том числе руководители С. Басария и Г. Зухбая. Под стражу были взяты и лидеры местных социал-демократов — Ис. Рамишвили и Варл. Шервашидзе. В. Чхиквишвили находился на нелегальном положении, скрываясь в домах сухумских армян. Еще в феврале 1918 года он призывал НСГ “срочно принять меры, предупреждающие вмешательство русского флота (революционных матросов — Б. М.), двинуть сухопутем или морским хотя бы батальон грузинских воинов или Красной гвардии”. В апреле к этой просьбе присоединились ряд членов АНС от Кодорского и Самурзаканского уездов (участков). Установление советских порядков в Абхазии способствовало проявлению также “прогрузинского” течения в среде абхазов. В Очамчирах состоялся сход представителей населения Кодорского уезда, который постановил обратиться за помощью к закавказскому правительству, где роль первой скрипки играли тесно связанные с НСГ министры-грузины.

22 апреля 1918 года была провозглашена независимая Закавказская Демократическая Федеративная Республика (ЗДФР), что стало прологом к разделу края между местными национальностями. Когда наступление турецких войск на Грузию приостановилось, с Натанебского фронта (местность у северной границы Батумской области) был снят отряд грузинской “красной гвардии” во главе с сухумчанами В. Джугели и А. Дгебуадзе, который 10 мая 1918 года высадился в Очамчирах. До вступления грузинских гвардейцев в Сухум 17 мая 1918 года Абхазия считалась частью РСФСР, поскольку Советская власть установилась там еще до образования ЗДФР.

Признающие авторитет НСГ больше, чем власть закавказского правительства, командиры грузинских вооруженных отрядов заняв Сухум взяли под контроль управление округом. “Первый” АНС, разогнанный большевиками, “тяготел к возобновлению своей деятельности в новых условиях, чтобы взять в свои руки управление Абхазией”. Эта тенденция очень быстро была пресечена командованием грузинской гвардии. Часть абхазских деятелей, которые представляли старый состав АНС и в противовес Грузии свои надежды связывали с Турцией, “собрались в Мокви, как помещики, так и крестьяне, и совместно решили послать делегацию в Батуми к представителям турок, чтобы просить у них о помощи и покровительстве”.

11-26 мая 1918 года в Батуме была созвана мирная конференция при участии делегаций Турции, ЗДФР, Германии и горцев Северного Кавказа. В первый день работы форума командующий 3-й турецкой армией Вехиб-Махмуд паша поставил в известность главу

закавказской делегации А. Чхенкели, что северокавказские горцы объявили свою республику независимой и их представители из Стамбула прибывают в Батум. Приглашение северокавказских делегатов — А.-М. Чермоева и Х. Бамматова — на конференцию произошло по инициативе турецкой стороны, которая стремилась создать государственное объединение мусульман Северного и Южного Кавказа под своим протекторатом. Декларированная “независимость” возникших там квази-государств давала Османской империи возможность под видом помощи единоверцам осуществить свои давние экспансионистские замыслы на Кавказе. Большая часть абхазов продолжала придерживаться северокавказской ориентации и не оставляла надежды увидеть Абхазию в составе Горской республики (иначе федеративная республика СОГК, Северо-Кавказская республика). С этой целью в Батум прибыл А. Шервашидзе. Представители “первого” АНС искали покровительства Турции, чтобы с её помощью осуществить эти планы.

20 мая 1918 года по инициативе командования грузинской гвардии было созвано первое заседание “второго” АНС. Из старого АНС сюда вошли 7-10 человек, голосами которых были кооптированы остальные члены, в том числе новый председатель — Варлам Шервашидзе (известный в Абхазии хирург, именем которого в советские годы была названа сухумская Вторая городская больница). В отличие от прежнего его состава в новый были включены лица с “социалистической” ориентацией, многие из них были родом из Самурзакани. После изгнания большевиков прошло три дня и можно предположить, что такая поспешность в создании нового АНС была продиктована нахождением А. Шервашидзе в Батуме. При помощи командования грузинской гвардии абхазская делегация (Варл. Шервашидзе, К. Гицба, Г. Зухбая, А. Чочуа, К. Киут, М. Багапш, Х. Авидзба, А. Чукбар, Д. Гулиа, С. Басария) отправилась в Батум с поручением опровергнуть полномочия А. Шервашидзе и объявить о членстве Абхазии в ЗДФР.

Несколько ранее, когда в марте 1918 года образовалась Терская советская республика, правительство СОГК вынужденно было покинуть Владикавказ и перебраться в Тифлис. Несмотря на то, что руководство СОГК в течении нескольких месяцев находило приют в тифлисской гостинице “Ориант”, оно продолжало, при активной поддержке турок, решительно заявлять о своих правах на Абхазию. Образ действий членов правительства СОГК в “абхазском вопросе” в большей степени носил эпистолярный характер. Однако решительный тон их заявлений позволил абхазским историкам (С. Лакоба, И. Марыхуба и др.) уверенно писать, что Абха-

зия в тот период являлась частью Горской республики. Младотурецкое правительство маскируя собственные захватнические планы в отношении Абхазии, пыталось ловко использовать "претензии" лидеров СОГК.

Развернувшиеся вокруг судьбы Абхазии в мае-августе 1918 года дипломатические интриги возникли из-за германо-турецкого соперничества на Кавказе. Все усилия туркофильской части абхазских деятелей о признании Абхазии частью Горской республики остались без последствий, так как Германия взяла на себя покровительство над провозглашённым 26 мая 1918 года грузинским независимым государством (Демократическая Республика Грузия). В секретном письме германского представителя на Батумской конференции генерала О. фон Лоссова грузинскому правительству из Поти 28 мая 1918 года было дано общее определение территориального состава Грузии. Подразумевалось, что Сухумский округ станет неотъемлемой частью Грузии, если её независимость будет признана на международной конференции. В случае образования конфедерации кавказских народов с участием Грузии, населению округа, по мнению Лоссова, необходимо было предоставить возможность самим решать: остаться в составе Грузии, войти в СОГК или участвовать в Кавказской конфедерации в качестве отдельного государства (кантона). Последняя оговорка, отнюдь, не была признанием прав на самоопределение за абхазским народом. Она была сделана с целью успокоить союзника Германии — Турцию, которая имела экспансионистские планы на Северном Кавказе.

На момент провозглашения независимости Грузии, Абхазия управлялась командованием подчиняющихся НСГ вооруженных отрядов. Благодаря этому обстоятельству грузинское правительство не только установило своё верховенство в абхазском регионе, но и приобрело значительное преимущество в развернувшейся дискуссии о возможном статусе округа. 2 июня 1918 г. "второй" АНС попытался провозгласить самостоятельность Абхазии и взять управление округом в свои руки. Принятое тогда постановление выявило два течения в АНС. Часть его членов стремилась к тесному союзу с Грузией, а другая ограничивалась лишь заявлениями о необходимости добрососедских отношений. Последние стремились к национальному самоопределению, надеясь иметь с Грузией отношения лишь как с равным партнёром. Чувствуя шаткость своего положения, АНС всё же обратился к правительству Грузии "с дружественным представлением об оказании помощи в деле организации государственной власти в Абхазии".

Грузинское общественное мнение традиционно рассматривало Абхазию, как часть исторической Грузии. Следовательно было стремление присоединить к новообразованной грузинской республике и Сухумский округ. Однако правовых оснований для этих намерений не было. Имея целью юридически обосновать связь Абхазии с грузинским государством, в Тифлисе решили заключить грузино-абхазский договор. Кроме того, правительству Грузии нужен был документ, который стал бы весомым контраргументом в дипломатической борьбе с Турцией, имевшей союзный договор с Горской республикой.

Подписанный 8 июня 1918 г. в Тифлисе делегацией АНС (Р. Какуба, В. Гурджа, Г. Туманов, Г. Аджамов) и грузинскими министрами (Н. Хомерики, Ш. Алекси-Месхишвили) договор, выражаясь дипломатическим языком, можно охарактеризовать как "прелиминарный", т. е. предварительный. Он был "парафирован" заключившими его лицами, однако АНС не ратифицировал это соглашение. В Сухуме его текст был переработан в пользу более широких прав абхазской стороны и утвержден 10 июня членами АНС. Ценою избавления Абхазии от большевистской и турецкой угроз стало согласие АНС на фактическое присоединение Сухумского округа к Грузии. Это произошло несмотря на возражения лиц "горской" ориентации (С. Басария и др.). 11 июня грузино-абхазский договор был перезаключён в столице Грузии на более выгодных для Абхазии условиях.

Подписанное 11 июня 1918 г. грузино-абхазское соглашение не содержит какого-либо упоминания об автономном статусе Абхазии, как о том пишут грузинские историки (А. Ментешашвили, Д. Гамахария и др.). Напротив, абхазская сторона рассматривала договор как "союзный". Первоначально такое отношение выражала и другая договаривающаяся сторона. Документ не определял в деталях разделение прав и обязанностей сторон, их полномочия, так как носил временный характер. 23 июня 1918 г. член НСГ Ис. Рамишвили заявил, что "если Абхазия пожелает, то имеет право вступить в федеративную связь с Грузией".

В соответствии с грузино-абхазским договором АНС должен был стать высшим органом управления в регионе. Создание 18 июня 1918 года грузинского военного генерал-губернаторства на территории Сухумского округа низвело АНС до положения представительного учреждения. "В городах созданы военные комендатуры, в центре — окружное военное управление под названием штаба обороны во главе с полковником Тухарели, в уездах оперируют войсковые части по своему усмотрению, заменяя администрацию, сло-

вом, все военно-административное управление страной находится в руках военных агентов грузинского правительства”, - сообщал член АНС М. Тарнава. 16 сентября 1918 г. решением премьер-министра Н. Н. Жордания Ис. Рамишвили был утвержден представителем правительства Грузии в Абхазии, с подчинением ему всех окружающих органов — военных и гражданских. Абхазской стороне не удалось создать ни правительства, ни даже собственной администрации. По настоянию официального Тифлиса чиновниками в округе назначались этнические грузины, что вызывало нарекания абхазов. Как до, так и после присоединения Сухумского округа к Грузии вопрос самоопределения абхазского народа оставался открытым. Заключение грузино-абхазских соглашений в 1918 году не имело практических последствий в деле определения политического статуса Абхазии.

Так как члены “второго” АНС в большинстве своём были кооптированы, следовательно абхазская общественность требовала подтвердить их полномочия народным голосованием. В последних числах июля 1918 г. состоялись сходы абхазского населения в Гагринском, Гудаутском и Кодорском уездах. В составе АНС вновь оказались нежелательные для грузинской стороны представители абхазской аристократии, задававшие и прежде тон в “первом” АНС (в частности Дмитрий Маршания). В Самурзакани из-за продолжавшегося вплоть до сентября 1918 г. вооруженного движения безземельных мегрельских крестьян перевыборы не состоялись. 4 августа 1918 года АНС принял постановление (22 голоса против 5-ти) осуждающее образ действий правительства Грузии в Абхазии. (Поводом послужило данное Тифлисом без ведома АНС согласие на монопольный вывоз по низким ценам абхазского табака в Германию.) Не в силах предотвратить этот демарш, часть членов АНС (Д. Эмухвари, В. Эмухвари, Д. Шервашидзе, В. Гурджуа, М. Цава и др.) во главе с Варл. Шервашидзе вышла из его состава. Председателем был избран Владимир Шервашидзе-Чачба (брат известного художника Алексея Шервашидзе). Выдвижение очередного представителя владетельного рода подтверждало ту тенденцию, что абхазы продолжали видеть в фамилии Шервашидзе символ государственности Абхазии.

8 августа 1918 года, опираясь на грузино-абхазские соглашения от 9 февраля и 11 июня, АНС постановил создать комиссию (в составе Р. Какуба, В. Гурджуа, Н. Хасая, А. Инал-Ипа) по организации выборов в Учредительное (Национальное) собрание Абхазии. Предполагалось, что этот орган окончательно определит политический статус Абхазии и дальнейшие взаимоотношения с Гру-

зией. Тогда же в Тифлисе начала работать специальная комиссия под председательством министра юстиции Ш. Алекси-Месхишвили при участии представителей от АНС — Вл. Шервашидзе и Д. Алания. Перед ней была поставлена задача урегулирования грузино-абхазских взаимоотношений исходя из принципа равенства сторон. Официальный Тифлис предпочитал лавировать в условиях, когда на территории Абхазии, в Кодорском уезде с конца июня 1918 г. находился десант турецких войск, выступавший под личиной “махаджиров”, численностью до 700 аскеров. К нему присоединились вооруженные группы абхазов возглавляемые князем Таташем Маршания и другими дворянами. Выиграв время и накопив достаточно сил, военное командование (генерал Г. Мазниашвили и полковник Г. Тухарели) двинуло против “махаджиров” грузинскую народную гвардию, а также отряды германских солдат, кубанских казаков, мегрельских и греческих ополченцев. 15 августа 1918 г. с десантом было покончено. В тот же день “прогрузинские” элементы (абх. источники), или иначе “демократическая оппозиция” (груз. документы), во главе с Варл. Шервашидзе с помощью сухумской милиции разогнала АНС, обвинив его в “туркофильстве” и не выполнении условий договора с Грузией. Варл. Шервашидзе и его “инициативная группа” объявили себя Временным национальным советом Абхазии. Этот “совет основной своей задачей сделал скорый созыв полномочного представительного органа, избранного на основе всеобщего избирательного права, каковым не являлся старый совет”. Возглавляемый Варл. Шервашидзе орган обратился к населению с заявлением, где утверждал, что “политическое положение Абхазии и взаимоотношения с Грузией в будущем будет определять народное представительное собрание”. Сам же Варл. Шервашидзе полагал, что Абхазии, как части Грузии, достаточно предоставить права местного самоуправления. Через некоторое время АНС под давлением общественного мнения был восстановлен, вначале во главе с В. Гурджуа, затем вновь Варл. Шервашидзе. Список членов АНС был “пересмотрен”. Из его состава, по обвинению в “туркофильстве”, были удалены С. Басария, Д. Маршания, Х. Авидзба и другие. Остались только те лица, которые признавали себя гражданами Грузии. Кроме того, были приглашены представители неабхазского населения Сухумского округа. Это было главным условием выдвинутым правительством Грузии для признания официальным Тифлисом восстановленного АНС. Действующие в округе национальные советы делегировали по два представителя (Я. Гогелашвили, П. Геловани, Х. Авдалбекян, И. Пашалиди, Д. Лукьянов, А. Демьянов и др.) для работы в АНС. Таким образом,

последний из представительства только абхазов стал многонациональным органом.

Есть мнение, что для грузинской стороны в тот момент не очень то был выгоден созыв Учредительного (Национального) собрания Абхазии, на которое возлагалось окончательное решение вопроса грузино-абхазских взаимоотношений. Это утверждение абхазских историков в какой-то мере подтверждается запиской на имя председателя правительства республики от представителя НСГ в причерноморском регионе Г. Н. Анджaparидзе, который вместо созыва упомянутого собрания предлагал "скорее осуществить наше желание — иметь представительный орган от населения всей Абхазии, стоящий на нашей точке зрения". Для осуществления этой задачи, он находил возможным "провести выборы в Совет и земство. Произведя выборы один раз, объединить эти два учреждения под одним названием, не вызывающим уязвления национального самолюбия Абхазии". Таким образом, грузинские политики желали видеть в Сухуме, вместо полномочного парламента Абхазии, "Народный Совет" земского типа, который имел бы функции только органа местного самоуправления. Стремясь превратить Абхазию в обычную административную единицу, грузинская сторона вскоре предала забвению договор от 11 июня 1918 года. Правительство Грузии используя различные рычаги давления, в том числе и дипломатические, но в решительный момент не отказываясь и от применения вооруженной силы, смогло в 1918 г. установить свой контроль над Абхазией. В этом деле важную роль сыграл социальный фактор, особенно вопрос земельной реформы. Стремясь получить поддержку безземельного крестьянства Сухумского округа, особенно арендаторов (мегрел, армян и греков), грузинские власти обещали им собственные наделы.

Установлению верховенства правительства Грузии в Абхазии также способствовали — гражданская война в России, турецкая угроза и посягательства абхазских националистов в отношении некоренного населения округа. Проект самостоятельной и суверенной Абхазии под покровительством Грузии потерпел неудачу в целом из-за разобщенности в АНС и его неспособности полноценно управлять краем. АНС не смог (ради справедливости отметим, что и не мог) правильно сориентироваться в сложных политических условиях, чтобы в меньшей степени зависеть от правительства Грузии. Абхазские политики не смогли обеспечить для своей страны более выгодные условия во взаимоотношениях с Грузией, чем те, которые диктовались из Тифлиса. Действия отдельных членов АНС по-

неволе способствовали стремлению грузинской стороны привести Абхазию к административному подчинению Грузии.

Недовольство существующим положением в грузино-абхазских отношениях выразилось в попытке отстранения руководства АНС, предпринятой 9 октября 1918 года. Опасаясь повторения “событий 15-го августа”, противники Варл. Шервашидзе, судя по фактам, заранее условились с окружным комиссаром И. Маргания и начальником сухумской милиции М. Шлаттером о не вмешательстве в дела АНС. На бурном заседании 9 октября оппозиция выразила вотум недоверия (20 против 9-ти) возглавляемому Варл. Шервашидзе президиуму АНС. Последний отказался признать легитимность голосования. Как сторонники Варл. Шервашидзе, так и его противники схватились за оружие. Видя, что милиция поддерживает последних, Варл. Шервашидзе вызвал отряд грузинской гвардии. Командир народогвардейцев, после долгих разбирательств, не счел нужным применять силу. В тот день все закончилось мирно. Ночью же Варл. Шервашидзе по телефону сообщил председателю правительства Грузии о попытке вооруженного переворота в Сухуме, организованного И. Маргания и министром по делам Абхазии Р. Чхотуа. Эта версия легла в основу постановления правительства Грузии от 10 октября 1918 г., которое исходя из сведений сообщённых Варл. Шервашидзе решило распустить АНС. Примечательно, что ответственный за безопасность в округе начальник штаба Сухумского отряда и и. о. генерал-губернатора Г. Тухарели только 12 октября телеграммой подтвердил, что “окружным комиссаром и другими лицами было организовано вооружённое выступление против Абхазского народного совета с целью изменить его состав и поставить во главе его элементы враждебные государственности”. Ряд фактов нашедших место в правительственном постановлении, в частности сообщение о блокировании пулемётами места заседания АНС прибывшими из Гудаут всадниками абхазской конной сотни, на проверку оказались заведомо вымышленными. Командующий Народной гвардии Грузии В. Джугели, записью в своем личном дневнике от 23 октября 1918 г., также опровергает версию о некоем вооружённом “восстании” якобы случившемся в Сухуме. Однако, грузинское руководство столь поспешно и резко среагировало на попытку смены руководства АНС, по-видимому опасаясь, что в этом учреждении будут задавать тон люди не внушавшие официальному Тифлису доверия (по версии абх. историков деятели “горской” ориентации). Хотя АНС был лишен какой-либо реальной власти, могла также повториться ситуация 4-8-го августа 1918 г. В условиях, когда по свидетельству В. Чхиквишвили, “разо-

ружение округа не произведено, вооружённые банды могут каждую минуту при возможном агрессивном действии алексеевцев [“Белого движения” Юга России под руководством ген. М. В. Алексеева. — Б. М.] угрожать тылу наших войск”, правительство Грузии предпочло радикальными средствами изменить ситуацию в свою пользу.

Мы считаем, что на самом деле, всё же главной причиной роспуска АНС была не попытка “политического переворота” в Сухуме 9 октября 1918 г. (груз. версия), или же стремление его членов пересмотреть грузино-абхазские отношения в соответствии с первым параграфом договора от 11 июня 1918 г. (абх. версия), а дискуссия возникшая вокруг закона о выборах в полномочный парламент Абхазии. Г. Н. Анджапаридзе “жаловался” премьер-министру Н. Н. Жордания, что после смены состава АНС 15 августа 1918 г. вновь “не удалось принудить выработать положение о выборах”. По словам же Варл. Шервашидзе оно “должно было бы быть выработано и утверждено Абхазским Народным Советом.., но, благодаря систематической обструкции... не могло быть утверждено”. Председатель АНС счёл необходимым, чтобы правительство Грузии взяло на себя инициативу в принятии этого документа. Он же предлагал Жордания распустить АНС, “впредь до созыва подлинного народного представительства, созданного на началах всеобщего избирательного права”.

Значимые вопросы общественной жизни абхазы решали по древней традиции на публичных сходах. На них присутствовали исключительно мужчины. Постановления о избрании своих соплеменников в члены АНС они принимали, как впрочем и все другие решения, случайным количеством участников, открытым голосованием. Такая практика вызывала нарекания грузинской стороны, как “антидемократическая”. Официальный Тифлис настаивал на реформе АНС и укомплектовании его состава уже на новой, пропорциональной основе — путем всеобщих, прямых, равных и тайных выборов. Абхазские же деятели противились такой постановке вопроса, так как в этом случае избирательные права получали переселенцы. Следовательно, в случае “демократических” выборов, как того требовали грузинские представители, этнические абхазы, так или иначе, теряли большинство в АНС. Стремясь наделить избирательными правами неабхазов, центральные власти в Тифлисе надеялись тем самым создать в Абхазии подконтрольный себе представительный орган, который более не будет поднимать вопроса о самоопределении края.

В 1917-1918 гг. статус Абхазии оставался неопределённым, так как не удалось создать такой выборный орган, который был бы уполномочен выступать от имени всего многонационального населения Абхазии. С мая 1918 г. по февраль 1919 г. новообразованная Республика Грузия, напротив, преодолев период становления, 12 марта 1919 г. созвала своё Учредительное собрание. Если прежде проблему статуса Абхазии пытались решить с помощью сепаратных грузино-абхазских соглашений, то с марта 1919 г. эта задача, так или иначе, переместилась на внутригрузинское политическое поле, став в том числе одним из вопросов требующих урегулирования конституционным путем.

Начавший работу 18 марта 1919 года вновь образованный Абхазский Народный Совет ("третий" АНС в мае 1919-го был переименован в Народный Совет Абхазии/НСА), предполагался как законодательный орган. Его законотворческая работа, однако, ограничилась принятием "Акта об автономии Абхазии". До утверждения конституции Абхазии, как того требовал "Акт", круг полномочий НСА не был определён. Действующая в его рамках "левая" позиция ("независимые социалисты" и "интернационалисты") требовала явочным порядком наделить НСА "законодательными функциями", что придало бы ему политический характер. Эти стремления были нейтрализованы. Весь период своего существования НСА, по существу, являлся представительным учреждением.

Накануне созыва "третьего" АНС правительство Грузии решило объявить, что "Абхазии во всех внутренних делах дается полная автономия. Совет имеет полное право взять в свои руки все административные функции и земство. Подробная компетенция автономных органов в более конкретной форме будет установлена конституцией". Этим постановлением грузинская сторона наконец признала, что затянувшийся вопрос статуса Абхазии нуждается в юридическом разрешении. Возникла однако дилемма, какая конституция — Абхазии или Грузии — должна была законодательно решить эту проблему. В условиях отсутствия механизма правового регулирования отношений между Грузией и Абхазией, как следствие вносящего неопределённость в вопрос политического положения последней, формальное декларирование грузинским правительством автономного статуса края, отнюдь не способствовало улучшению ситуации и даже имело негативные последствия.

По всей видимости на столь неоднозначное решение правительство Грузии подвинуло как понимание всей сложности внутриабхазской обстановки, так и угроза военного вмешательства со стороны Вооруженных сил юга России (ВСЮР), руководство кото-

рых добивалось как вывода грузинских войск и администрации из Абхазии, так и придания этому региону временного статуса “нейтральной зоны” (буфера), с передачей всех властных функций представителям абхазской общины, “свободно ими самими выбранные”. Находящиеся в эмиграции лидеры абхазского дворянства (А. Шервашидзе и др.), прежде уповавшие на помощь Турции, теперь активно сотрудничали с “Белым движением”.

Примкнувшие же к левосоциалистическим течениям этнические абхазы (“непримиримая” оппозиция в НСА) настойчиво добивались для своего региона статуса “широкой политической автономии”. Одновременно они продолжали поддерживать выдвинутый в 1918 г. тезис о равносубъектности Грузии и Абхазии. Против этого выступала грузинская сторона, которая имела причины предположить, что такая постановка вопроса может повредить суверенитету Грузии. Абхазские же оппозиционеры — члены НСА — не скрывали своей ориентации на Советскую Россию и, следовательно, в Тифлисе были уверены, что этим политикам нужен “временный союз с Грузией, который позволил бы им при первом же удобном случае порвать с ней”. Имеющая более половины мест в НСА многонациональная фракция членов Социал-демократической рабочей партии Грузии, напротив, позиционировала себя сторонницей умеренной “административной автономии”. В этом вопросе они нашли поддержку “конструктивной” оппозиции в НСА из числа местных грузинских эсеров и социалистов-федералистов.

Государственный строй Грузии, со стороны её социалистических лидеров, замышлялся как “унитарная демократическая республика”. Следовательно образование национально-территориальных автономных единиц в её составе было взято под сомнение. В качестве органов местной власти были избраны уездные земства, которые наделялись автономными функциями. Каждый уезд превращался в местную (административную) автономию. Предполагалось также создать региональные союзы уездных земств. С марта 1919 г. по март 1921 г. Абхазия фактически пользовалась местным самоуправлением (“земской автономией”). “Автономные” органы Абхазии (НСА и Комиссариат) в этот период рассматривались как “земские”. С появлением в Абхазии уездных земств, возникли трения между уездным самоуправлением и центральными “автономными” учреждениями Абхазии. Существование последних серьёзно ограничивала полномочия местной земской администрации, что вызывало нарекания со стороны уездных собраний и управ, особенно в Самурзакани. Представители последней требовали установления прямой административной связи с Тифлисом без посредничества

“сухумских властей”. Таким образом, обозначилось стремление к уравниванию прав уездной администрации Абхазии и остальной Грузии. В конце 1919 г. был создан союз земств Сухумского округа, а в 1920 г. действовало уже его центральное управление. Предполагалось, что к нему должны были отойти полномочия Комиссариата Абхазии. Тифлисская пресса сообщала, что “каждое уездное земство, каждое городское самоуправление Абхазии во всех случаях своей работы смотрит непосредственно в Тифлис, ждет помощи и указаний от общегрузинского городского и земского центра [Согора и Земсоюза. — Б. М.]”. Центральные власти Республики явно утратили свой интерес к НСА после того, как этот орган выполнил свою главную задачу — объявил Абхазию автономной частью Грузии. Секретарь президиума НСА и комиссар труда Абхазии социал-демократ Г. Королёв, так и лидер оппозиции М. Тарнава считали дальнейшее существование НСА и Комиссариата в таком качестве — “излишним”. Возникшую правовую коллизию абхазские деятели, объединённые в оппозиционные фракции НСА, предлагали решить путём повышения статуса края до уровня политической автономии, с превращением представительного органа Сухумского округа (НСА) в законодательный, а Комиссариата — в исполнительный орган государственной власти, освободив их от земских функций.

Абхазское общественное мнение не хотело признавать фактически сложившийся статус края как “автономный”. Выражая эти настроения тифлисская пресса в августе 1920 г. писала, что “автономия Абхазии, как факт ещё не существует и должна быть создана...”.

Между грузинской и абхазской сторонами существовали серьёзные разногласия о возможном уровне автономных прав Абхазии. Центральные власти Грузии отказали НСА в праве принимать конституцию Абхазии, как того требовал “Акт” от 20 марта 1919 года. По мнению грузинских политиков сам факт существования отдельной конституции Абхазии наделил бы её суверенными правами и закрепил бы принцип равенства сторон, к которому стремились абхазские деятели ещё в июне 1918 года. Депутаты Учредительного собрания Грузии подчеркивали, что свой автономный статус Абхазия должна получить из их рук. Таким способом, грузинские законодатели намеревались окончательно определить положение Абхазии, как неотъемлемой части суверенной Грузии. Абхазские же оппозиционные политики, добиваясь согласия грузинского руководства на самостоятельное декларирование Абхазией собственного статуса, хотели этим, напротив, подчеркнуть право своей родины на суверенитет. В 1919-1920 гг. Тифлис посетили три

официальные делегации НСА, которые предлагали Учредительному собранию утвердить разработанные в Сухуме проекты конституции Абхазии. Однако, депутаты Учредительного собрания, под различными предложениями, неизменно отклоняли эти документы. Грузинская сторона предполагала, вместо конституции Абхазии, ограничиться специальным законом — “Положением об автономной Абхазии”. Этот документ должны были разработать и утвердить депутаты Учредительного собрания Грузии. Такая постановка вопроса вызывала резкое неприятие в Сухуме.

В начале 1921 г. внешнее положение Демократической Республики Грузия резко ухудшилось. Страна испытывала серьезные политические и экономические затруднения, находясь перед угрозой военного нападения со стороны Советской России. Стремясь использовать в своих целях недовольство абхазов, коммунисты всячески старались дискредитировать идею автономии Абхазии в составе Грузии и советовали присоединиться к РСФСР. Учредительное собрание, уже в условиях начавшейся агрессии Красной армии, в спешном порядке 21 февраля 1921 г. декларировало текст основного закона Грузии, который предоставлял Абхазии (Сухумскому округу) автономное управление в местных делах (ст. 107). Следующая 108-я статья конституции определяла, что “положения упомянутых в предшествующей статье автономных управлений будут разработаны отдельным законом”. Учредительное собрание Грузии, по всей видимости стремясь сохранить лояльность этнических абхазов, в тот же день решило опубликовать “Временное положение об управлении автономной Абхазии”. Это явно запоздавшее решение уже было лишено всякого практического смысла и, следовательно, не могло иметь никакой юридической силы.

Проблема статуса Абхазии, не найдя своего решения в период существования Демократической Республики Грузия, оставалась на повестке дня также после установления советского правления. Коммунистические лидеры Советской Абхазии стремились к обретению статуса “независимости”, которая формально была признана за ней декларацией Грузревкома от 21 мая 1921 г. Однако, при образовании федерации республик Закавказья, она была включена в состав Советской Грузии на основе “союзного” договора. Такая форма объединения была применена из-за нежелания значительной части абхазского народа находиться в административном подчинении Грузии, хотя со стороны высшестоящих органов Советского Союза Абхазия рассматривалась как автономная единица. Статус “договорной” республики, закрепленный за Абхазией в 1922-

1931 г., носил такой же формальный характер, как независимость в 1921 г. В следствии отсутствия аналогий договорному статусу Абхазии в системе национально-государственных единиц СССР, в 1931 г. она была преобразована в автономную республику в составе Грузинской ССР.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
1. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱԲԽԱՋԻԱՅԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ (ԱԲԽԱՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ):	17
2. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ ԱԲԽԱՋԻԱ- ՅՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՑ-ԱԲԽԱՋԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ:	40
3. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՄՈՒՀԱՋԻՐԱԿԱՆ» ԴԵՍԱՆՏԸ:	67
4. ԱԲԽԱՋԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԼՈՒԾԱՐՈՒՄԸ:	79
5. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱԲԽԱՋԻԱՅԻ ՆՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑՉԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ՀԱՐԱ- ԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ (մարտ 1919 թ.-փետրվար 1921թ.):	97
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ (ԱԲԽԱՋԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԿԱՅԱՅՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ):	117
Ամփոփում	137

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	3
1. ПРОЕКТЫ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ГРУЗИИ И АБХАЗИИ (ОБРАЗОВАНИЕ АБХАЗСКОГО НАРОДНОГО СОВЕТА).....	17
2. УТВЕРЖДЕНИЕ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВИТЕЛЬСТВА ГРУЗИИ В АБХАЗИИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ ГРУЗИНО – АБХАЗСКИХ ДОГОВОРОВ	40
3. ЭКСПАНСИОНИСТСКАЯ ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ И “МАХАДЖИРСКИЙ” ДЕСАНТ	67
4. РОСПУСК АБХАЗСКОГО НАРОДНОГО СОВЕТА	79
5. ИЗ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ВЛАСТЕЙ ГРУЗИИ И НОВОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОГО ОРГАНА АБХАЗИИ (март 1919 г. – февраль 1921 г.)	97
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ (СТАНОВЛЕНИЕ СТАТУСА АБХАЗИИ В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ)	117
Резюме	137

БЕНИАМИН МАИЛЯН

ПРОБЛЕМА СТАТУСА АБХАЗИИ

1917-1921 гг.

BENIAMIN MAILYAN

THE PROBLEM OF THE ABKHAZIA'S STATUS

1917-1921

Ստորագրված է տպագրության՝ 08.01. 2009: Չափսը՝ 60 x 84 1/32:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառատեսակը՝ «Times Armenian»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 10 տպ. մամուլ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0093325

A ^{II}
94076